

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

4(28) шығарылым

қазан — қараша — желтоқсан

Жылына 4 рет шығады

Тарих, филология, педагогика,
экономика, жаратылыстану ғылымдары

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция атқасы:

- И.А. Тайманов** физика-математика ғылымдарының докторы,
РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Новосибирск мемлекеттік университеті;
- Д.А. Усанов** физика-математика ғылымдарының докторы, профессор,
Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
- Р.А. Абузьяров** педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- М.К. Бисімәлиева** филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- Б.Қ. Бірімжаров** тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- Т.Е. Дарбаева** биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- С.С. Джубатырова** ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов
атындағы БҚМУ;
- А.С. Қыдыршаев** педагогика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- А.Мұханбетжанова** педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- З.К. Мұхлисова** тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
- М. Сабыр** филология ғылымдарының докторы, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

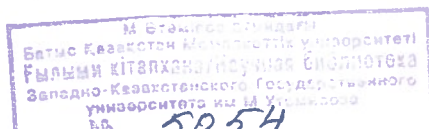
Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертацияның
негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым
министрлігі саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Шығаруға жауапты: **А.Ә.Кожевникова**

ISBN 9965-553-82-3

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2007.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

Выпуск 4 (28)

октябрь - ноябрь - декабрь

Жылына 4 рет шығады

Исторические, филологические, педагогические,
экономические, естественные науки

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.

доктор физико-математических наук,
член-кор. Академии наук РФ

Усанов Д.А.

Новосибирский государственный университет;
доктор физико-математических наук, профессор,
Саратовский государственный университет
им. Чернышевского;

Абузаров Р.А.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Бисималиева М.К.

доктор филологических наук, ЗКГУ;

Бримжаров Б.К.

доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ;

Дарбаева Т.Е.

доктор биологических наук, ЗКГУ;

Джубатырова С.С.

доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ;

Кыдыршаев А.С.

доктор педагогических наук, ЗКГУ;

Муханбетжанова А.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Мухлисова З.К.

кандидат исторических наук, доцент, ЗКГУ;

Сабыр М.

доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации № 1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в
сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для
публикации основных результатов диссертаций по филологическим,
историческим и педагогическим наукам.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, 2007.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМА

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

ӨОЖ 342.725

Ұ.Р. Ержанова
ф.ғ.к., БҚМУ доценті

Ұлт тілі – ұлт дүниетанымын жеткізетін негізгі құрал

Қазіргі таңдағы ұлт тілдерін дамытуға және тануға жан-жақты мән беріліп отырған кезеңде тілді зерттеудің нақты үрдісі ұлттық ойлау жүйесіне тән ерекшеліктер мен заңдылықтардың тілдік деректері арқылы қарастырылу бағытымен сипатталады. Тіл мен ойлаудың бірлігінің арнасында қарастырылатын сондай жекелеген өзекті мәселелердің бірі – бірі тіл мен танымның арақатынасы. Осымен байланысты жеке ұлт тілі ретінде казак тілінің дүниетанымдық қызметі қарастырылуының маңызы оның ұлт мүддесі үшін қызметін анықтауында. Керісінше, ұлт дүниетанымындағы қасиеттердің, арнайы ұғымдардың ана тілімізде көрініс табуы олардың қолданыс ерекшеліктерін, тілдік айналымдағы орнын көрсетіп беру сияқты сұрақтар ауқымын жан-жақты аша түсуді қажет етіп отырғандығы да ақиқат.

Осы бағыттағы зерттеулердің алдыңғы легінде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Р.Сыздыкова, Қ.Жаманбаева, т.б. ғалымдарымыздың есімі тұрады.

Ұлт болмысын тілмен тығыз байланыста қарап, «тіл мен ұлт біртұтас» деген қағида негізінде оларды өзара бірлікте қарау нәтижесінен туындап отырғандығы да шындық. Осы тұрғыдан әр тілдің өзіндік даму, қалыптасу ерекшеліктерін көрсететін танымдық негіздерін ашуға бағытталған жұмыстардың маңызды болатындығы да түсінікті.

Тіл – әр ұлт өмірінің тарихы мен мәдениетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тыныс-тіршілігін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші құрал.

Тілдің табиғатын ұлттың тарихымен, таным-түсінігімен байланыстыра тани түсудің қажеттілігінің мәнін тіл білімінде, соның ішінде казак тіл білімінің де ұлттық танымға негізделген жаңа үрдісті зерттеулері көрсетіп отыр. Мұндай бағыттағы

жұмыстардың жүргізілуі ұлттық болмыс пен тұрмыс-тіршілігіне, дүниетанымына қатысты ерекшеліктерді сипаттап, сайып келгенде, тіл мен ұлттың тығыз бірлікте екендігін дәйектейді. Сондықтан казак тіл білімінде тіл мен ұлттың тығыз байланысын, тілдің дүниетанымдық негізін, біртұтастығын, тілдің әртүрлі қырынан тарихи-мәдени тілдік деректер негізінде қарастырып, тілдік тұрғыдан кешендік сипатта саралаған жұмыстардың болашағы зор болмақ.

Шындық болмыс ойлау арқылы ғана жүзеге асады, тіл оны бейнелеу құралдарының бірі ғана. Дүниенің тілдік суреті антропоцентристік ұстаным негізінде құралады. Адам қоршаған шындық болмысты өзі арқылы, өзіне таныс дүниелер арқылы бағалап, танып-біледі. Дүниенің тілдік суреті адамның танымдық іс-әрекеті, ұлттық мәдениеті негізінде түзіледі және белгілі бір ұлт қауымдастығының өкілдеріне ортақ болады.

Когнитивтік лингвистика – тілдік білімнің табиғатын және оны қалай қолдану керектігін меңгертетін ғылым. Адамзат тілі ежелгі дәуірден-ақ таным құралы ретінде дүниені танып білуге, санада сәулеленген ұғым-түсініктерді жарыққа шығаруға қызмет етіп келеді. Адамзаттың алуан түрлі танымдық ұғым-түсініктерін оның тілдік танымынан ажырата қарауға болмайтындығы жөнінде аз айтылып жүрген жоқ.

Бүгінгі таңда ғылым алдында тұрған үлкен мәселелердің бірі – адам жөнінде біртұтас тұжырымдамалық бағыттар белгілеу. Адамға тұтастық деп қарау бірнеше ғылымның зерттеу әдістер мен құралдарының бір проблема үстінде тоғысуына әкелмек. Бұл мәселеден шығатын ең басты тұжырымды түйін: таным мен тілдің ара қатысының адам проблемасын шешуімен түйінделуі.

Ал тіл мен таным процестерінің ара қатысын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның ара қатысы адам баласының интеллектуалды өмірінде (оған тіл де кіреді) құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен таным ара қатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі. Аталған құрылымды жіктеп, бөлшектеп ұсыну өте қиын, дегенмен оны процесс ретінде алып қарау арқылы белгілі бір түйіндер жасауға болады.

Таным мен тілдің ара қатысы, сайып келгенде, адам проблемасының өзегі дара тұлға тұжырымдамасымен шешіледі. Оның себебі мынада: таным сыртқы дүние заттарына бағытталған тәрізді көрінгенмен, оны жүзеге асырып отырған

адам болмысы тұрғысынан бағдарласак, айтылған процестің үнемі ішке қарай (адамның ішкі дүниесіне қарай) бағытталғанын көреміз. Таным процесі адамның ішкі дүниесінің күрделі құрылымдарын тудырады және соған сәйкес сипаты да өзгеріп отырады. Осылайша, танымның жүрісін адам баласының ішкі қажеттіліктер дәрежесі белгілейді. Күрделі терең қажеттіліктердің біріне адамның өздігінен жетілуі кіреді. Өздігінен жетілу – ерекше дара қасиет. Іштей құптау, өзін-өзі өзектендіру, үздіксіз ішкі қозғалыста болу, өздігінен даму – терең беймәлім себептерден туындайды.

Ішкі терең қажеттіліктер ғана таным процесінің қозғаушы күші болады. Ішкі терең қажеттіліктер адам болмысының типі тілдік моделді анықтайды.

Қажеттілік - өте күрделі категория. Ағзаның биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, рухани проблемалары қажеттілік негізінде туысады. Қажеттілік – ағзаның өзін-өзі сақтау және өзін-өзі дамыту, жетілдіру мақсатындағы әрекетін ұйымдастырушы тетік. Жеке адамның жетілу дәрежесі – қоғамның болашақ мүмкіндіктерінің көрсеткіші болып есептеледі. Жетілу - өте күрделі ішкі процестердің нәтижесі арқылы жүзеге асады. Ең қиыны – болашақ қажеттіліктерін бейнелейтін, әлеуметтік прогресті тудыратын жетілудің – өздігінен жүретін процесс екендігі. Адамның өздігінен даму түйсіктері ішкі қажеттілік шамасына қарай дамып жетіледі. Жетілу таным арқылы жүреді. Ал танымның шексіз жолы ішкі қажеттіліктердің сипатына байланысты.

Ішкі терең қажеттіліктер символдар арқылы оянады. Бұл процесс санаға эмоция арқылы белгілі болады. Енді өз кезегінде сана ішкі қажеттілікті қанағаттандыру үшін қайтадан символдар дүниесіне жүгінеді. Сөйтіп, терең негізі бар қажеттіліктердің сипаты символдар арқылы анықталады. Яғни, сана сыртқы факторларға тандаулы түрдегі тәуелділігін немесе ішкі өсу, жетілу қажеттілігін белгілі бір модельдің, форманың бойына жинақтау арқылы шешеді. Дара тұлға болмысы тудырған модель, форма – тілдік сана тетігі іске қосылғанда барып көптің қолданысына көшеді.

Өткен ғасырдың өзінде-ақ тілдік зерттеулер өзінің қалыпты шеңберінен шыға отырып, жаңа бетбұрыстарды қажет ете бастады. Тіл табиғатын зерделеу тек формалық сипаттамалармен шектелмей, адам өмірінде алар орны мен атқарар қызметін анықтауға, оның физио-анатомиялық негізін айғақтауға ұласты. Сондықтан тілдік құралдар құрылымдық лингвистиканың ғана

емес, сан алуан экстралингвистикалық салалардың нысанына айналды.

Осы қатарда қазіргі тіл білімінің маңызды мәселелері тізбегінде тілдің танымдық қызметін айқындайтын когнитивті лингвистиканың қалыптасып дамуын ерекше атауға болады. Тіл ғылымының бұл саласы адамның ойлау жүйесінің табиғатын, ішкі заңдылықтарын қарастырудың жаңа үлгісін құрады. «Тіл – амал, құрал, оның аркасында адам бір-бірімен қарым-қатынаска енеді, пікір алысады және бірін-бірі түсініседі. Тіл ойлаумен тікелей байланыста болғандықтан, сөзді және сөйлемдегі сөздердің бірлігінде ойлау ісінің жетістіктерін тіркеп отырады. Демек, адамның дүние танудағы жетістіктері сөзде, сөйлем құрылысында тіркеледі, сөйтіп, адам қоғамында пікір алысуға мүмкіндік жасайды» деп көрнекті ғалым С.Аманжолов атап көрсеткендей, тіл мен таным ұғымдарының сабақтастығы, тілдік құралдар арқылы адам санасында орнығатын танымдық белгілер мен үлгілер. Бүгінгі күні лингвотанымдық зерттеулер тілді танымдық әрекеттің жемісі деп қарастыру арқылы адам бойындағы ерекше табиғи қабілеттерге көңіл бөлуді мақсат етіп отыр. Когнитивистер адам тілді саналы түрде ғана қолданбайды, ол рефлексі түрде санасында орныққан танымдық қорды ретімен пайдалану арқылы қарым-қатынас жасайды, ойын сыртқа шығарады, пікірін айтады, тіпті жаңа затты да сәйкестендіре-салыстыра таниды деп есептейді.

Қазіргі тілдік зерттеулер ой, таным, тіл ұғымдарының ажырамас бірлігіне негізделген тың теориялық тұжырымдармен, ғылыми ұстанымдармен әр кез толығып отырады. Тілдің қоршаған болмыспен қарым-қатынасын анықтау, олардың үйлесімді сабақтастығын сұрыптау, бір-біріне құрал болар қабілеттерін жүйелеу, филогенез, этногенез принциптерін ғылымаралық байланыстың нәтижесі деп зерделеу секілді мәселелердің баршасы адам мен оны қоршаған әлем заңдылықтарынан туындайтын факторлар ретінде танылғанда ғана, адам санасының қызметі, қабылдау, тану әрекетінің табиғаты шынайы дүние арқылы, оның әсері негізінде қалыптасқан құбылыстар деп айкындалады. Соның негізінде «...шындықтан ой арқылы тілге жеткен және керісінше, тіл арқылы ой тізбегі мен шындыққа қайта оралған хабарлар мен деректер» болмысын саралау мүмкіндігі пайда болады.

Демек, тілді немесе қоршаған әлемді зерттеуге арналған тұжырымдар әр ғылым саласында, соның ішінде лингвистикада,

«тілде я болмаса тіл арқылы бекітілген деректер мен ілімдер» (Ж.Фолконье) арқылы дәйектеледі.

Адам баласының таным дүниесіндегі ең керемет сыйы – тіл феномені. Тіл кез келген табиғи құбылыстың белгіленуіндегі танымдық және коммуникативтік міндет атқаратын белгілер жүйесі. Тілдегі белгілер жүйесін іске қосып, ұғымдағы қабылданған бейнені сөзбен танбалау үшін, оған атау беруді жүйелі түрде орындап отыратын сөзжасамдық процесс.

Әдебиеттер:

1. Караулов Ю.Н. «Русский язык и языковая личность» М., 1987.264 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989.320 б.
3. Аманжолов С. «Қазақ тілі теориясының негіздері» Алматы: «Ғылым», 2002. 368 б.

УДК 333.97(4/5:574)

Ауанасова К.М.
к.и.н., доцент КазҒЮУ

Евразийские идеи в Казахстане и их воплощение на современном этапе

Время, прошедшее после распада СССР показало, насколько трудным и противоречивым был процесс становления независимых республик. Сложный путь был проделан многими республиками для достижения стабильного уровня развития. Последствия распада государства, воспринимаемого ранее как единый организм, еще имеют свои отголоски и сегодня воспринимаются как исторический опыт развития советской евразийской государственности.

Интерес к евразийскому научному наследию возродился в условиях поиска путей развития государств постсоветского пространства, определения интеграционных приоритетов и выбора международной программы развития. В этой связи, среди других интеграционных проектов возродился к жизни евразийский императив, который содержит в своей основе взаимодействие евразийских государств на новой политической, экономической, идеологической основе, на базе современной евразийской концепции развития.

Современная евразийская концепция основывается на осмыслении многовекового опыта историко-социального взаимодействия народов Евразии и учитывает реалии наступившего тысячелетия, содержанием которого становится конкурентная борьба в мире между крупными геополитическими, экономическими и военно-стратегическими силами, представленными государствами.

Республика Казахстан, являющаяся по своему географическому расположению «сердцем» Евразии, представляет собой уникальное сочетание азиатского и европейского начал. Представители различных народов составляют единство в своем многообразии. Сочетание разных культур, религий и традиций позволило впитать лучшие достижения европейской и азиатской культур. Тысячелетняя история казахского народа тесно вплетена в историю Евразии и является ее неизменной частью, без которой нельзя было бы представить историю древних кочевников, тюркской государственности, этногенеза многих народов и народностей.

Геополитическое расположение на стыке Азии и Европы, экономические и военно-политические интересы, а также экономический потенциал, создали предпосылки формирования Казахстана в качестве крупного государства, заинтересованного в создании в своем окружении зоны стабильности и добрососедства на принципах взаимной безопасности, уважения суверенитета, территориальной целостности. Все это привело к появлению в 1994 году идеи о создании Евразийского Союза, автором которой является Президент нашей республики Н.А. Назарбаев.

В современной евразийской концепции, выдвинутой Н.А. Назарбаевым, подлинная интеграция предопределяет безусловное соблюдение и уважение суверенитета и независимости государств и их подлинное равноправие. Наиболее перспективной формой многостороннего взаимодействия должно стать формирование Евразийского союза государств (ЕАС) на основе осознанного волеизъявления заинтересованных стран, стремящихся в максимальной мере сблизиться друг с другом при решении практически идентичных проблем переходного периода.

В период создания ЕАС существовавшая структура органов СНГ не позволяла реализовать интеграционный потенциал в полном объеме, было принято множество документов, касающихся экономики, социальных, политических проблем, коллективной обороны, которые так и не были реализованы на практике. В создавшихся условиях Евразийский союз государств предстал в качестве необходимой и востребованной интеграционной

структуры, основная деятельность которой была направлена на усиление взаимодействия экономического характера между пятью постсоветскими республиками. Евразийский союз государств был провозглашен союзом равноправных независимых государств, направленным на реализацию национально-государственных интересов каждой страны-участницы и имеющегося совокупного интеграционного потенциала. ЕАС явился формой интеграции суверенных государств с целью укрепления стабильности и безопасности, социально-экономической модернизации в постсоветском пространстве.

В период становления евразийской интеграции Президент Н.А. Назарбаев предполагал, что будущий Евразийский Союз имеет ряд существенных отличий от СНГ. Первое и основное – это наличие в ЕАС парламента, сформированного по двум принципам: первый – делегирование депутатов национальных парламентов и второй – проведение прямых выборов. Автор ЕАС считал, что наличие единого законодательного органа решит ряд задач, в том числе формирования единой законодательной политики – в первую очередь в области экономических реформ. Растут расхождения между типом национальных экономических законодательств стран СНГ, поэтому формирование валютного рынка или единой денежной единицы на территории СНГ довольно проблематично из-за расхождений в законодательствах. Вторым отличием станет принцип вступления в ЕАС, предусматривающий прекращение военных действий между странами-участницами союза. По мнению Н.А. Назарбаева, этот принцип позволит предотвратить существующие межнациональные конфликты. И третья особенность – в ЕАС не допускается ассоциированное членство [1].

Для реализации проекта Евразийского союза существовало два варианта: первый – ЕАС формируется внутри СНГ, если государства СНГ сочтут нужным перейти на режим большего взаимодействия. Другой вариант – это постепенная трансформация СНГ в ЕАС. Необходимо отметить, что евразийский проект Президента Н.А. Назарбаева сдвинул с мертвой точки вопрос налаживания межгосударственных контактов и объединения усилий стран СНГ по взаимовыгодному взаимодействию. И как первый шаг в этом направлении, уже в 1995 году был подписан ряд соглашений о Таможенном союзе, с помощью которого были открыты границы между Россией, Казахстаном и Беларусью. Помимо этого, Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан заключили между собой Центральнo-азиатский союз, а зимой 2001 года к ним присоединился и Таджикистан.

Следующим мероприятием стало заседание Интеграционного Комитета, состоявшееся 13 апреля 2001 года в Алматы, в котором приняли участие представители республик Казахстан, Беларусь, Российской Федерации, Кыргызстана. В процессе заседания Интеграционного Комитета был окончательно утвержден проект формирования Евразийского экономического сообщества с учетом положений Программы мер по обеспечению создания Единого экономического пространства, были приняты положения о порядке формирования и исполнения бюджета ЕАС. Кроме того, были определены правила процедуры Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества (порядок работы, председательство, делегации и др.) [2].

Первым существенным шагом в реализации идей создания ЕАС стало создание на базе доказавшего свою эффективность Таможенного Союза Евразийского Экономического Сообщества в составе Белоруссии, Казахстана, Кыргызстана, России и Таджикистана.

В октябре 2000 года в Астане президентами Белоруссии – Александром Лукашенко, Казахстана – Нурсултаном Назарбаевым, Кыргызстана – Аскармом Акаевым, России – Владимиром Путиным, Таджикистана – Эмомали Рахмоновым был подписан договор об учреждении Евразийского экономического сообщества.

В начале июня 2001 года на саммите руководителей СНГ в Минске в рамках Содружества были определены основные приоритеты, цели и структура Евразийского Экономического сообщества. Признанием заслуг президента Н.А. Назарбаева стало то, что казахстанская сторона получила в новой структуре абсолютное большинство на ключевых должностях. Целью ЕвразЭС стало согласование экономической политики и принятие обязательных для исполнения государствами участниками совместных программ проведения экономических реформ.

Членами Евразийского экономического сообщества с момента его образования являются пять государств – Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Россия и Таджикистан. В мае 2002 года по просьбе руководства Молдавии и Украины этим государствам был предоставлен статус наблюдателя при ЕвразЭС. В 2003 году была удовлетворена аналогичная просьба Армении. В январе 2006 года членом ЕвразЭС стал Узбекистан.

Евразийское Экономическое сообщество стало международной экономической организацией, наделенной функциями, связанными с формированием общих внешних таможенных границ и входящих в нее стран выработкой единой

внешнеэкономической политики, тарифов, цен и другими составляющими функционирования общего рынка.

Эволюция евразийства от классического содержания, наполненного русскими эмигрантами в 1920-1930 годах до современного евразийского императива пережила значительное изменение в восприятии, содержательной части интеграционных обобщающих евразийских народов от философских, историко-культурных к экономическим, геополитическим составляющим. Исторические приоритеты развития евразийских народов на современном этапе основаны на сохранении и уважении суверенитета государств, поддержании мира и стабильности в регионе, взаимовыгодных партнерских отношениях, обеспечивающих динамичное развитие стран-участниц ЕврАзЭС.

К числу основных направлений в деятельности ЕврАзЭС на ближайшую перспективу относятся:

- Транспорт – решение проблем единых тарифов, увеличение грузопотока, упрощение таможенных процедур, завершение внутригосударственных процедур по подписанным соглашениям, создание транснациональных транспортно-экспедиционных корпораций.

- Энергетика – совместное освоение гидроэнергетических комплексов Центральной Азии и решение проблемы снабжения электроэнергией и водопользования, выход на единый энергетический баланс.

- Трудовая миграция – социальная защита мигрантов, создание действенной системы регулирования и контроля за миграцией трудовых ресурсов, борьба с сопутствующей миграции преступностью, решение проблем, связанных с уплатой мигрантами и их работодателями налогов.

- Аграрно-промышленный комплекс – согласование сельскохозяйственной политики государств ЕврАзЭС, формирование единого продовольственного рынка стран Сообщества, сокращение издержек на транспортировку, хранение, реализацию сельскохозяйственной продукции, образование новых рыночных институтов в этой сфере (страховых, банковских, лизинговых, биржевых и других).

- Условия перемещения граждан стран, входящих в ЕврАзЭС, по территории Сообщества. В соответствии с межправительственным соглашением граждане государств – членов ЕврАзЭС, независимо от места постоянного проживания, имеет право въезжать, выезжать, следовать транзитом, передвигаться и пребывать на территории государств Сообщества без виз.

- Взаимодействие в культурной, образовательной сферах. В соответствии с заключенным соглашением, любой гражданин стран ЕврАзЭС имеет право поступать в любое гражданское высшее учебное заведение любой страны Сообщества на тех же основаниях, что и граждане той страны, на территории которой находится это высшее учебное заведение.

Выгоды от участия в ЕврАзЭС для реального бизнеса пяти стран заключается прежде всего в том, что деловая активность развивается в рамках единого экономического пространства, которое поддерживается благодаря унификации национальных законодательств стран Сообщества и создания равных условий для хозяйствующих объектов, действующих на этом пространстве. При перемещении товаров и услуг, произведенных на территории ЕврАзЭС, через внутренние границы Сообщества не взимаются таможенные пошлины. За счет снижения трансакционных издержек товары, произведенные на территории стран ЕврАзЭС, становятся более конкурентоспособными по сравнению с товарами третьих стран. Немалую роль играет также возможность использования имеющегося потенциала инновационных технологий и интеллектуальных ресурсов пяти государств Сообщества.

Многочисленные противоречия, разночтения и идеологическое противоборство в рамках неоевразийства наблюдаются в среде различных политических партий и течений, в основном в Российской Федерации.

Современное неоевразийство является наиболее разработанной идеологией различных течений, возникших в России в 1990-х годах и к настоящему моменту разделяется на три основных течения. Первое из них – это идеологическое течение, возглавляемое Александром Дугиным. Второе евразийское течение, тяготеющее к журналу Эдуарда Баграмова «Евразия», больше делает упор на культуру, фольклор. Основными темами являются славяно-тюркское смешение и славяно-тюркский союз, история Монгольской империи и тюрко-мусульманских меньшинств в русской истории, сопоставление православной религиозности с суфийским мистицизмом. Третье течение, возглавляемое Александром Панариным и Борисом Ерасовым, отличается большой уклон в теорию и политику. Оно пытается защитить понятие «империя», доказать, что империя не является ни узким национализмом, ни агрессивным империализмом, а особой формой «государственности», которая покоится на ценностях и

принципах, а не на культе нации, и потому реализует в политическом плане национальное многообразие Евразии [3].

Литература:

1. Нартова В. ЕАС – это СНГ? // Панорама. 1994. 11 июня
2. Сборник документов Интеграционного Комитета. Алматы. 2001. Протокол от 13.04.2001 № 23.
3. Дугин А. Консервативная революция. М., 1993; Мистерии Евразии. М., 1996; Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997; Панарин А. Россия в цивилизационном процессе. М., 1995; Панарин А., Ильин Б. Россия: опыт национально-государственной идеологии. М., 1994

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 94(574) "19"

С.Н. Әлібек

т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті, Шымкент қ.

XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Қазақстанда халыққа білім беру мәселелері тарихынан

1917 ж. Қазан төңкерісінен кейін, казактың ұлттық мәдениеті, білім мен ғылымы өз даму жолында жаңа кезеңге аяқ басты. Ең алдымен ерекше тоқталатын мәселенің бірі жер-жердегі білім алуға деген жастардың құштарлығы, ұмтылысы болды. Оған алғаш жағдай да жасала бастады, білім берудің барлық түрлерін игеруге мүмкіндіктер беріле отырып, әрбір азаматтың дініне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына қарамастан ақысыз, тегін білім алуға жол ашылды. РСФСР Халық комиссарлары Кеңесінің 1917 жылғы 11 желтоқсандағы шешімі бойынша барлық оқу орындары бір орталықтан – Халық Ағарту комиссариатының басшылығымен жұмыс жүргізу белгіленді және де бір ғана большевиктік саясат бағытында жастарға білім беру мен тәрбиелеуге міндетті болды.

Бұл кезеңде жылдан-жылға мәдениет ошақтары мен білім беру мекемелерінің саны арта түскені мәлім. Патшалық Ресейдің бұрынғы отарлық аймақтары болған Орта Азия мен Қазақстанда оқу-ағарту саласында алғашқы қадам ретінде мектеп ісін ұйымдастыру қолға алынды. Мәселен, 1914 ж. Түркістан өлкесінде (ол кезде оған бүгінгі Орта Азия және Оңтүстік Қазақстан жерлері енген болатын) азды-көпті 500-ден астам бастауыш (2 сыныпты) мектеп және 30000 оқушысы болған болса, 1920 ж. 2000-нан астам бастауыш мектеп және онда 170 мыңнан астам оқушы білім нәрімен сусындады. Жергілікті ұлт өкілдері: казак, тәжік, түркімен және өзбек балалары бұл мектептерде 1915 ж. салыстырғанда 16 есе көп болған [1].

Бұл өлкеде тұңғыш жоғары оқу орнының пайда болуына Ташкентте алғаш құрылған казак мәдениеті жанашырлары қоғамының (Общество ревнителей казахской культуры) жұмысы да өз әсерін тигізді [2]. 1922 ж. 14 желтоқсанда жаңадан құрылған

қоғамның жиыны өтіп, оның алғашқы басқармасы сайланды. Қоғам төрағасы болып Х.Досмұхамедов, орынбасары Испулов, қоғам қазынашысылығына М.Тынышбаев, хатшылығына М.Әуезов сайланып, белгілі ағартушылар А. Шмидт, И. Токтыбаев және Тыныстанов енген [3]. Бұл кезеңде республикада жоғары оқу орнын ашу мәселесі күн тәртібінен түскен жоқ болатын. Оның басы-қасында әрине, казак зиялылары жүрді. Олар өлкеде мұғалімдер даярлайтын жоғары оқу орнын ашпай, халыққа білім беру мәселесін дұрыс жолға қою мүмкін емес екендігін түсінді. Осылайша Ташкентте мұғалімдер институты ашылып, оған Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов тағы басқа да казак жастары оқуға қабылданған еді. Дегенмен «аталмыш оқу орнын аяқтауға мүмкіндік болмады, - деп жазады өз өмірбаянында Тұрар Рысқұлов - себебі ақпан төңкерісінен кейін бірден революциялық жұмысқа бас бұрып, Әулие-Ата уезінде Уақытша өкіметке қарсы күресуіме тура келді» [4]. Сол сияқты мұғалімдер даярлайтын институтты С.Қожанов та аяқтай алмады.

Кенес билігі орнағаннан кейінгі жылдарда ашылып, Орынборда, Оралда, Семейде, Ташкентте жұмыс істей бастаған халық ағарту институттары тарихта маңызды орын алды, ұлттық білім мен мәдениеттің тұңғыш түлектерін даярлады. Сөз жоқ, бұл алғашқы қадамдар үлкен маңызды іс-әрекет болды. Өйткені, педагог мамандарға деген сұраныс сол жылдардағы күрделі мәселе еді. Олар тек білім ошағы ғана емес, жан-жақты халық-ағарту және мәдени орталығына айналған. Мұғалімдер кадрларын дайындауда зор роль атқарды.

Түркістан АКСР Оқу-ағарту Халық комиссариатының шешімімен орыс педагогикалық училищесінің сапында қырғыз (казак) бөлімі ашылып, 1919 жылдың 1 маусымынан бастап, қырғыз (казак) бөлімі өз алдына жеке училище ретінде жұмыс жүргізді. Бұл оқу орны Ташкенттегі педагогикалық қалашықтағы (педагогический городок) оқушылар саны бойынша ең үлкен оқу орны болды.

Ал, 1920 жылы 1 қазаннан бастап Өлкелік Ағарту институты болып, қайта құрылып, ол жерде М. Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, С. Қожанов, И. Токтыбаев, М. Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, т.б. дәріс берген [5].

Сонымен қатар оқу құралдары, оқу-әдістемелік және педагогикалық тұңғыш еңбектер осында жазылды. М.Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығы да алғаш осы жерде жарық көрді.

Ташкентте 1922 ж. барлығы алты: өзбек, казак, түрік-татар, тәжік, түркімен, қырғыз ағарту институттары жұмыс істеген. Сол

жылы Қазақ халық ағарту институтында (Казинпрос) 231 студент білім алып, ең ірі ұлттық халық ағарту институтына айналды [6].

Түркістан АКСР Кеңестерінің XI съезінде Халық Ағарту комиссариатының баяндамасы бойынша өлкедегі халыққа білім беру мәселесінде қиыншылықтары мен мұғалім кадрлерге аса мұқтаж екені атап көрсетілген. Мамандарға деген сұраныстың жоғары болуы, сонымен бірге қаражат тапшылығы жаңаша істерге қол байлау болды. Сондықтан білім беру мәселелеріне қаржылай көмек көрсету шаралары белгіленді. Қазақ ағарту институтына 6 млн. рубль, Алматы, Шымкент, Алматы қыздар педагогикалық училищесіне әрқайсысына 1,5 млн. рубль қаржы бөлу көзделді [7]. Сонымен бірге мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылып бірқатар мектептер мен кәсіптік училищелер де жұмыс істеді. Олардың қатарында 200 оқушыға арналған Әулие-Ата (Тараз) және Верный (Алматы) ауылшаруашылық мектептері; Алматыда көркемсурет техникумы, музыкалық және колөнер мектептері; Жаркент қаласында ауылшаруашылық мектеп; Верныйда орналасқан техникалық мектеп болды [8]. Бұл аталған кәсіптік мектептер мен курстар өнеркәсіп-техникалық, аграрлық-шаруашылығына қажетті жұмысшы кадрларды дайындай бастады. Мұндай кәсіби оқу орындарының қызметін реттейтін басқарма 1920 ж. желтоқсан айынан бастап Ташкент қаласында, облыстық бөлім Шымкентте, уездік бөлімдері Мерке, Әулие-Ата, Түркістан, Перовск, Қармакшы және Қазалыда шоғырландырылды.

1897 ж. халық санағы бойынша Қазақстанда сауаты бар адамдар 8 пайызды құраса, ал оңтүстік облыстарда бұл көрсеткіш одан да төмен болды. Сырдария облысында - 2,3 пайыздың шамасында, Жетісуда 1,8 пайызды құрап [9] және де басты бағыт ретінде мектепте берілетін білім болып саналды. Ал, казак мектептеріне мұғалімдер мен мамандар жоғарыда айтылған Орынбор, Омбы, Семей және Орал қалаларымен бірге Ташкентте орналасқан білім ордаларында даярланды. 1918 жылы сәуір айында Орталық Азиядағы алғашқы Халық университеті осы Ташкентте ашылып, оның ректоры болып А.В.Попов сайланған болатын. Университеттің құрылымы, оқу жоспары мен бағдарламалары жасалынып, оқушылар құрамы 1918 жылдың наурыз-сәуір айларында белгіленген еді. Бұл университеттің ресми ашылу салтанаты 1918 жылдың 21 сәуірінде Бостандық үйінде (Дом Свободы) өтті. Бес факультетіне - әдебиет пен философия, әлеуметтік-экономикалық, математика, ауыл шаруашылығы, техникалық – студенттер қабылдай бастады [10]. Патша өкіметі кезінде офицер кадрларын дайындаған әскери училище орнында

Түркістан Шығыстану институты құрылып, оны ұйымдастыруда және жұмыс жүргізуіне барынша атсалысқан академик В.В.Бартольд болды.

1918 ж. Ташкентте құрылған Қазақ ағарту институты Қазақ АКСР Халық Ағарту комиссариатының шешімімен 1925 жылдың қазан айынан бастап, Қазақ педагогикалық институты ретінде жұмыс жүргізе бастады және де «жоғары педагогикалық оқу орны» деп есептелінді [11]. Себебі бұл жерде қазақ ұлттық интеллигенциясының көрнекті өкілдері еңбек еткендері баршаға белгілі. Директорлары болып Сегізбай Айзунов, Темірбек Жүргенов, Смағұл Садуақасов, Сәкен Сейфуллин, проректоры болып Халел Досмұхамедов жемісті еңбек атқарған. Осы оқу орны жөнінде сирек кездесетін деректің бірі «Қазақ жоғары педагогикалық институтының біржылдық жұмысы» жөніндегі басылым дер едік [12]. Ұлттық білім мәселесімен шұғылданып жүрген мамандарға, ғалымдар мен зерттеушілерге сол сияқты қалың оқырман қауымға да оның тигізер пайдасы зор. Аталмыш басылым осы институт ректоры, кейіннен Халық Ағарту комиссары болған Темірбек Жүргеновтың мақаласымен ашылған. Мақалада институтқа басқа да жоғары оқу орындарынан белгілі профессорлардың шақырылғанын, олардың ішінде профессор С.Малов болған. Бұл ғалым белгілі түркітанушы, В.В. Радловпен бірге шығыс халықтарының, мұсылман жұртының тарихын, әдебиетін, мәдениетін жан-жақты зерттеп, ғылыми еңбектер шығарған. Қазинпроста В.В. Бартольд, Н.А. Димо, С.С. Богословский, А.Н. Паройкова, В.В. Русинов тағы да басқа да белгілі ғалымдар мен педагогтар дәріс берген.

Сол жылдары бірнеше пәндер ана тілінде (қазақ тілінде) оқылғаны белгілі, өйткені, Халық ағарту комиссариаты 1918 жылы 12 желтоқсанда ұлттық мектептерде оқушы балаларды өздерінің ана тілінде оқыту туралы нұсқау берілген [13].

1928 жылы қазақ педагогикалық институты жабылуына байланысты студенттердің бір бөлігі Орта-Азиялық мемлекеттік университетіне (САГУ) ауыстырылған. 1928 жылдың қыркүйек айынан бастап, М.Әуезов бір мезгілде Орман техникумында жұмыс істей жүріп, осы университеттің аспирантурасында оқыды. Сонымен бірге орыс және қазақ әдебиеттері тарихынан дәріс те берген [14]. Алматыда жұмыс істей бастаған тұңғыш педагогикалық институт жөнінде айтар болсақ, ол РСФСР Халық Комиссариаты Кеңесінің қаулысымен 1928 жылдың 15 мамырында ашылған болатын. Ал Қазақстандағы ашылған екінші педагогикалық оқу орны - Орал педагогикалық институты болды,

ол 1932 жылы құрылған болатын. Орал қаласында Педагогикалық институт және жұмысшы факультетін ашу туралы Қазақстан Өлкелік партия комитеті 1932 жылғы 9 шілдедегі қаулысында бұл институт республикадағы екінші педагогикалық жоғары оқу орны болатынын атап өткен. Біраз жылдар бойы РСФСР оқу-ағарту комиссариатының орынбасары академик Н.М. Покровский атында болды [15]. Бүгінгі таңда М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті – республикадағы алдыңғы қатардағы білім ордасы. Міне, Қазақстанда халыққа білім беру мәселелері ХХғ. 20-шы жылдарында қысқаша осындай сипат алды.

Әдебиеттер:

1. Культурное строительство в Туркестанской АССР. 1917-1924. Сборник документов. Том 1. Архивные управления при Совете Министров Казахской, Киргизской, Таджикской, Туркменской и Узбекской ССР. Ташкент. 1972, 5-б.
2. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 693 к. 1 т. 1525 іс, 10 п.
3. Қазақ тарихы 2005, № 3. – 46 б.
4. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. (ӨРОММ). р 86 к., 1 т, 1525 іс, 10 п.
5. Бұл да сонда, 372 к. 1 т, 60 іс.
6. «Наука и просвещение». Журнал Народного Комиссариата просвещения Туркестанской АССР, 1922 г, №2. 78 б.
7. «Наука и просвещение», 79 б.
8. «Туркестанский учитель» 1917, №1-2, 52-53 беттер
9. Асылбеков М., Жаркенова А. Население Казахстана в конце XIX – нач. XX вв. (1897-1971). Алматы, 2001, 26 б.
10. ӨРОММ. Р-368 к. 1 т. 91 іс, 169 п; Культурное строительство в Туркестанской АССР. 288, 293 беттер.
11. Бұл да сонда, 372 к., 1-т, 95-іс. 9,18-20 парақтар. қараңыз: «Егемен Қазақстан», 29 тамыз 2007 ж.
12. Қараңыз: А.И. Исмаилов, С.Н. Алибек. Из истории Казахского педагогического образования. «Вестник КазНУ». Серия историческая, № 3 (46). Алматы, 2007. 140 – 143 беттер.
13. Культурное строительство в Туркестанской АССР, 172 б.
14. Қараңыз: М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы. 1997, 106 бет.
15. Тарихпен тамырлас білім ордасы. «Егемен Қазақстан». 17 қазан 2007 жыл.

В данной статье рассматривается краткая история народного образования в Казахстане в 20-е годы XX столетия.

This article deals with pedagogical educational institutes in Kazakhstan of 20 the years of the XX century.

Қазақстан мұнайшы мамандары 1960-1990 жылдарда

1960-1990 жылдары Қазақстанның жоғарғы мектебі және орта арнаулы оқу орындары халық шаруашылығының мамандарымен, оның ішінде инженер-техникалық кадрлармен қамтамасыз ете бастады. Перспективалы және жаңа өндіріс салалары үшін, әсіресе мұнай-газ өнеркәсібі үшін маман даярлау басты міндет деп белгіленді. Бұл үшін техникалық мамандар дайындайтын жоғары оқу орындарын ашу қажет еді.

1960-1961 жылдары Қазақстанда 28 жоғары орындары болған болса, оның 5-і техникалық жоғары оқу орны болды. Онда 9885 студенттер білім алды. Сонымен бірге 1960-шы жылдардың бас кезінде мамандарды жергілікті жерлерде дайындау мақсатымен шет аймақтарда филиалдар құрылып, оқу консультациялық пунктері жұмыс істей бастады. КСРО Жоғары және арнаулы орта білім беру министрлігі 1964 жылы 12 тамызда жоғары және орта арнаулы техникалық білім берудің Қазақ ССР-індегі жағдайы жөнінде мәселе қарап, инженер кадрларды дайындауда Қазақстанда қол жеткен табыстар атап көрсетілді.

1960-шы жылдардың соңында Қазақстанда 44 жоғары оқу орындарының 8-і инженерлер мен техниктерді даярлайтын техникалық жоғары оқу орындары болса, 69-ы техникумдар бар еді.

Техникалық жоғары оқу орындарының жүйесінің қалыптасуы, қазақ жастарының назарын аудара бастады. Егер соғыстан кейінгі уақытта олар негізінен педагогикалық оқу орындарына құлшыныс білдіріп гуманитарлық интеллигенцияның қатарын толықтырса, 1960 жылдардың ортасынан бастап, техникалық білім алуға бағыт алды.

1960 жылы 8 шілдеде Алматыдағы тау-кен металлургия институты Қазақ политехникалық институты болып қайта құрылды.

Қазақ политехникалық институтының алғашқы ректоры болып Г.М.Есіркегенов тағайындалды. 1960-1961 оқу жылында институтта жанадан “мұнай және газ кен орындары барлау, геология” кафедрасы ұйымдасты. Кафедраны білікті маман, геология-минералогия ғылымдарының докторы П.Я.Авров басқарды. Осы жылы доцент Г.А.Халиков жетекшілік еткен

“мұнай-газ кен орындарын пайдалану” кафедрасы да құрылып, маман даярлай бастады.

Институтта жаңадан “мұнай-газ өнімдерін өңдеу”, “мұнай-газ кен орындарын барлау, геология” мамандықтары ашылды. Бұл, сол кездегі мұнай өндіруді 2 млн. тоннаға, газ өндіруді 60 млн. куб метрге, терең бұрғылау көлемін 2 млн. тереңдікке жеткізуге арналған жоспармен үндесті. Қазақ политехникалық институтының кадр құрамы, оқу материалдық базасы мұнайшы инженерлерді даярлауға толық сай келді. 1961 жылы институтта 37 кафедра 100 оқытушы еңбек етсе, 1966 жылы 12 ғылым докторы мен 162 ғылым кандидаты тіркелді, ал олардың саны 1968 жылы 14 ғылым докторы, 213 ғылым кандидатына дейін өсті.

Мұнайлы өлке үшін инженер мамандарын дайындауда 1959 жылы Гурьевте ашылған Бүкілодақтық сырттай білім беретін политехникалық институтының (ВЗПИ) оқу-консультациялық бөлімінің ашылуы мәнді болды. Бөлімде студенттер өте қажетті 20-дан аса мамандықтар бойынша дәріс алды.

Оқу Гурьевте өткенмен, соңғы курсты мамандар Мәскеуден аяқтады.

Оқу-кеңес бөлімінде оқып, Отандық мұнай өнеркәсібінде өз қолтаңбасын қалдырған тұлға - Махамбет Демешұлы Батырбаев. М.Батырбаев Атырау мұнай техникумын аяқтаған. Мұнай өндірісіне Маңғыстау өңірінде араласып, қарапайым оператордан “Өзенмұнай” басқармасының бастығы дәрежесіне дейін өскен. Ембі өңірінде Кенбай, Солтүстік Қотыртас, Шығыс Молдабек кен орындарының ашылуына, “Қайнармұнайгаз” басқармасының негізін қалауға түрткі болды. “Қазақойл-Ембі” өндірістік бірлестігінің президенті, “Қазақойл” ұлттық мұнай компаниясының тете-президенті лауазымдарын атқарды.

Бөлім ашылған жылы Сайын Аманбаев (1936-1989) білім алды. С.Аманбаев көп жылдар Комсомол, Мақат кәсіпшіліктерінде инженер, шебер қызметтерін атқарды. “КСРО мұнай өнеркәсібінің үздігі” атанған. 1980 жылдардың басында оқу-кеңес бөлімі Мәскеуден қазақ политехникалық институты қарауына берілді. Бұл, Қазақ КСР Жоғары және орта арнаулы білім министрі К.Н.Нәрібаев, Қаз ПТИ проректоры М.Б.Батырбеков еңбектері арқылы іске асты.

1984-1996 жылдары бөлім, филиал ретінде Қаз ПТИ құрамында болған оқу орнының дербес білім орнына айналуына кафедра меңгерушілері П.Бородхин, Б.Ф.Анисимов, Ж.Х.Химиденов, М.Ж.Жұмағалиев, М.Е.Байширов, К.И.Ким үлес қосты. 1996-1998 жылдары мұнай-газ институты Атырау

университеті құрамында болды. 1998 жылы Қазақстан үкіметінің №256 қаулысы негізінде мұнай-газ институты қайта құрылды. Бұл істе жоғары білім министрі Қырымбек Көшербаев, Атырау облысы әкімі Равиль Шырдабаев үлкен жұмыстар жүргізді.

28 мамандық бойынша кадр даярлайтын іргелі білім ордасына Төлеуіш Пәуеденұлы Серіков 1998 жылдан ректор болып қызмет жасап келеді.

Мұнайшы инженерлерді даярлауда Маңғыстау өңірінде де 1984 жылы казак политехникалық институтының жалпы техникалық факультеті ұйымдастырылды. Қазақ КСР министрлер кабинетінің 1990 жылғы 18-ші қыркүйектегі №384 қаулысы негізінде жалпы техникалық факультет Қаз ПТИ-дің Ақтау филиалы болып құрылды.

Филиалда басында: 1) инженерлік механикалық және 2) технологиялық факультеттер жұмыс жасады. 1993 жылы 4 факультетте: 1) инженерлік-механикалық, 2) мұнай химия, 3) инженерлік құрылыс, 4) көлік жолдары 96 оқытушы қызмет жасады. Оның ішінде 1 ғылым докторы, 32 ғылым кандидаты білім алған күндізгі бөлімдегі 881, сырттай бөлімдегі 1460 студентке дәріс берді.

Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 1993 жылғы 7 маусымдағы №472 қаулысы және Білім министрінің 1993 жылғы 30 маусымдағы №301 бұйрығы негізінде филиал базасында Ақтау политехникалық институты ашылды. Осы жылы үш факультетте дәріс алған, 2599 студентке 181 оқытушы-профессор (5 ғылым докторы, профессор, 22 доцент, 27 ғылым кандидаты Л.Б.) білім берді.

Маңғыстау түбегінде мұнайшы техниктерді дайындау мақсатында 1973 жылы Жаңа-Өзенде Гурьев мұнай техникумының филиалы ашылды. Мұнай өнеркәсібі министрінің 1985 жылғы 16 наурыздағы №154 бұйрығына сәйкес, осы жылы 6 мамырда Жаңа-Өзен мұнай техникумы ашылды.

Қазақстан Республикасы Білім министрінің 1995 жылғы 11 желтоқсандағы бұйрығымен мұнай техникумы, Жаңа-Өзен мұнай-газ колледжі болып өзгертілді. Ал, Министрлер кабинетінің 1999 жылғы 11 сәуірдегі №441 бұйрығымен колледжге О.Тұрмағамбетұлы есімі берілді.

Әдебиеттер:

1. Мұқашев С. Өнегелі өмір. Алматы, 1998. Сағынғалиев Б. История большой эмбы. стр 64, 72-бет.
2. Сериков Г.П. Исследование новых нефтей, газоконденсатов и их исследование. //нефть и газ. 2002. №1. стр 13.

3. Түлеген түбек. Алматы, 1987. 121-бет.
4. Манғыстау ОММ, Өзен филиалы. 9-кор. 2-тізім. 2-іс. 1-7 парақтар.
5. Өтесінов Р. Жолдар мен жолдастар. Алматы, 2002. 186-бет.
6. Каспий қайраңынан көмірсутегі ресурстарын өндіру проблемалары //Ғылыми техникалық конференция материалдары. Атырау, 1998.
7. КСРО мұнайы (1917-1987), Москва, 1987.
8. Атырау облысының мемлекеттік мұрағаты: 855-кор. 1-тізім, 4326-іс, 93-парақ.
9. Көшекөв О. Ел құрметінің негері. Алматы, 2005. 54 бет, Сонікі: Тенгиз давалас нелегко. //Прикаспийская коммуна. 05.04.2003.
10. Ахметқалиев М. Мен қалай мұнайшы болдым? //Мұнайшы. 01.07.2005; Сонікі, Мұнай және газ, 1999 №2.

В данной статье рассматриваются вопросы истории формирования и роста кадров нефтяников Казахстана.

In the article is reporting the about specialists of petroleum industries, and Heir history development in Kazakhstan.

ӘОЖ 94 (574): 37.01

Б.С. Боранбаева
аға оқытушы, Батыс Қазақстан
гуманитарлық академиясы

Ғұмар Қараштың педагогикалық ой-пікірлері

XX ғасырдың алғашқы шірегінде Қазақстанда этнопедагогикалық ой-пікірлердің дамуына үлес қосқан қазақтың ағартушы-педагогтары А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, Ғұмар Қараштың еңбектерінде қазақтың ұлттық мектебін жасау және оқушыларға ұлттық тәрбие беру проблемалары нақты қойылып, оларды шешу жолдары көрсетілген.

Ғұмар Қараштың өмір жолындағы басты ұстанымы қазақ халқының ұлттық санасын ояту, өнер, білімге жетелеу, тұрмыс-жағдайын жақсарту, ол үшін халықты оқытып, сауатын ашу екенін айтып, өзінің ұлттық идеясын насихаттайды.

Ғұмар өзі туып өскен Тіленшісай, Борсы мекендерінде 1907-1910 жылдары мектеп ашып, жәдід (жана) тәсілімен бала оқытуды қолға алады. Қараштың медреселерде қазақша, орысша пәндерді жүргізіп, орыс, татар, мұғалімдеріне сабақ бергізуіне

дүмше молдалар мен жергілікті үстем өкілдері «дінді бұзды» деген желеумен қарсы шығады. Ғұмардың ағартушылық іс-әрекетінің мұндай қарсылыққа кезігуі, оның ғылым, білім, әділет жолындағы көзқарасының түпкілікті қалыптасуының қайнар көзіне айналады.

Бүкіл саналы ғұмырын ұстаздық ағартушылық қызметке арнаған Ғұмар Қараштың 1910-1918 жылдары аралығында халықтың көзін ашып, келешекке деген үміт сенімін ояту, оқу ағарту, имандылық тәрбиесі бағытындағы «Ойға келген пікірлерім», «Өрнек», «Қарлығаш», «Тумыш», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Көкселдір», «Шайыр», «Тұрымтай» атты еңбектерін жазып жариялады. Ағартушы, ойшыл акынның еңбектерінің барлығында да «... зиялылар неғұрлым көбейе түссе, халықтың көзі ашылып, пайдалы мектептер салынып, газет-журналдар шығарылып, дау-дамайлар азайып, жалпы жұртшылық жақсы күн кешірген болар еді»(1), - деп толғанады. Халықтың келешегін ойлап қамығады.

Осылайша казак халқын қараңғылық шырмауынан құтқарудың қамын ойлаған акын:

Жетісіп жас балалар оқып шығып,
Қазақтың көзі ашылып оңар ма екен
Ер казак өнер біліп көзі ашылса,
Ит дұшпан маңайына жолар ма екен
Тендікте қазағым да бір ел болып,

Қатарлас басқа жұртпен тұрар ма екен»(2),- деп казак халқының бүгінгі гүлденген өмірін арман етеді.

Ғұмардың ұстаздық қызметі жөнінде тарихшы ғалым И.Кенжеалнев «Ғұмар Қараш-казактың ұлы педагогы. Ол орыс, татар, араб, парсы, т.б. тілдерде көп оқыған, сол білігін казактың ежелгі педагогикалық, этикалық тәжірибесі, ұстамымен ұштастыра отырып, өзінше жаңа заман талабына сай ұсыныстар жасаған»(3),- деп тұжырым жасайды.

Қазақстанда Кенес өкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ халықтың сауатсыздығын жою ісіне ерекше мән беріліп, халық ағарту саласындағы сиездер өткізіліп, түрлі қаулы қарарлар қабылданғаны тарихтан белгілі. Ғұмар да осы істерге белсенді қатысушы болды.

1918 жылдың 1-10 қыркүйек күндері Бөкей облыстық II Кенестер сиезі өткізіліп жатқан кезде, сиезбен қатар 2 қыркүйекте Бөкей губерниялық мұғалімдер сиезі ашылады. Сиездің бірінші күні РКСФР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының бастығы Мұхаммедияр Тұңғашин оқу-ағарту

ісі жайында баяндама жасады. Оқу комиссары Сейткали Мендешев есеп береді. Қалған екі күн бойы сиезде өлкедегі мектептердің жайы, мектептен тыс білім беру мәселелері талқыланды. Ауыл мектептерін молдалардың қолынан алып, жаңа үлгідегі 90 мектеп ашу белгіленді. Сиездің соңғы мәжілісінде 7 баптан тұратын қаулы қабылданды:

1. Далалық жерлерде 30 көшпелі оқырман кітапханаларын ашу.

2. Жалпы білім беретін және ауыл шаруашылығы пәндері бойынша дәрістер оқу үшін далалық 7 бөлімге 7 лектор тағайындалсын.

3. Бөкей Ордасында ересектер үшін 4 сауат ашу курстары ұйымдастырылсын.

4. Ересектерді оқыту ісімен айналысу мұғалімдерге міндеттелсін.

5. Мектептен тыс білім беруге қажетті смета бойынша қаржыны Орталық Қырғыз комиссариаты бөлуі тиіс.

6. Шығыс қаржысын есептеу үшін 4 адамнан құралған комиссия тағайындалсын.

7. Осы мәжіліске комиссия құрамына мына адамдар сайлансын: Ғұмар Қараш, Иса Қасымов, Нұрмұхаммед Шигіров, Ізбасар Қамалов (4).

Сонымен осы Бөкей губерниялық мұғалімдер сиезінің шешімімен Ғұмар Қарашқа ересектердің сауатсыздығын жоюға шығатын шығыс қаржы жобасын дайындайтын комиссияны басқару тапсырылады.

Сондай-ақ ғалым Максат Тәж-Мұрат «Ғұмар Қараш» еңбегінде 1919 жылғы 3-15 қаңтар аралығында өткен мұғалімдердің екінші сиезі туралы да толық деректер келтірген. Халық ағарту саласындағы бағдарламалық, ұйымдық мәселелер туралы маңызды шешімдер қабылдаған бұл сиездің басынан бастап 11 мәжілісі Ғұмардың төрағалығымен өткенін баяндайды.

Автор сиез туралы деректермен бірге Ж. Сәрсековтың 1963 жылы қағазға түсірген төмендегідей естелігін келтіреді: “Мен бұл адамды (Ғұмарды-М.Т.М) күз айларының бірінде (1919ж. қысы-М.Т.М) болған мұғалімдер сиезінде тағы да көрдім. Ол сол сиездің председателі болып сайланды. Осы алты-жеті күнге созылған сиездің басынан аяғына дейін қатысты... Осы сиезде Ғ. Қарашев бірнеше рет сөз сөйледі. Сол кісінің ұсынысы бойынша Орда қаласында педтехникум ашу, туралы қарар қабылдағаны есімде бар”(5).

Сонымен қатар сиез мәжілістері туралы деректерді де ұсынады. Мәселен: "Заседание 8-ое. 10 января под пред.Карашева.

Карашев спросил собрание : "Кто может быть мугалимом и какое образование нужно для этого?" "Съезд после долгого совещания постановил: Тот кто припадает в нац. школе I ступени, в данный момент, в I отделении, тот может быть мугалимом, и тот кто знает родной язык и прошел пятигодичный курс нац. школы или имеет аттестат III отделения... Немесе: «10-ыншы мәжіліс 12-ғинуар күндізгі сағат 10-да Ғұмар Қарашев тарапынан ашылды.Мәжілістер мектептердің басқарылу реттері туралы. Әрбір мектепте мектеп советі құрылсын да, мектептердің басқарылуы солардың қолында болсын»(6).

Сондай-ақ сиезде оқу үрдісіндегі ұлттық ерекшеліктер ескеріліп, бірқатар қаулылар қабылданған еді:

1. Уақытша казак тұрмысына қарап, 9-10 жастағы балаларды бастауыш мектептің бірінші сніпфына қабыл алынсын.

2. 11 мен 12 жастағы балалар да қабыл алынсын. Бірінші сніпфтың екінші тобы (группасы) болып оқытылсын һәм бұл топ (группа) баланың саны 5-ке толғанда ашылып, 15 балаға қадар алынсын(7).

Сиез жұмысы Ғұмардың казак халқының бостандығы үшін басты кедергі- надандықпен күресуде негізгі күш мұғалімдер екендігі туралы айтқан қортынды сөзімен жабылады.

Осы мұғалімдердің II сиезінде казак тарихындағы тұңғыш арнаулы педагогикалық әдістемелік басылым «Мұғалім» журналын шығару туралы қаулы қабылданады.Қаулы негізінде 1919 жылдың наурыз, сәуір айларынан бастап, Ордада «Мұғалім» атты казак тілінде айына 2 рет халық ағарту қызметкерлерінің тұңғыш журналы шығып тұрды. Журнал Ұлттар істері жөніндегі Халық комиссариаты жанындағы казак бөлімінің Бөкейлік бөлімшесінің органы деп аталды(8).

Зерттеуші ғалым М. Ысмағұлов «Мұғалім» журналының 10-ға жуық сандарының жарық көргенін, солардың қазіргі табылған №2 және № 7 сандары деген мәлімет келтіреді. Ал ғалым Максат-Тәжмұрат Ғұмардың ағартушылық қызметінің пәрменді дамыған тұсы 1919 жылдары «Мұғалім» журналының бірнеше сандарында жарияланған «Педагогика» атты еңбегін дәлел ете отырып, айтуға болады деген (9) ой түйеді.

Ал ғұмартанушы М. Ысмағұлов «Шын мәнісінде педагогика қағидасын ана тілімізде жазған тұңғыш автор Ғұмар Қарашев»,-(10)деп нақты пікір білдіреді.

«Мұғалім» журналының әр санында «Педагогика» қандай ғылым деген сұрақ төңірегінде түсініктер беріп, балаларды оқыту мен жазу икемділігін қалыптастырудың тәсілдері, қазақтың салт дәстүрлері туралы жас буынның біліктілігін арттыратын тартымды шағын әңгімелер жарияланып отырады.

Халық ағартушы қызметкерлері үшін, әдейі шығарылған бұл әдістемелік «Мұғалім» журналының қазақ даласында алғашқы рет ашылып жатқан Кеңес мектептері мен ұстаздары үшін тигізген көмегінің аз болмағаны ақиқат.

Ғұмар 1917-1918 жылдары қазақтан тұңғыш рет Ресей және Сібір мұсылмандары Діни басқармасының казні болып жұмыс істейді(11).

Бізге жеткен деректерге сүйенсек ол осы жылдары Уфа қаласының кітапханасында отырып «Педагогика» атты көлемді еңбегін жазады.

Ғалым Максат-Тәжмұрат Ғұмардың бұл «Педагогика» еңбегі Бөкейде шығарылып тұрған «Мұғалім» журналының бірнеше санында жарияланып жазылғандығы туралы деректер келтіре отырып, «Педагогика» - Ғұмардың көп жылғы ұстаздық қызметінің, жан-жақты ізденісінің сөлі, қорытпасы(12),- деп тұжырым жасайды.

Ал ұлттық педагогика тарихын зерттеушілер арнайы «Педагогика» деген ат қойылып, 1919 жылы жазылған еңбек - Ғұмар Қараш мақаласы екенін, Мағжан Жұмабаевтың осы аттас екінші көлемді еңбегі 1922 жылы жарық көргенін жазады. Міне, сондықтан «Педагогика» Ғұмардың халқын білім мен ғылымға, мектеп ашып балаларды оқытуға, адамгершілікке шаақырудағы көп жылдық ұстаздық қызметінің, жан-жақты ізденісінің жемісі, Ғұмардың қазақ тілінде тұңғыш жазылған еңбегі.

Ғұлама ғалым Ғұмардың «Педагогика» еңбегіндегі бала мен бала тәрбиесіне қатысты айтылған тұжырымдары- бүгінгі күнде де тәрбиешілік мәнін жоғалтпаған қағидалы ойлар. Мәселен: «Балаларға тәрбие берушілер мүмкін болғанша жастардан болу керек. Осылай болғанда тәрбие беруші өзінің шәкіртіне ең жақсы жолдас, ең сенімді сырлас болып, оның түрлі жұбаныш халдерін ортақтасар, бөлісер еді», - деп тәрбиешінің бала жанына жақын болғанын қалайды.

Ол сондай-ақ тәрбиенің кешенді (комплексі) жүргізілуіне, яғни тәрбие берудегі үш принцип ақыл тәрбиесі, ой тәрбиесі, дене тәрбиесін бір-бірімен ажыратпай байланыстыра қарастыру жөніндегі педагогикалық ақыл-кеңестерін де ұсынады.

Сонымен бірге Ғұмар Қараш баланың ақыл-ой тәрбиесіндегі еңбектің роліне аса мән береді. «Кімде-кім өзінің мінезі мен атқаратын қызметі туралы ойланбай тұра алмайды, адам іс-әрекет үстінде өсіп жетіледі»(13),-деп дәйекті пікірін білдіреді. Ғұмар педагогикасында баланың мінез-құлқын қалыптастырудағы ата-ананың ролінің маңыздылығына тоқталады. «Ата-ана бала мінезін жақсы жолға салуда, кей нәрсенің себебін түсіндіріп, ерте бастан мынау жақсы, мынау жаман, мынаны істеуге болмайды деп үйретуі тиіс. Баланың ақылы бірте-бірте өспекші, міне осы мезгілде оған жолбасшылық ету тәрбиенің басты шарты екенін әрдайым ескертіп отырады.

Балаға орынсыз жекіру, жазалау оша бермейтіндігін ескертіп: «Оларды еш жазаламаңыз, олар айыпты болудың не екенін білмейді.

Оларды еш уақытта кешірім сұрарлық қалге түсірмеңіз. Олар сізді жәбірлей алмайды...» дейді. Бұл ретте Ғұмар француз ағартушысы Руссоның: «Бала өзіне жаза күтіп тұрған кезінде, болмаса жаза тартып болысымен үгіттеуден сактану керек» деген қағидасын алға тартады.

Міне, «Педагогика» еңбегі бүгінгі күнде де жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын жоймаған әдістемелік еңбек екенін айтуымыз қажет.

«Балалардың істемеуі тиіс болған нәрселерді, күн ілгері, мынаны былай етпе – деп тыймай, тек істеулеріне жол бермеу керек. Істеуге болатын нәрселерді сұраусыз, шартсыз алдарына бас кою керек. Бір нәрсеге рұқсат ету, яки тыю шарасыз болғанда рұқсатсыз ашық жүзбен, тыйымыңыз көңілсіздікпен болсын. Бірақ қалай болғанда да тыйымыңыз өзгермейтін, айнымайтын болуы жол. (Жок) (болмайды) деген сөз берік салынған стена болса, оны аударуға бала 5-6 кіре ұмтылып тауы шағылған соң, ондай жолдан тізгінін тарта бастайды.

Зерделеп карасак, Ғұмардың «Педагогикасы» 12 жаска дейінгі жас жеткіншек тәрбиесіне ыждағаттылықпен аса мән береді. Сөйтеді де бұл мән беруінің себебін былайша түсіндіреді: «Егер сіз тәрбиеніздегі балаларға сапалы ешбір нәрсе бермей, оларды ақыл жұмсалатын жұмыстар турасында оң менен солды да айыра алмастық етіп, денесі сау, мүшелері күшті күйінше 12 жастарына жеткізе алмасаңыз, ол уақытта сіздің баскы берген сабактарыңыздан-ақ олардың көңіл көздері ақыл жолына қарай ашылар еді, жаңылыс жаман әдеттен таза тұрған олардың зейіндері, жүректері сіз беретін адамшылық жобаларын

қарсылықсыз қабылдар еді. Сөйтіп, сіздің қолдарыңызда олар ақылды жасық кісілерден болып жетер еді»

«Баланың мінез-құлқы түрліше болады, ұялшак, жуас, қыз мінезді балалар болады. Оларды қауіп-қатерсіз-ақ көп уақыт міндетсіздікте сақтауға болады. Кейбір балалар жастан-ақ сойқан, ұрыншак келеді нәм бұл мінездері тез өседі, мұндайларды ертерек ахлықи қағидалармен таныстырылмаса, ұядан ұзап шықпай-ақ шынжырға байланады»(14).

Бұл тұжырымдар қазіргі ұлттық педагогикалық қағидалар, оған сай терминдер жасалып жатқан қоғам үшін де маңыздылығын жоймаған бағалы пікірлер.

Оқу-білім, тәлім-тәрбиенің түп қазығы үлгі берер ұстазда дейміз. Ғұмардың «Педагогика» еңбегінде жас ұрпаққа тәрбие беретін мұғалім тұлға ретінде танылады. Мұғалімге оқыту, үйрету, тәрбиелеу ісіне жеңіл –желпі қарамай жауаптылық пен тиянақтылық керек екенін ескертеді. «Жансыз түсіндіру,- дейді ол,- тындауға тартымсыз және де естуге ауыр болудың үстіне тез ұмытылатын болады»... Мұғалім болған адамның шәкірттері риза боларлықтай мінезі, оларды толық қанағаттанарлықтай білімі болу керек. Ондай білімі жок ұстаздан шәкірт тәлім көре алмайды. Мұны мықтап есте ұстау керек. Шәкірт өзі жан-тәнімен сүйген мұғалімінен ғана тиянақты білім ала алады», - деп ойын тұжырымдайды.

Сонымен, Ғұмар Қараштың «Педагогикасы» ұлттық тәрбиені жүзеге асыруға бағытталған, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында мектеп мұғалімдері, тәрбиешілер мен ата-аналарға арналып жазылған тұңғыш этнопедагогикалық еңбек деп толық айтуға болады. Өйткені Ғұмардың «Педагогикасының» басты ерекшелігі –оның казак топырағымен, салт-дәстүрлерімен және мінез-құлқымен тығыз байланыстылығында, өзі айтқандай қабысып жатқанында. Еңбектің басынан аяғына дейін ұлттық тәрбие беру басшылыққа алынып, оған сүйеніп, оқу, тәрбие беру ісіне мұғалімдерді даярлау туралы ой-пікірлерінің айтылуы қазіргі кезде казак мектептерінде оқу-тәрбие процесіне ұлттық мазмұн беру қажеттігімен сипатталады.

Ағартушы–педагог Ғұмардың оқу-ағарту, бағытында жазылған макалалары сан алуан. Мәселен, оның адамгершілік, ел бірлігі туралы толғаныстары өз алдына бір төбе. Оның пікірінше, жақсылық екі түрге бөлінеді. Мұның бірі – заттық, екіншісі – моральдық, имандылық... Моральдық жақсылық-әр адамның мұқтаж болған уақытында ғылым мен ағарту және тәрбиелеуге

керек кажетін өтеу...(15) намысты жанға бермей ерлікпен өлуге шақырған жыр» деп нақты пікірін білдіреді.

Ғұмардың «Ойға келген пікірлерім» еңбегінде адамгершілік, қайырымдылық сияқты игі қасиеттермен бірге күні бүгін басты маңызға ие болып отырған елжандылық, отансүйгіштік тәрбиесі туралы: «Отан, ұлт мәселесі баршаға ортақ әр кісінің өзіне тиісті борышы бар. Әрбір кісі қоғамның мүшесі екенін сезіне отырып, өзіне жүктелген қызметті атқаруға міндетті. Әрбір адам өзінің халқы үшін қызмет етсе, оның ісі үй-ішіне де, ағайын-туысына да, халқына да пайдалы болады. Демек, Отанды, ұлтты жаңғырту үшін әр адам өзіне тиісті істі сеніммен атқаруы керек»(16),- деп саликалы ой тастайды.

Сонымен қатар акынның бұл кітабында сол замандағы әлеуметтік ортада кездесетін адамдардың мінез-құлқына катысты мәселелер төңірегінде: «Кейбір адамдарда өркөкіректік мінез туа бітсе, кейбіреулерде теріс тәрбие негізінде пайда болады. Мәселен, ұрылар ұрлықты ерлік деп те түсінеді. Арақ ішуді, құмар ойнауды еткендер оларды жағымды іс санайды. Адамдар жаман, жақсы іс парқын ажырата алса, онда ешқашан да жаман іске аяқ баспас еді», - деп адамды аздырар қылықтардың барлығы надандықтың әсері екенін ашына жазады.

Ал, игілік пен жақсылық істер жайында «Рухани жағынан бірін-бірі қолдап отыру – адамның ең жақсы қасиеті. Адам абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның жақсылық істеріне байланысты, жақсылық адамдардың өз қолында дейтініміз осыдан»,- деп тәрбиелік мағынадағы ой-толғамдарын жеткізеді.

Ғұмар Қараш шығармашылығындағы негізгі сарын – ағартушылық идеялық бағыт. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының зардабын тани білген Ғұмар қазақ халқының басындағы бақытсыздық өнер-ғылымға кенделіктен деп түсінеді. Өзінің «Тіршілік таласы» деген мақаласында «Қазақ халқының мұндай халге түскені жоғарыда айтылған тіршілік таласына әзірленбей жайын наданшылықта жатқандықтан. Егер ұйқымыздан бас көтермей бұрынғыша жата берсек, шексіз тез заманнан дүние жүзінен көшпекпіз. Сол себепті, дүниежүзінде қалғымыз келсе, адам баласын гәйри жан несінен бір адамды бір адамнан артық еткен ғылым, өнер үйреніп, өзімізден ілгері кеткен халықтармен қатарласуға талап етуі тиіс. Ғылым, өнер несі адамдар, яки халықтар тіршілік таласында үстем болып, надан, өнерсіз қалғандар әр түрлі кемшілікте ғұмыр кешірумен

жарлылық, су құйылмаған теректей болып құрап акырында дүниежүзінде өзі түгіл атағы да қалмайды»(17)-, деп казак халқының ғылым, білімсіз күні қараң екендігіне көзін жеткізеді.

Негізінде тек білімді ұлт қана күресте жеңіске жетіп, басқа мемлекеттермен тең дәрежеде өмір сүре алады, деген ойын аталмыш мақаласында былайша тұжырымдайды: «Ата-бабадан келе жатқан жалқаулықты тастап, тәуекел ердің жолдасы деп ғылым, өнер жолына түсіп, бүтін жұрт үлес алып жатқан дүниеден бізге де үлесімізді алу керек» (18).

Ғұмар Жазықұлы өз өмірінің тар жол, тайғақ кешуіне қармастан, әуезді жырлары мен озық ой, іргелі пікірлері арқылы халықты надандықтан оянауға, іргелі ел болуға, өнер-білімге, өмірді жаңғырту үшін қарекет қам жасауға үндейді. Үпиде (Уфа) шыққан мақаласында жеріне жеткізе сынаған жалқаулық, тоғышарлықты, амал-әрекетсіздікті талдап, саралай келе, ол әрекет ету – құдай жолына бойұсыну, іссіздік-азу, өнер, білімнен құр қалу. «Құдайдың салғаны болады» деп қол қусырып отыру, бақсыға түнеу, ақылмен барламай қияли хал кешу - дүннелік, ғылыми пәндерден хабарсыздық, надандық белгісі дейді(19).

Ғұмар Қараштың білім, ғылым, ұлттық тәрбие беру туралы ой-пікірлері өзі редакторы болған «Қазақстан» газеті беттерінде жарияланған мақалаларында да айқын көрінеді. Ағартушы-педагог ғылым мен өнердің мәнін ұғындыру мақсатында жазылған «Бұ қай заман» мақаласында сан алуан дүниелік пәндерді атай келіп: «Бұл пәндерді оқудағы мақсат – оларда баян етілген қағидалардың мағынасын біліп, қолданып, адам балаларына түрлі жақтан пайда келтіру болады», - дейді. Сонымен қатар «Бұларды ғарабша оқып біл, фарсыша оқып біл, түрікше оқып біл, ия болмаса французша оқып біл- бәрбір тек мағынасын жақсы біл де, халыққа пайда келтір»(20), - деп түйінді ой айтады. Демек, педагог Ғұмар, ғылым - бүкіл адамзаттың игілігі, сондықтан қай тілде болмасын ғылымды меңгеру қажеттігі туралы озық ой ұсынады.

Ғұмардың қас жауы надандық, ол өмір бойғы қызметі – надандықпен күреседі. «Жаныштау білімсізді қиын емес, Халықтың оқып көзі ашық болса. Еш оған батыл жақын жүрмес», - деуден Ғұмар танбайды (21).

Қорыта айтқанда, Ғұмар Қараш казак елін қараңғылықтан құтқарудың жолын іздеген, казактың тұңғыш педагогы. Артына өлмес мұра етіп, ұлы тағылымдарын қалдырған ойшыл философ, халкын өнер мен ғылымға, берекелі ел болуға үндеген қайраткер ағартушы.

Тәуелсіз казак елінің кейінгі жас ұрпағы – Ғұмар Қарашты дін, шарият, имандылық жолын, араб, парсы, түрік, татар тілдерін жетік білген ғұлама, өз дәуіріндегі мерзімді баспасөзде казак елінің жоғын жоқтап, көкейкесті мәселелері хақында ой толғаған тарихи тұлға деп таниды.

Әдебиеттер:

1. Ғұмар Қараш. Замана. Алматы. 1994. 173-б.
2. Сонда. 173-б.
3. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш. Орал. 2004. 46-б.
4. Тәж- Мұрат М. Ғұмар Қараш. Ақтөбе. 2204. 20-б.
5. Сонда. 200-б.
6. Сонда. 202-б.
7. Сонда. 202- б.
8. Жұмашев Б. Нығметов Е. « Мұғалім журналына -45 жыл» // Қазақстан мектебі. 1964. №4
9. Тәж-Мұрат М. Көрсетілген еңбек. 205-б.
10. Ысмағұлов М. Ғұмар Қарашев. Қолжазба. Батыс Қазақстан облыстық тарихи өлкетану мұражайының қорында (БКОТӨМ)
11. БРОМА. Діни басқарма архиві. 295-к., 11-тіз..921- іс.
12. Тәж- Мұрат М. Көрсетілген еңбек. 205-б.
13. Тәж- Мұрат М. Ғұмар Қарашев және оның Педагогика кітабы. //Жұлдыз. 1993.51-б.
14. Сонда. 53-б.
15. Жарыкбаев Қ. Қалиев С. Казак тәлім- тәрбиесі. (Оқу құралы). Алматы: «Санат» .1995. 352-б.
16. Ғұмар Қараш. Көрсетілген еңбек. 169-б.
17. Оразакай. Тіршілік таласы. // Қазақстан. 1911, №2. 27 май. Орда.
18. Сонда.
19. Кенжалиев И. Көрсетілген еңбек. 5-б.
20. Қараш баласы Ғұмар. Бұ қай заман. //Қазақстан. 1911, №1. 15 ноябрь. Орда.

В этой статье рассматриваются педагогические мысли известного казахского просветителя и поэта-мыслителя начала XX века Гумар Караша в историческом аспекте.

In this article pedagogical view-points of one of the well-known educator and poet of Kazakh people – Gumar Karash are considered from the historical approach.

Е.Н. Ермұқанов
т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті

Ірі шаруа қожалықтарын тәркілеу және оған қарсы халықтың арыз-шағымдары

Қазақ Орталық Аткару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1928 жылғы 27 тамызда қазақ байларын тәркілеу туралы декрет қабылдады. Қабылданған декрет бойынша ірі байларға көшпелі аудандарда ірі малға шаққанда төрт жүз бастан жоғары малы бар, жартылай көшпелі аудандарда үш жүз бастан жоғары малы бар қожалықтар жатқызылды. Ал отырықшы аудандарда мұндай меже жүз елу бастан жоғары қарай болды. Бірақ осы соңғы аудандарда Қазақ АКСР ХКК жүз тұяғы барларды ірі баі қатарына жатқызып, тәркілеуге құқықты болды [1].

Алайда декретте белгіленген межелерді атқарушы биліктің комиссарлары толықтай сақтап, жүзеге асырмады. Мұны халықтың үкімет пен өкіметке, салалық құрылымдарға жолдаған арыз-шағымдарында ашына отырып баяндайды. Соның бірі республика прокуроры атына келіп түскен Ақтөбе губерниясы Шалқар уезі, Қарабұтақ болысы №11 ауыл тұрғыны Ұзақ Расмахамбетовтың шағымы.

Шағымда 60 бас жұмыс аты, 4 бас түйесі, 30 бас жас құлыны, 60 бас қойы мен 30 козысы, 2 өгіз, 3 сныры, 3 бұзауы, 1 ағаш үйі мен тарантасы бар өзінің мал-мүлкімен бұл қаулы бойынша тәркіге ілігуінің қателік екенін айта келе, оған мынандай негіздеме келтіреді: 1) Тәркілеу Қазақстан үкіметі мен өкіметінің қазақ байларын кәмпескелеу туралы қаулысына қайшы. Өйткені менің шаруашылығым жартылай көшпелі ауданға жатады. Онда бір қараға шаққанда 300 бастан астам малы барларды қожалығы ілінетін. Ал менде бар болғаны 192 бас. Комиссияның менің шаруашылығымды бұған жатқызуы заңсыз. Оның үстіне мен патшалық кезінде қандай да болмасын лауазым да атқарғаным жоқ. Әрі бұрынғы хан, сұлтандар тұқымы да емеспін. Отбасымдағы 6 жанның еңбекке жарамдысы өзіммін. Шаруашылығымды 1915 жылдан бастап жеке өзім өңдеп, бөтен біреудің еңбегін пайдаланған емеспін. Тек жазғы уақытта ғана 2 бақташыны ұстадым. Мұнан басқа 3 десятина жерге астық пен арпа салып, 6 десятинадан астам өнім алдым. Ешқашан да кеңестік

билікке карсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізбедім. Мен кашанда еңбекшілер билігі жағында болдым. Мал-мүлкіме тек өз күшіммен ғана қол жеткіздім. Алайда, оны менің өзіме қалдырмай тартып алуы заңсыз. Сондықтан бұл тәркілеу қаулыны бұзу болып табылады.

1) Мал-мүлкімді тәркілеу кезінде оған мені қатыстырмады. Ол жөнінде құлақтанған кезде мені ауылдық кеңеске барып не себепті менің барлық мал-мүлкімнің тізімделіп, тартып алуын білмек болып, тізімнің көшірмесін сұрағанымда маған былайша жауап қайтарды:

а) Комиссия мені әкеммен екеуміздің ортақ мүлкіміз деп таныған.

Бәлкім олар осыған сүйеніп қаулыны басшылыққа алған секілді. Бірақ 1915 жылдан бері менің шаруашылығым әкемнен бөлек. Алайда, олар шаруашылықтарымыздың бөлектігі туралы актінің жоктығына тоқталды. Комиссия сол себепті мені әкемнен бөлек деп таныған. Ал мүліктің 1915 жылы ақсақалдар арқылы бөлінгені сізге белгілі. Шаруашылығымның дербестігін менің 1923-1928 жылдар аралығында төлеген ауылшаруашылығы салығының төлем қағазы да айғақтайды.

б) Менен тартып алынған малдардың әкемнің малының таңбаларынан бөлектігі де біздің шаруашылығымыздың бөлектігін тағы да қуаттай түседі.

Осы айтылғандарды баяндай келе комиссия қаулысының өкімет қаулысына сәйкестігін қарауды өтіне отырып, өз шағымы қаралғанша мүліктерін тартуды тоқтатуды сұрайды (2).

Осылайша әкесі мен баласын қосып жазып ірі байға айналдыру ол кезде үрдіске айналды. Олардың мұны комиссияның қолдан жасағанын айтып, түсіндіруге тырысқан әрекеттері бос әурешілік болды. Ал олардың заңсыз тәркіленген мал-мүліктерін қайтаруға күш салуы да бекершілік еді. Мұндай кепке Ақтөбе округі Мағаджан ауданы №2 ауылдың тұрғыны Мәмбетәлі Төлебаев та тап болды. Өзінің республика прокуроры мен әділет комиссариатына жолдаған арызында жағдайды былайша баяндайды:

«Менің ата-бабаларым да, өзім де ешуақытта феодал немесе жартылай феодал болғаным жоқ, тіпті шағын жер иесі де емеспін. Жалдамалы шаруаларым да жоқ. Олар ру басылары да болған емес. Сондықтан мұндай белгілермен айыптау қаулының 1-бабына қайшы келер еді. Оның үстіне мен қоныстанған Мағаджан ауданы отырықшы. Декреттің 1 бабы бойынша бұл мұндай аудандағы байлардың малы 150 бастан жоғары болуы керек. Ондай

мал менде ешуакытта да болған емес. Оны округтік комиссия мен прокурор да жоққа шығара алмайды. Тексеру барысында анықталған мал басы 104 бас. Алайда өкіметтің қаулысында мұндай аудандардағы мал басын 100-ге дейін төмендетіп, ондай қожалықты тәркілеуге жатқызды. Комиссия ол үшін бар қожалыққа үш шаруашылықты, яғни маған менің балаларым Абдулла мен Айсалаларды да қосып жазған. Ал олар 1924 жылдан ауылшаруашылығы салықтарын банк шаруашылық ретінде төлеп келгенін олардың төлем қағаздары да айғақтайды. Сондықтан орталық биліктен жоғарыда айтылған жайттарды және ұсынылып отырған құжаттарды зерттеуді сұрайды. Қарапайым орташа мені жер аударып, тәркілеуден заңдылығы маған күдік туғызады(3). Алайда кәмпескеге іліккендер жергілікті комиссия әрекетінің заңсыздығын әшкерелеп өздерінің декреттің баптарына сәйкес келмейтіндерін дәлелдеп, ақталғандармен бәрібір мал-мүліктерінен айрылып, отбасыларымен басқа округтерге күштеп жер аударылды. Жазықсыз отбасылар Қазақстанның өз ішіне қоныс аударылғанымен оларды небір қатал сындар күтіп тұрған еді. Тағдыр тәлкегіне ұшыраған сондай жанұяларға қаулының шектен тыс талаптары да оңай тимеді. Енді осындай жағдайды бастан кешкен азаматтардың арыз-шағымдарына кезек берейік.

1928 жылғы 22 тамыздағы Қазақ ОАК декреті бойынша Қызылорда округі Қазалы ауданынан жер аударылған Қарынбай Шартанов, Әлдебай, Мұса Көтібаровтардың Ақтөбе округтік атқару комитеті төрағасына жолдаған шағымдарында қыркүйек айынан бастап тұрып жатқан Алты Қарасу ауданының №9 ауылында өздерінің жермен қамтылмағанын, топырақтың құнарсыздығы мен егіннің нашарлығы себепті мұнда өмір сүре алмайтындарын мәлімдейді. Оның үстіне жақын жерде күнделікті қажет нәрселерді сатып алатын базардың да жоқтығын тиек ете келе, өз жағдайын түсініп, күндік нандары мен мал азығын табу үшін Темір ауданына қоныстануға рұқсат етуін өтінеді (4).

Осындай мазмұндағы өтінішті олармен бірге келген Қазыкан Қабыланов, Дүйсен Тұрымбетов, Ерімбет Жанайыптар да жолдайды (5).

Олардың аталмыш өтініштерді жолдауына түрткі болған өзіндік есептері де жоқ емес. Енді осыған кеңірек тоқталайық.

«1928 жылы шағым иелері үкімет қаулысымен әкімшілік тәртіп негізінде Қызылордадан Адай округіне жер аударылады. Қаулыда жер аударылғандар сол округ аумағында тұратын жерін еркін таңдауға құқылы еді. Олар осыны пайдаланып Алты Қарасу ауданын таңдайды және онда жазға дейін

коныстанады. Адай округінің таратылуына байланысты бұл аудан енді Ақтөбе округіне қосылады. Алайда, жаңа ауданның жері астық шаруашылығымен айналысуға қолайсыз болғандықтан Ақтөбе округтік орталығына өтініш жасап, Темір ауданының №19 ауылына қоныс аудартуды сұрайды. Округтік жер басқармасы біздің өтінішімізді қанағаттандырып, округтік атқару комитеті президиумының санкциясымен №4581 және №6203 номерлі жарлықтарымен Темір аудандық жер басқармасының барлығымызды аталмыш ауылдан жер үлестерімен қамтамасыз етуге міндеттейді. Ауылдық кеңеске 7 қыркүйектегі №3122 номерлі осындай жарлықтан кейін ауыл азаматтарының қоғамы жер үлестерін беріп, баспаналы етті. Сондай-ақ қысқы қажетті мал азығының қорымен және егіншілікпен айналысу үшін керекті құрал-жабдықтармен толықтай жабдықталды. Оны ауылдық кеңестің 1 қазандағы анықтамасы да айғақтайды. Көп ұзамай ауылдық кеңес біздерді Темір аудандық милициясы қайтадан Алты Қарасу ауданына көшірілгелі жатқаны туралы хабармен құлағдар етті. Милиция бастығы бұл жарлығын Қазақ ОАК-нің 15 қыркүйекте «Еңбекші қазаққа» шыққан қаулысын басшылыққа ала отырып, қайтадан жер аударылған жерлеріне баруды ұсынады. Бұл жарлық бізді қатты алаңдатып, қиын жағдайға калдырды. Өйткені №19 ауылда отбасыларымыздың алдағы қыста өмір сүруіне қажеттілердің барлығымен қамтамасыз етілген еді. Біз баратын Алты қарасу ауданында мүлдем ештеңеміз, яғни баспана, мал азығының қорлары да жоқ. Жер аударылған біздер Қазақ ОАК атап өткеніндей беталды кеткендер емеспіз, округтік биліктің айтуымен қоныс аудардық, яғни белгіленген округ көлемімен шектелдік, бұл өкіметтің қаулысына да қарсы емес. Сол себепті округтік атқару комитеті Темір аудандық атқару комитетіне жарлық беріп, бізді №19 ауылдан шығаруды тоқтата тұруды сұрайды (6).

Сонымен жоғарғы биліктің өлкедегі ірі шаруа қожалықтарын тәркілеу саясаты халықтың ауқатты бір бөлегін қасіретке әкелген қайғылы беттердің бірі болатын.

Әдебиеттер:

1. Т.Омарбеков 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. А., 1997. 94-95 беттер
2. АОММ (Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты). 63-к.1-т. 443-іс. 279-280 пп.
3. ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты). 135-к.1-т. 11-іс. 49-п.
4. АОММ. 63-к.1-т. 451-іс. 257-п
5. Сонда. 256-п.
6. Сонда. 283-п.

В этой статье рассматривается политика конфискации крупных крестьянских хозяйств на примере одного региона на основе архивных источников. Также автор дает всесторонний сравнительный анализ трагических лет прошлого.

In this article is considered policy to forfeitures large peasant facilities on example of one region on base of the archive sources. In the same way, the author gives the all-round benchmark analysis of the tragic years past.

ӘОЖ 94(574)

Елтезерова Г.С.
әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-нің ғылыми ізденушісі

Б.Қаратаевтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуы

Бакытжанның әкесі Бейсалы ауқатты адам болған және өзінің сұлтан тұқымынан шыққандығына карамастан өте карапайым, жағымды мінездерімен жұртшылықка сыйлы болған адам.

Қайсыбір адамды болмасын біліміне, ақыл-ойына карап баға беріп отырған[1].

Б.Қаратаевтың тәрбиелік болмысы бала жастан ел арасындағы ғасырлар бойғы көшпелі өмір салты мен кең даланың әдеп-ғұрпы ықпалында қалыптасады. Білімге деген ынтасын байқаған әкесі оны Орынбор қаласының гимназиясына оқуға береді. Б.Қаратаев гимназияны ойдағыдай аяқтап, тәртібі «өте жаксы» деген дәрежемен бітіріп шығады[2].

Өз біліміне сенген Б.Қаратаев Ресей империясының астанасы Санкт-Петербургте университет қабырғасында дәріс алуды көксейді. Оның мұндай жауапты шешім қабылдауына Орынбор қаласының өзі дәріс алған гимназиясындағы Нева жағалауынан арнайы жолдамамен немесе саяси қуғынға ұшырап, қудаланып келген озық ойлы, демократиялық бағыт ұстаған орыс зиялылары зор ықпал етті. Олардың бірсыпырасы гимназияда тек қана бағдарлама бойынша оқытылатын пән көлемінде дәріс беріп қана қоймай, сонымен қатар оқулық шеңберінен шығып, гимназистерге сабақ арасында саясаттан, дүниежүзілік азаттық қозғалысынан, Санкт-Петербургте болып жатқан саяси жағдайлардан мәліметтер беріп отырды.

Кеудесінде сәулесі бар зерделі шәкірттер, әрине олардың бәрін саналарына сіңіріп отырды.

Осындай әсерлерден рухани нәр алған Бакытжан Қаратаев 1886 жылы 7 қазанда Санкт-Петербургке келіп, университеттің заң факультетіне оқуға түседі[3]. Сол жылы Б.Қаратаевпен бірге Ресей империясының астанасына білім іздеп Жетісудан Барлыбек Сыртанов, қырғыздан Абдолла Теміров, Көкшетаудан Мәмбетәлі Сердалин сияқты жастар да келген еді. Қазақ жастары бір-бірімен тығыз, туыскандық қатынаста болумен қатар, Санкт-Петербургтың қайнаған саяси, рухани өмірі мен мәдениетінің тыныс-тіршілігімен де жан-жақты танысып, бойларына сіңіреді. Ресей империясының түкпір-түкпірінен келген басқа жастар сияқты қазақ жігіттері де сол мүдделеріне сай келетін «Жерлестер» ұйымын құрады. Университет әр уақытта Ресейдің рухани өмірінің барометрі болып қалыптасқандықтан, саяси мәні бар барлық оқиғаларға студенттер митинг, шеру, акция арқылы өз пікірлерін білдіріп отыратын еді, яғни, әр топтағы студент жастар «Жерлестер» ұйымы арқылы қайсыбір шекесіне батқан көкейтесті мәселелерді үндеулер тарату әрекеттерімен өз пікірлерін білдіруді дәстүрге айналдырған-ды[4].

Б.Қаратаев өзінің университеттік әріптестерімен бірге жалпы саяси ағымның алғы шебінде болып, отарлық саясаттың езгісінен тепкі көрген қазақ халқының ауыр жағдайларына назар аударады. Қазақ жастарымен бірге ол, тек қана дүние жүзіне әйгілі университеттің білімімен шектеліп қалмай, мүмкіндігінше барлық азаттық, демократиялық озық ойлы идеяларды бойына сіңіреді[5].

Патша өкіметі әр уақытта студенттік ортаны ерекше бақылауды көзден таса қылмады. Осы мақсатта университет қабырғасында өтетін төрт жылдық мерзім «қырағы кабак» қыспағында болып, әрбір «режимге жат» іс-әрекеттер қатаң түрде жазаланып отырды. Әрбір студенттен бірінші күні-ақ ешқандай қоғамға кірмеуді, студенттік қозғалыс, ұйымдарға қатыспауды талап еткен қолхат алынды. Айталық, Б.Қаратаевтың студенттік жеке ісіндегі қолхаттың сипаты мынадай: « 1887 г. сентября 29 дня, я нижеподписавшиися, даю сию подписку в том, что во время своего пребывания в числе студентов или слушателей Императорского Санкт-Петербургского университета, обязуюсь не только не принадлежать ни к какому тайному сообществу, но даже без разрешения на то, в каждом отдельном случае, ближайшего начальства, не вступать и в дозволенные законом общества, а так же не участвовать ни в

каком денежном сборе, в случае даже нарушения мною сего обещания, подвергаюсь немедленному удалению из заведения и лишаюсь всякого права на внесения мною, в пользу недозволенного сбора, денег. Студент III семестра юридического факультета султан Бахиджан Бисалиевич Каратаев»[6].

Сонымен қатар, университетті тәмамдағаннан кейін де қызметке орналасу үшін университет басшыларының «сенімді» деген куәлік қағазын барлық жерде талап етіп отырған. Мұндай әрекеттер адам құнын аяққа таптаудың айқын көрінісі болумен қатар, патша өкіметінің озбырлық, жантүршігерлік саясатының полициялық сипатын анық көрсеткендей.

Осындай саясаттың ызғарынан Б.Қаратаев сүрінбей өтіп, 1890 жылы университетті алтын медальмен ойдағыдай бітіріп шығады. Ол туралы «Дала уәлаятының газеті» былай деп жазды: «Император хазіретінің есіміне ашылған Петербург қаласындағы университет курсының екінші дәрежелі дипломмен үздік аяқтаған Торғай облысы, Іле оязы, Бурта елінің сұлтаны Бакытжан Қаратай ұлы Юстиция министрлігінің қарауына кіргізіліп, департаменттік басқару сенатындағы екінші мекемесіне қызметке қалдырылды»[7].

Байқап қарасақ, Б.Қаратаевтың біліміне, оның туа біткен дарынды тұлғасына патша өкіметінің шенеуніктері назар аударып, оны Санкт-Петербургте қызметке қалдырған. Ондағы басты мақсаттары оның білімін, жеке басын отарлық саясатты жүргізуге пайдалану болған. Бірақ, Ресей астанасында үлкен қызмет атқара жүріп, Б.Қаратаев «халықтар түрмесі» атанған Ресейдің шет аймақтарда жүргізіп отырған отарлық саясаты, зорлық-зомбылығымен жерді талан-таражға салып жатқан әрекеттерімен ымыраға келе қоймайды. Бұл мәселелер хақында патша шенеуніктерімен айтысқа түсіп, өз пікірін батыл түрде ортаға салып, терең білімін көрсете біледі. Әрине, патша өкіметіне Б.Қаратаевтың мұндай «батырлық» іс-әрекеттері жаға қоймайды. Оларға аймақтағы өз ұлтының құнын қорғап, мұнын мұндап, жоғын жоқтайтын қайраткер қажетсіз еді. Демек, одан тез арада құтылудың амалын ойластырған патша шенеуніктері оны арнайы тағайындаумен Санкт-Петербургтен алысырақ аймаққа – Грузияның Кутаиси қаласына тергеу жүргізу қызметіне ығыстырып тастайды.

Грузия жерінде Б.Қаратаев 1897 жылға дейін тергеу жұмысында болып, тау халықтарының тұрмыс-тіршілігімен жақсы танысады. Ержүрек, қайсар елдің жақсы қасиеттерін

бойына сіңіріп, достық қатынасын нығайтады. Жеті жылдай Қазақстаннан тыс жүрген Б.Қаратаев акырында өзінің кір жуып, кіндік кескен Орал топырағына оралады. Өз мамандығы бойынша халық құқын қорғау мақсатында адвокат болып орналасады.

Патша шенеуніктерінің казак даласында жергілікті халыққа карсы жүргізіп отырған озбырлық саясатына, адамдық құқыктарын аяққа таптаған әрекеттеріне карсы үн көтереді. Ел ішіндегі дау-жанжалдарды әділдікпен шешіп, жұртшылықтың ризашылығына бөленіп, үлкен саяси беделге ие болады. Қарапайым халық мүддесін патша өкіметі шенеуніктерінің заңсыз әрекеттерінен қорғап, орнатылған тәртіпке наразылық білдірген Б.Қаратаев енді «сенімсіз» адам ретінде таныла бастайды.

Б.Қаратаевтың казак халқын, оның жері мен суын, азаматтарының құқын қорғауға бағытталған іс-әрекет, қызметі Бірінші Орыс революциясы кезінде ерекше байқалады. Ендігі жерде Б.Қаратаев халықтың шекесіне қатты батқан жер мәселесіне ерекше көңіл бөледі. 1905 жылы шілде айында орыс қоныс аударушылары мен казактарының казак жерін талан-таражға салып жатқан әрекеттерін тоқтату мақсатында Санкт-Петербургке барып, Орал, Орынбор облыстарынан арнайы келген делегацияны патшаның тікелей қабылдауында болатындай етіп ұйымдастыру жұмыстарын жүргізеді. Бұл делегацияның құрамына С.Б.Кейкін, М.Қайдаров, Д.Токбаев, С.Алдияров, ишан Д.Мусин, хазірет Ғ.Есмұхамбетов, молда М.Мендіқұлов, судья А.Бірімжанов, сот мүшесі Ж.Сейдалиев сияқты аймаққа танымал болғандар кіреді. Б.Қаратаевтың өзі басқарып барған бұл делегация қанша іс-әрекет жасағанымен ақ патшаның қабылдауында бола алмайды, елге өкінішпен оралады. Бұл оқиға Б.Қаратаевтың монархиялық режимге деген наразылығын одан сайын арттырып, әріптестерімен бірге патша өкіметіне карсы белсенді үгіт-насихатын күшейте түседі.

1907 жылы 7 ақпанда «Орал» газетінде Б.Қаратаевтың «Россия халқына ашық хат» деген көлемді мақаласы басылады[8]. Бұл мақала оның казак халқын отарлық саясаттан, жерді талан-таражға салуға карсы бағытталған жан айқайынан туындаған еді. Патша өкіметінің жаулап алу саясатын батыл түрде әшкерелеп, былай деп жазды: «Россия граждандары! Біз қырғыздар үкіметтен біздің жерімізге Россия ішіндегі крестьяндарды көшіріп, бізді талауда... Бұл үшін бізге зорлық болған секілді бүтін Россия халықтарына да бек зарарлы деп өтініп қарадық. Бұл ісіміз турасында біз самодержавие үкіметінен

бек көп акшаларымызды өтіне-өтіне биік күн... бітірдік. Біздің ыхтиярымызға үкімет бір де илтифат етпеді... Енді біз үкіметке ышанмайынша бүтін Руссия халқына жалбарынамыз. Туғандар! Үкімет біздің надандылықпен, біздің оқымағандығымызды пайдаланып, біздің бүтін облыстардағы жақсы жерлерімізді талап алып, көшіп келген адамдарға беріп тура. Бізге құмнан, әм шағыр, әрім өсетін жерлерден басқа бір нәрсе де қалды»[9].

Осындай жүздеген мың кедей-шаруа казактардың тағдырының сын сағатында олардың экономикалық және саяси мүддесін қорғау үшін қоғамдық сахнаға Бакытжан Қаратаев шықты.

Әдебиеттер:

1. Б.Қаратаевтың туған қызы Зейнеп апайдан 1981 жылы жазылып алынған дерек
2. СП ОМТА, 14-қор, 3 тізім. 25945 іс, 2 бет
3. Сонда, 1 бет
4. Г.И.Щетинина. Университеты в России и Устав 1884 года. М., 1976. стр. 31
5. С.Созакбаев Қарлығаштар. Петербург университетінде оқыған казак жастары туралы тың дерек «Білім және сәбәк», 1983, №3
6. СП ОМПА, 14 қор, 3 тізім. 25945 іс, 12 бет
7. «Оны-мұны», «Дала уәлаятының газеті», 1991, № 10
8. «Орал», 1907, 7 ақпан, № 10
9. Сонда

В статье автор рассматривает формирование общественно-политических взглядов общественного деятеля Б. Каратаева.

In this article the author shows about public activity of B. Karataev's public – political opinions of development.

Ешпанов В.С.

к.и.н., доцент Актюбинского института
Алматинской академии экономики и статистики

Участие оренбургских железнодорожников в мероприятиях по укреплению боеспособности Советской Армии (1941-1945 гг.)

В начале Великой Отечественной войны железнодорожники принимали активное участие во всех мероприятиях, направленных на укрепление боеспособности Советской Армии. Наблюдался добровольный уход железнодорожников в ряды Красной армии, создавались истребительные батальоны и подразделения народного ополчения, массовое участие железнодорожных коллективов наблюдалось в сборе средств, строительстве и ремонте бронепоездов [1].

В летние месяцы 1941 г. особое значение имели мероприятия по пополнению рядов Красной армии, понесшей большие потери в приграничных боях. В большинстве республик, краев и областей СССР развернулось массовое движение по добровольному вступлению в ряды Красной Армии. Оно охватило и железнодорожников Оренбурга и Южного Урала.

Определение железнодорожников, добровольцами уходивших в Красную армию, проводилось на заседаниях бюро райкомов ВКП (б) и ВЛКСМ. На предприятиях железнодорожного транспорта стали создаваться взводы и посты для охраны железнодорожных объектов. Организовывалось круглосуточное дежурство на важнейших участках железнодорожной сети. Комсомольцы Оренбургской железной дороги организовали отряд по охране путей и складов от возможных вражеских диверсий [2].

24 июня 1941 г. Политбюро ЦК ВКП (б) утвердило решение СНК СССР о борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе [3]. Как и постановление СНК СССР от 24 июня 1941 г. «Об охране предприятий и учреждений и создании истребительных батальонов», оно положило начало появлению в стране первых добровольческих формирований – истребительских батальонов. Создание истребительских батальонов предполагало организационные формы, связанные с управлением этими формированиями, решать ряд сложных проблем по их вооружению, материально – техническому оснащению, а также по отбору людей. На многих

железнодорожных предприятиях создавались группы содействия истребительным батальонам. Они информировали истребительные батальоны обо всех случаях появления парашютных десантов и диверсантов противника в районе деятельности истребительных батальонов.

В августе 1941 г. проходило дополнительное формирование истребительных батальонов. Их основной косяк составили рабочие-железнодорожники. В состав истребительного батальона вошли 68 железнодорожников [4]. Героизм железнодорожников – бойцов истребительных батальонов был достаточно высоким. Они принимали активное участие в ликвидации пожаров. При этом они показали мужество и смелость, тушили бомбы и не давали возгораться пожарам.

По всей стране проявлялся героизм железнодорожников. Например, 2 июля 1941 г., учитывая многочисленные пожелания москвичей, Военный Совет Московского военного округа постановил направить в дивизии народного ополчения более 200 тысяч жителей Москвы и 70 тысяч жителей Московской области. 3 июля 1941 г. Государственный Комитет Обороны постановлением № 10 одобрил инициативу москвичей и ленинградцев по массовому формированию частей народного ополчения [5]. Из железнодорожного района Москвы в ряды Красной Армии и ополчения ушло более 8000 человек, которые были направлены на пополнение 282-й стрелковой дивизии [6].

В народное ополчение вступала как молодежь, так и участники гражданской войны. С первых месяцев войны среди населения страны развернулось движение по сбору средств в Фонд обороны. Одним из первых свой двухдневный заработок в Фонд обороны перечислил машинист паровозного депо Южно-Уральской железной дороги Загородний. К 31 июля 1941 г. рабочие железнодорожники внесли в Фонд обороны 10190 рублей. Патриотическое движение железнодорожников в помощь фронту проявилось и в проведении массовых воскресников, средства от которых перечислялись в Фонд обороны. На Всесоюзный воскресник в день железнодорожника 3 августа 1941 года вышло 1 миллион 312 тысяч железнодорожников, в том числе 148 тысяч членов семей железнодорожников и 67 тысяч колхозников, проживавших вблизи железных дорог [7].

А на 7-й дистанции пути Московской железной дороги на воскреснике работало 623 человека. Они грузили рельсы, собирали металлолом, очистили 940 погонных метров кюветов и 560 метров водоотводных канав. Рабочие дистанции передали 4300 рублей в

фонд обороны [8]. Проводя оценку первого воскресника на железнодорожном транспорте, «Правда» писала: «Решив поработать 3 августа, железнодорожники переносят свой веселый праздник с гулянием, карнавалами, веселыми развлечениями на тот день, когда над фашизмом будет поставлен надгробный камень. Этот день наступит! Он будет праздником всех народов нашей страны. А до победы – борьба, борьба упорная, борьба, требующая максимального напряжения сил, требующая жертв во имя разгрома врага...» [9]. Активно прошел и комсомольско-молодежный воскресник, объявленный ЦК ВЛКСМ 17 августа 1941 г.

Важнейшим направлением в помощь фронту стал сбор теплых вещей и белья для бойцов и командиров Красной армии. Значение этого фактора велико, особенно потому, что развернулось оно в сложный период перестройки народного хозяйства и железнодорожного транспорта на военные рельсы. Это позволило компенсировать нехватку и потери в вещевом снабжении воинов действующей армии в первые месяцы войны. Движение за сбор и отправку одежды и обуви в части действующей армии не сразу приобрело самостоятельный характер. С начала оно являлось составной частью движения за общий сбор средств в Фонд обороны [10]. Важную роль в расширении данного движения сыграло постановление ЦК ВКП (б) «О сборе среди населения теплых вещей и белья для Красной армии», принятое 5 сентября 1941 г. Была создана центральная комиссия по сбору теплых вещей для РККА, которую возглавил секретарь ЦК ВКП (б) А.А. Андреев [11]. С лета 1941 года железнодорожники многих дорог СССР привлекались к оборонному строительству. Уже в начале октября 1941 г. до 150 рабочих паровозного депо выходили на оборонное строительство.

22 октября 1941 г. приказом НКПС № СС – 566/Ц в Центральном Управлении паровозного хозяйства НКПС был создан специальный отдел, в ведении которого была организация строительства и ремонт бронепоездов, контроль за продвижением боевых машин к линии фронта из мест строительства. В отдел входило 15 человек, инженеров и конструкторов, машинистов – инструкторов, испытателей броневых машин. Общее наблюдение за постройкой бронепоездов на сети железных дорог страны было возложено на заместителя Наркома путей сообщения К.И.Филиппова [12]. Железнодорожники, входившие в состав боевых экипажей бронепоездов, до мая 1942 года находились в качестве вольнонаемного состава Красной Армии. Они имели двойное подчинение – в период боевых действий командиру

бронепоезда и руководству депо, входившего в структуру ВЭО. Денежное довольствие личный состав боевых экипажей бронепоездов получал на предприятиях НКПС.

В ходе боевых действий весной – летом 1942 г. бронепоездные части РККА понесли большие потери материальной части. Постановлением № 2095сс от 25 июля 1942 г. Государственный Комитет Обороны утвердил план производства 20 бронепоездов во втором полугодии 1942 г. [13]. 14 поездов должны были изготовить на предприятиях Наркомата путей сообщения. НКПС поручалось оборудовать 14 бронепаровозов, 56 двухосных бронеплощадок, 14 площадок ПВО, 10 дивизионных и 20 бронепоездных баз [14]. В постановлении ГКО № 2801 сс от 30 января 1943 г. «О производстве бронепоездов в первом полугодии 1943 г.» отмечалось, что вместо 30 комплектов бронедеталей НКПС было поставлено лишь четыре.

В конце 1942 г. – начале 1943 г. развернулось массовое движение за сбор средств на строительство боевой техники. Этот размах во многом был обусловлен успехами Красной армии под Сталинградом и на других участках фронта. Весной 1943 г. в паровозном депо Ташкент Ташкентской железной дороги на средства железнодорожников Московско-Окружной дороги был создан бронепоезд «Москва». 8 июня 1943 г. бронепоезд № 2 (748) «Москва» передан командованию 7-го отдельного дивизиона [15].

С самого начала войны коренным образом изменилась повседневная жизнь и деятельность советских железнодорожников. На место народно-хозяйственных перевозок, выполнявшихся в мирное время, пришелся значительный объем перевозок военных грузов, срочно отработывался механизм продвижений оперативных воинских эшелонов. Для развертывания советских Вооруженных Сил в течение 1941 года железнодорожным транспортом в пункты сосредоточения войск были доставлены 291 стрелковая дивизия, 94 стрелковые бригады.

С осени 1941 г. на всех железных дорогах СССР, в том числе Оренбургской железной дороги развернулась трудная работа по строительству броневых поездов. Эта работа жестко регламентировалась постановлениями ГКО и специальными приказами НКПС. Только с октября 1941 г. по март 1942 г. железнодорожниками страны было построено и передано частям Красной армии 109 бронепоездов. На страницах многих периодических изданий публиковались материалы, рассказывающие о героических делах железнодорожных экипажей бронепоездов. В конце 1942 г. железнодорожники активно

включились в сбор средств на строительство самолетов, танков, подводных лодок для нужд Красной армии, осуществляли тесные шефские связи коллективов железнодорожных предприятий и воинских частей.

Значительное научно – познавательное и воспитательное значение имеет изучение героики боевого пути, участия в сражениях с немецко-фашистскими войсками южноуральских формирований. Исследования Л.И.Футорянского, А.В. Федоровой, В.П. Могутнова и других историков содержат сведения о формировании и боевом пути дивизий, бригад, полков [16].

Особое значение пример мужества, и отваги героев Великой Отечественной войны имеет для патриотического и нравственного воспитания молодежи. Не всем воинам – уральцам довелось дожить до светлого дня победы. Они пали на полях сражений, тем самым свой жертвенный и горький вклад в общее дело победы внесли и жители Южного Урала. Более 2 млн. человек защищали Родину. Погибло 760 тыс. человек, что составило 34,3 % от ушедших на войну [17].

«Объем разрушений железных дорог, произведенный противником зимой 1943 года, был очень большим, - вспоминал в 1970 г. Герой Социалистического Труда генерал – полковник П.А.Кабанов. – На магистралях были разрушены большие и средние мосты. На месте разрушения водопропускных труб образовались брешы в земляном полотне. Приходилось вместо труб сооружать мосты длиной 25-30 метров. Пути, на многих перегонах и станциях нужно было заново перешивать. Зачастую рельсы оказывались перебитыми, а стрелочные переводы подорванными в крестовинах и остряхах». В результате боевых действий, вражеских налетов, взрывов и пожаров операций в районе Сталинграда. Паровозные колонны особого резерва НКПС сыграли важную роль в перевозке воинских грузов на прифронтовых железных дорогах. Подвижные военизированные формирования транспорта – паровозные колонны особого резерва НКПС – приобрели большой опыт в обеспечении боевых операций, особенно пригодившийся в битве под Курском.

Подразделения рабочих Казахстанских железных дорог, в том числе и Актюбинское отделение железной дороги, становились, при наличии курса начальной военной подготовки, базой комплектования боевых резервов для фронта без отрыва от производства и одним из источников пополнения армии обучаемым призывным контингентом. Военное дело изучалось транспортниками после окончания рабочего дня несколько раз в

неделю. По Актюбинскому отделению железной дороги к ноябрю 1941 г. в народном ополчении состояло 230 человек. Состав формирований народного ополчения железнодорожников Казахстана постоянно менялся в связи с призывом транспортников в ряды Красной Армии сократился в ноябре-декабре 1941 г. настолько, что ополченские подразделения, областей почти перестали существовать. Политуправление НКПС, руководствуясь постановлением Совнаркома СССР «Об охране предприятий и учреждений и создании истребительных батальонов» от 24 июня 1941 г., направило 27 июня 1941 г. политотделам всех дорог страны указание о необходимости повышения бдительности и создании на железнодорожном транспорте отрядов по охране важнейших объектов. Во время Великой Отечественной войны Актюбинское отделение железной дороги охранялось войсками НКВД и транспортными военизированными соединениями. Но в условиях войны они нуждались в дополнительной защите со стороны местных сил. Поэтому на каждом транспортном объекте существовали рабочие отряды, комсомольские посты и добровольные отряды, состоявшие из машинистов, путеобходчиков, слесарей, кондукторов. На крупных узлах, станциях были организованы и работали в 1943 г. 9 контрольно-комсомольских поста. В соответствии с постановлением ГКО от 13 ноября 1941 они формировались из числа 5-7 комсомольцев, хорошо знакомых с работой связанной с движением поездов, и обязаны были следить за быстреешим формированием и отправлением составов с грузами. Кроме того, по решению Политуправления НКПС в первые дни войны на предприятиях железнодорожного транспорта создавались комсомольско-молодежные взводы содействия милиции и военизированной охране.

Для усиления охраны дороги и железнодорожных сооружений на Актюбинском отделении дороги было сформировано 25 дружин, состоящих из 300 комсомольцев и коммунистов. Наряду с участием в добровольческих формированиях Актюбинские железнодорожники оказывали фронту и значительную финансовую помощь. Важнейшей формой патриотической помощи фронту явилось создание фонда обороны страны, счет которого был открыт в Госбанке СССР в июле 1941 г. Рабочие Актюбинского отделения железной дороги активно участвовали в пополнении его наличными деньгами, облигациями государственного займа, отчислениями зарплаты, средствами от субботников в течение всей войны. На массовых собраниях

Актюбинские железнодорожники приняли решение об отчислении один раз в месяц дневной зарплаты в фонд обороны. Только в первые месяцы войны железнодорожники сдали государству денег, облигаций и ценностей на 189520 рублей, собрали средств от сверхурочных работ и воскресников – 21740 тыс. рублей. Фонд нуждался в боевой технике и вооружении. Железнодорожники Актюбинской области активно поддержали предложение ЦК ВКП (б) и Совнаркома СССР о сборе средств на их покупку и изготовление.

В 1942 г. в ходе декадника по оказанию помощи Сталинграду коллектив депо ст. Актюбинск вынес решение об отчислении одного дневного заработка на постройку танковой колонны и призвал всех работников железной дороги последовать их примеру. Всего за период войны железнодорожники собрали на боевую технику 9092 тыс. рублей; в том числе 8116 тыс. рублей на строительство авиаэскадрильи, 350 тыс. рублей на постройку бронепоездов. Часто работники служб и отделений дороги вносили средства на создание одного танка или самолета. Широко распространился в транспортной отрасли народного хозяйства почин железнодорожников по оборудованию за счет собственных средств передвижных поездов-бань для фронтовиков.

Таким образом, в годы Великой Отечественной войны Оренбургские железнодорожники, а также работники других железнодорожных линий страны внесли достаточно большой вклад в обеспечение победы над противником. Героизм железнодорожников в боевых соединениях Красной Армии показывает, что в период войны работники железных дорог помимо осуществления перевозок, принимали участие в сражениях с врагом на самых опасных участках фронта.

Литература:

1. Калинин М.И. О коммунистическом воспитании и воинском долге. – М., 1967. – С. 499.
2. Военно – исторический журнал. – 1966. – №1. – С.9-10.
3. РГАСПИ. Ф.17. Оп.3. Д.1041. Л.115.
4. ЦДНИКО. Ф. 2160. Оп.1. Д.130. Л.20-29.
5. РГАСПИ. Ф.644. Оп.1. Д.1. Л.72-73.
6. Битва за столицу. Сб. документов. Т.1. – М., 1994. – С.198.
7. Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938 – 1945. – М., 1976. – С. 78.
8. Ударник Дзержинской. – 1941. – №61. – 5 августа.
9. Правда. – 1941. – 3 августа.

10. Силицын А.М. Всенародная помощь фронту. – 2-е изд. – М., 1985. – С. 211.
11. Зенькович Н.А. Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий. – М., 2002. – С.20.
12. РГАЭ.Ф.1884.Оп.49.Д.1087.Л.257-258.
13. РГАСПИ.Ф.644.Оп.1.Д.47.Л.133-136.
14. РГАСПИ.Ф.644.Оп.1.Д.85.Л.24-26.
15. Силицын В.Н. Киноэкранный бронепоезд «Москва»./// Курский край. Научн.-ист. журнал. -2002. №5-6 (25-26). -С.68.
16. Могутнов В.П. Война. Урал. Резервы (1941-1945 гг.).-Курган. 1999.- С.19.
17. Могутнов В.П. Подготовка резервов для фронта в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Дисс...д-ра ист.наук.- Челябинск. 2000.- С.193.

Макалада Орынбор теміржолшыларының 1941-45 ж.ж. Совет армиясы жауынгерлік кабілетін күшейту бойынша шараларына қатысу мәселесі қарастырылады.

There is looked at this article the problem of participation Orenburg's railworkers in arrangements for the strouning of fighting capacities in Sovet Army in 1941-1945 y.

УДК 342:35

Жумаганбетов Т.С.

к.п.н., доцент Ақтөбінського институты
Алматынської академії економіки і статистики

Характер и содержание власти древнетюркского кагана

Созданное в VI веке на Алтае и в бассейне реки Орхон (нынешняя Западная Монголия) государство тюрков сыграло важную роль в истории степной зоны Евразийского континента. Данное государственное объединение существенно отличалось по степени организованности и централизации от всех предшествующих и современных, алтайским тюркам, государство того времени. Безграничный авторитет власти каганов и дисциплинированная армия позволило впервые объединить под одним началом территории от Днепра до Хинганских гор.

В этой связи представляется интересным природа власти кагана древних тюрков (в научной литературе «тюркюты», «кок-тюрки», «ранние тюрки» и т.д.)

Первоначальное применение титула «каган» зафиксировано в государстве сяньби [1, с.23], также как у их современников - тугухунов [2, с.152-162], еще в IV-V веках н.э. Однако турецкий исследователь А.Тасагил считает, что титул «каган», в форме «Эль каган», использовался еще правителями Хуннской империи и «берет свое начало от правителя, которого звали Ch'an-yu» [3, с.18]. Бумынь провозглашен не просто каганом, как описывает эти события С.Г.Кляшторный, а именно «старшим» каганом, по утверждению имформированного Сюэ Цзунчжэна [4, с.86], а по сведениям американского историка П.Б.Голдена - «Илиг каганом» [5, с.37]. Впрочем, эти сведения не исключают друг друга. Младший брат Бумыня (имя не называется) стал «младшим» каганом [6, с.88-89]. Речь, конечно, идет об Истеми. Наше предположение однозначно подтверждают: М.Р.Дромпп, эпитафия в честь Кюль-тегина [7, с.96; 8, с.53], а также сведения из «Танхуйяо». Такая система сохранилась и после 603г., т.е. после сегментации на Западную и Восточную каганаты, в каждой части. Так, описывая события 624г., на границе Китая и Восточно-тюркского каганата, летописец пишет: «Два кагана Сйели и Тули...». Далее нарративист сообщает, что «Сиели [] послал Тули наказать [их]» [9, с.184-185] и т.д.

Официально младшие каганы Первого каганата управляли западным крылом и именовались сочетанием сословного и государственного титула «ябгу-каган», что не исключало сохранение самостоятельного титула «ябгу» у этой части тюркютов [10, с.283]. Подтверждением этого становятся дошедшие до нас титулы западно-тюркских правителей [11, с. 14].

Во времена правления Мугань кагана военная деятельность Истеми привела к формированию территории западной части каганата. Истеми, по сведениям М.Масао, «...основал свою столицу в долине Юлдуз и принял имя Хши-миен - «смотрящий на запад» [12, с.2]. К Истеми относился хан юга, имя не установлено. На территории нынешней Восточной Монголии обосновался младший брат Мугань кагана Тунг-миен («смотрящий на восток»), а в Западной Монголии (к северу от центра) правил другой младший брат Муганя - Жутан хан [13, с.2]. Эти четыре региональных правителя отображали первоначальную четырехсоставную основу Тюрк Эля. При вступлении на престол

Тобо (Таспар) каган, по сведениям «Суй шу», произвел перераспределение уделов. Так, Таспар каган назначил на востоке *Арфу каганом* сына покойного Коло кагана – Ниету, а на западе был назначен сын Жу тан дэн кагана – Були каган [14, с.37]. После смерти Истеми на его место взошел сын - Тардоу [15, с.2].

Характеристика государственной должности – *каган*, будет неполной без сведений об его официальных должностных соправителях. Этот институт, на материале древних тюрков, был убедительно обоснован С.Г. Кляшторным. Младший соправитель носил первоначально совмещенный сословный и государственный титул – «ябгу-каган», который во времена I каганата выполнял функции руководителя западного крыла, однако соправителем мог быть и Восточный хан. Специальный титул для соправителя не зафиксирован.

Сроки правления соправителей не совпадали со сроками правления основных каганов. Так, Истеми, в качестве ябгу-кагана, пережил своего брата Бумыня и кагана Кара-Еске и выполнял функции соправителя и, одновременно, правителя Западными территориями до 60 г.г. VI в. Еще при жизни его, на этом посту, сменил младший брат Мугань кагана (Мухан кагана) - Махан тегин (следует обратить внимание, что это схожие, но не одинаковые имена). Государственный титул Махан тегина свидетельствует, что он был Восточным ханом, а функции управления Западным крылом, продолжали выполнять потомки Истеми. После смерти Мугань (Мухан) кагана, в 572 г, один год функции соправителя при Таспар кагане выполнял Нивар (кит. Эрфу каган), а с 573 г. функции соправителя снова переходят Махан тегину. После смерти Таспар кагана в 582 году на престол возводится Нивар с новым тронным именем Шаболю каган [16, с.56]. У восточных тюркютов наиболее известным соправителем Бильге кагана был Тонюкук из материнской фратрии ашидэ [17, с.416–417], который носил титул апатархан, т.е. старший тархан, и был главнокомандующим войсками [18, с.106].

Институт соправителей и замещения высших постов объясняется многими причинами. Внешне- и внутриполитическая ситуация в каганате диктовала необходимость многорезервной власти, но главная причина - огромные территории и слабость коммуникаций. Каган часто сам возглавлял многомесячные дальние военные походы. Это обстоятельство не прекращало хозяйственную и политическую жизнь в каганате древних тюрков. Соправители реализовывали потребность государства в ежедневном оперативном управлении. Опасности узурпации власти

не существовало, этому мешали разные обстоятельства: процессуальные сложности, коллегиальность выборов кандидатуры правителя и т.д. В период смут борьба за верховный пост разворачивалась только при отсутствии кагана на престоле, либо нелегитимности новоизбранного кагана.

Таким образом, высшее государственное управление было сосредоточено в руках кагана и его ближайших родственников, которые становятся проточинновниками, помогают ему управлять обществом и удерживать власть. Государственная власть кагана базируется на выработке важных общесоциумных решений на совете родоправителей, военачальников и другой знати, т.е. основные указы кагана носили коллективный характер. С современной точки зрения государственная власть тюркютов состояла в основном из исполнительной составляющей. Законодательно-представительная и духовная власть была практически слита с исполнительной властью. Суды на каждом уровне управления были практически автономными друг от друга, но отдельные, наиболее важные, вопросы государственного и политического характера выносились на суды каганов, ханов и шадов. Высшей судебной инстанцией в вопросах, касающихся государства, был каган. Все эти моменты имеют свои нюансы, поэтому есть необходимость рассмотреть высшую государственную должность более детально.

Ю.А.Зуев, исходя из эпитафии Тонюкука, считает, что за каганами «закреплялась только исполнительная военная функция» [19, с.88]. На наш взгляд, это слишком упрощенное представление о каганской власти. Те же эпитафии, по китайским хроникам, позволяют по-другому оценивать характер высшей власти в Тюрк Эле. Каган, как глава государства, сосредотачивает в своих руках, в *разных пропорциях*, все три вида государственной власти, а также духовную власть, в виде первосвященника («белого шамана», по мнению Л.С.Потапова) жреца (баксы)¹ двух главных культов: Тенгри и Ашина [20, с.230-231; 21, с.274], выполняет свои функции пожизненно, т.е. является монархом. Даже эти полномочия в условиях средневекового общества давали ему максимум прав (но не всегда возможностей) для исполнения функции высшей государственной власти.

В Древнетюркском каганате властью обладали три субъекта общества: каган, бег и народ в лице эров, свободных общинников.

¹ В раннем африканском государстве Йоруба Ойо король считался верховным жрецом, царём-священником. Видимо, это характерная черта всех ранних государственных образований.

Их участие во власти различно. Каган обладал большим объемом власти, но не абсолютным, беги имели меньше власти, а «...власть народа проявлялась только в определенное время» [22, с. 215]. Политическую власть монарха древних тюрков ограничивали различные факторы. Среди них два субъекта власти в этом обществе: во-первых, народ (кара будун), он играл недостаточно активную роль в управлении государством (мы должны отметить, что правом оценивать и напрямую влиять на власть кагана обладали только народ десяти племен – природных тюркютов). С волей и интересами народа кагану приходилось считаться: именно к народу он обращался за дополнительной поддержкой. Во-вторых, беги, они также имели властные полномочия, как по одному, так и в виде совета родоправителей и, наконец, традиционные законы [23, с. 217], правила и нормы в виде традиционного обычного права, освященные древностью и существовавшие еще до каганов.

Главными из них были: защита рубежей государства, деятельность по расширению его пределов, экономическое благосостояние источника власти – тюркского народа (этот момент не распространялся на федератов каганата и подчиненные народы каганата), «обеспечение чести и славы тюркского государства и народа» и т.д. »[24, с. 218].

Помимо обязанностей, каган обладает и правами. В мирное время он удерживает инициативу государственного управления, занимаясь вопросами оперативного, ежедневного управления обществом, формулирует и подготавливает важные государственные решения, в интересах всего или значительной части общества, выносимые на совет знати. В военное время каган - главнокомандующий всеми войсками и, соответственно, наделен чрезвычайными правами над обществом.

Каган, взойшедший на престол, обладал компетенцией перераспределять административные уделы: ханства и аймаки, в интересах высшего управления государством, назначать на различные административные и государственные должности [25, с.10] своих приближенных, как правило, родственников, выходцев из знати двух родов.

Решения, по важным государственным вопросам, каган принимал с соблюдением религиозных процедур, с предварительным запросом к богам и духу кагана Бумыня, при консультативном содействии с Советом знати [26, с.56]. Право кагана созывать совет знати - по сути - государственный совет, давало ему, в свою очередь, инициативу определять обсуждаемые вопросы, руководить процессом обсуждения. Он также имел право

созывать ополчение, содержать за счет государственных повинностей личную гвардию; имел право подавлять врагов государства, принимать экстренные меры против мятежников и т.д. Все это, а также сакрализация власти кагана и рода ашина, давало кагану достаточно компетенции для эффективного управления государством. Особенность каганской власти в том, что по некоторым аспектам она могла сужаться или расширяться, в зависимости от характера, удачливости и воли самого кагана. Поэтому постоянная ссылка в древнетюркских письменных памятниках на волю богов и кагана - это не только атрибут сакрализации и религиозной риторики тюрков, а элемент конкретизации характера высшей государственной власти в каганате.

Каганская власть была неполной, без поддержки её со стороны второго влиятельного рода – ашидэ, из представителей которого выбирались официальные супруги каганов – катуны. Вместе они олицетворяли дуальное разделение государственной власти.

На власть кагана мог претендовать только тот, кто по материн происходил из ашидэ, а по отцу, естественно, - из ашина [27, с.33; 28, с.55-29], все остальные считались низкого происхождения. Мы практически не знаем случая, когда к власти приходили отпрыски других брачных союзов каганов, например, с китайскими принцессами (единственный пример каган Чуло). Дело не только в охране центральной власти от иноземного влияния. Лишь союз двух аристократических родов, завершающих большую патерномическую иерархию Эля, по всей вероятности, обеспечивал превышение баланса сил и внутреннего паритета, в сторону государственного органа управления. Исходя из степных традиций, можно с большой долей вероятности предположить, что для того чтобы обеспечить перевес при голосовании по важным вопросам, необходимо иметь реальный перевес в демографическом, военном и экономическом отношении. Таким образом, первоначальный Эль, в общей численности, должен почти наполовину состоять из представителей двух вышеуказанных родов. Скорее всего, каждый из десяти родов представлял собой большое объединение «усыновленных родов», выступавших под одним из десяти этнонимов. Официально, за катунами, каких-либо серьезных прав или участия в процессе принятия политических решений не зафиксировано. Нужно учитывать, что отдельные младшие жены каганов были иностранками, вследствие династических браков, и, без сомнения, имели влияние на отдельные решения.

Главная государственная функция катун — это оказание поддержки верховной власти со стороны ее фратрии. Паритет сил в обществе тюркютов через людской и военный потенциал обоих родов оказывался на стороне ашина. А знатные члены ашинэ, благодаря катун и ее отцовской семье, могли занимать важные государственные и военные посты.

Статус катун-соправительницы подтверждается изображением её на согдийских монетах рядом с каганом [30, с.55]. От имени катун писались благопожелания на предметах роскоши, а в дворцовом этикете катун и кагану оказывались равные почести [31, с. 291; 32, с.45]. В идеологическом плане, только союз каганского и катунского родов делал власть легальной и легитимной [33, с. 101-113]. Такое положение дел не является для ранних государств чем-то исключительным. Примером могут служить монгольское государство кара-киданей, огузы в период развитого средневековья и т.д.

Отдельного вопроса заслуживает вопрос о столице каганата. Польская исследовательница Т. Надгродзка-Майхжык считает, что древние тюрки не признавали за столицу и центр государства жилище кагана, его ставку. По её мнению, только уйгуры начинают соединять понятия: орда-ставка со значением “балык”- город [34, с.139]. В отношении ставки первых каганов в “Чжоу шу” приводятся такие сведения: “каганская ставка расположена на горе Дыужин. Каганский шатер открывался дверьми на восток [35, с.37]. В 500-х ли на запад от ставки находилась священная гора Бодын-инли». Такая ситуация с центром государства сохраняется у восточных тюркютов.

Уникальность Первого каганата состоит в том, что, имея возможность контролировать городские округа, зоны контактов, система управления базируется не на приобретенных маргинальных зонах (такие провинции имелись в Восточном Туркестане), а на Отюкенской земле, в ареале скотоводческих племен Алтая, Саян и Западной Сибири.

Если учесть наличие у западных тюркютов городских орд-столиц, то утверждение археолога Т. Надгродзка-Майхжык можно считать весьма спорным. Зимняя ставка Великого яджагу-кагана западных тюркютов, считавшаяся основной, по мнению Е.И.Кычанова, находилась в городе Навакент (Суяб). В данное время - это местность, локализуемая близ г.Токмак (Кыргызстан) [36 с.101]. Летняя ставка находилась в местности Минбулак, севернее Чача (район современного Ташкента). Одним из центров Западного каганата, по сведениям М.Масао [37], и нашедшее

подтверждение у Rene Grousset, была «долина Юлдуза, на северо-западе от Карачара». Именно там был принят Земарх – посол Византии, там же, в 568г., в оскорбительном тоне было отказано в приеме иранскому послу [38, с.129].

Основным законом престолонаследия и принципа назначения на высшие государственные должности была удельно-лествиничная система. Данная система непривычна как для европейцев, так и для китайцев, у которых господствует майорат: передача государственной власти и основного имущества от отца к старшему сыну. У древних тюрков покойному кагану наследовал следующий за ним по возрасту младший брат, после его смерти этому кагану наследовал самый младший брат и т.д [39, с.277, 278, 283, 286 и т.д.]. После завершения линии братьев каганом становился старший сын старшего брата и т.д. Данный закон распространялся от кагана до самых младших совершеннолетних членов генеалогической линии каганов Бумыня и Истеми. Таким же способом ашинаиды получали государственные посты. В хрониках во время первого упоминания какого-либо лица следует резюмировать: «он наследственно малый хан (варианты шад, тутук и т.д.)» [40, с.263 и т.д.], что означает о наследованном (обычном) способе получения должности и титула. Новую должность и титул можно было получить в результате переворота и других событий.

Такая форма передачи власти дистанцировала власть кагана от общества, превратив его (наряду с другими изменениями) в публичную, надобщественную, т.е. государственную власть.

Литература:

1. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи. - М.: Наука. 1993.
2. Кюннер В.Н. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - М.: Восточная литература. 1961.
3. Tasagil Ah. Gok-Turkler. Turk tarih kurumu basimevi. Ankara. 1995.
4. Сюэ Цзунчжэн. Туцзюэ ши. Изд. Чжунго шэньхуэй кэсюэ чубанжэ. Пекин. 1992.
5. Golden P.B. Khazar studies. Akademiai Kiado. Budapest 1980.
6. Drompp M.R. Supernumerari Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite power Structure of the Early Turks (Tu-jue) //Rulers from the Steppe. State formation on Eurasian periphery. Vol. 2, Nomads: Masters of the Eurasian Steppe. Los Angeles: Ethnographics press, 1989. – P. 92-115.
7. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. - Астана: Фолиант, 2001.
8. Кюннер В.Н. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - М.: Восточная литература. 1961.

9. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. - М.-Л.: АН СССР, 1950. - Т.1.
10. Ибрагимов С.К., Храковский В.С., Махмуд Кашгарский о расселении племен на территории Казахстана в X в. //ж.Вестник АН КазССР, 1958. - №11 (164). - С. 93-98.
11. Масао М. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии. - М.: Наука, 1970. - С. 1-8.
12. Там же
13. Салғараұлы Қ. Түрекер. Жыужәндар. - Алматы: Санат, 1999.
14. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии //Археологии и этнография Монголии. - Новосибирск: Наука. 1978.- С. 48-57.
15. Торланбаева К.У. Бильге каган и Тоньюкук // Байырғы түрік әркениеті: жазба ескерткіштер. - Алматы: ылым, 2001.- С. 412-418.
16. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гунов до маньчжуров. - М.: Восточная литература, 1997.
17. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. - Алматы, Дайк-Пресс, 2002.
18. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л.: Наука, 1991.
19. Садри М.А. Тюркская история и право. - Казань: ФЭИ, 2002.
20. Там же
21. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959.
22. Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре (по монетным данным) //ж.Этнография Востока, 1961. - №4.- С. 55-70.
23. Степи Евразии в эпоху средневековья. - М.: Наука, 1980.
24. Зуев Ю., Агелеуов Г. Божество Буд-тенгри - прародитель древних тюрков //Культурные контексты Казахстана: история и современность. - Алматы: Ниса, 1998. - С. 101-113.
25. Nagrodzka- Majchrzyk T. Geneza miast u dawnych ludow tureckich (VII-XII W.) //Wroclaw. Polskiej Akademii nauk, 1978.
26. Grousset R.L. Empire des steppes. Paris: Payot, 1948.
27. Бичурин Н.Я. Указанная работа.
28. Там же.

Мақалада автор қаған билігінің мәселелерін жан-жақты зерттеуді тапсырма етіп алған. Қағанат басшысының билігі орта ғасыр мемлекетіндегі мемлекеттік биліктің екі жақты сипаттағы мәселелері қозғалған: үлкен және кіші қаған, ресми басшысы «қатун», қаған тағын мұраға қалдыру қағидасы және негізгі мемлекеттік билік.

In the given article the author puts up the task to investigate thoroughly the problem of the content of the Kagan's power. The power of the Kagan's leader is the main form of the state power in medieval states. The article touches upon the problems of double character of the Kagan's power: senior and junior Kagan, official co-ruler and co-rulemess, "katun" definite - consecutive principle of investigation of the Kagan's throne, and principal State prouts.

Ибраев А.Т.
профессор, президент
Казахстанской Академии информации и бизнеса
Ибраева Э.А.
к.п.н., директор Алматинского
Бизнес-колледжа

Начальный период сотрудничества Казахстана и России в области освоения космического пространства

Важным фактором в развитии казахстанско-российских отношений стало в исследуемые годы взаимодействие по проблеме сотрудничества в области освоения космоса и обеспечения функционирования комплекса космодрома "Байконур". Процесс согласования условий взаимодействия был сложным, но в результате возникла уникальная форма эффективного сотрудничества, связанная в области космоса, в которой совместной эксплуатации Байконура была отведена ведущая роль, стали одним из приоритетных направлений казахстанско-российского сотрудничества, имеющих очевидную реальную перспективу. "Байконур", которому в 2000 году исполнилось 45 лет, предназначен для подготовки и осуществления запусков космических аппаратов и автоматических межпланетных станций на орбиты высотой от 200 до 40 тыс. км. Для этих целей на космодроме в исследуемые годы были созданы стартовые комплексы с пусковыми установками для космических носителей "Циклон", "Энергия", "Молния", "Союз" и "Рокот", а также монтажно-испытательные корпуса для сборки ракет и спутников и ряд объектов вспомогательного назначения: заправочно-нейтрализационные станции, измерительный комплекс с мощным вычислительным центром, кислородно-азотный завод и объекты жизнеобеспечения космодрома.²

Известно, что по ряду причин пилотируемые корабли и тяжелые ракеты "Протон", на которых ложится основная нагрузка по коммерческим стартам, могут запускаться только с "Байконура", с него же осуществляются запуски всех российских спутников

² Николаенко В. Россия и Казахстан // Международная жизнь. 1998. №11.

телевещания, большинства космических аппаратов ретрансляции, связи и навигации гражданского и военного назначения. С "Байконура" производятся запуски и по всем российским программам пилотируемых полетов, с него отправляются на орбиту модули орбитальной Международной космической станции, грузовые и транспортные корабли. В настоящее время с космодрома осуществляется около половины запусков российских космических аппаратов, а по суммарному весу выводимых полезных нагрузок - более 80%, в том числе все запуски космических аппаратов на геостационарную орбиту, тяжелых грузовых - свыше 14 тонн и пилотируемых кораблей, а также 90% запусков по программам международного сотрудничества.³

Создание и эксплуатация космической техники такого уровня весьма затратны и требуют отлаженного механизма научно-технического, промышленного и других форм взаимодействия целого ряда разнопрофильных предприятий и организаций.

После распада СССР "Байконур" оказался на острие межгосударственных споров о собственности. Проблемы с космодромом касались, помимо этого, еще и целого комплекса взаимно связанных вопросов экономического, финансового и военно-технического и оборонного свойства. В период 1990-х годов взаимодействие Казахстана и России по вопросам использования "Байконура" развивалось в несколько этапов. На самом старте консультаций по "Байконуру" Российская Федерация и Республика Казахстан были вынуждены преодолевать как экономические сложности, так и политическое сопротивление. В силу ряда причин в эти годы произошел отток специалистов и военных, обслуживающих не только космодром, но и г. Ленинск, обслуживающий "Байконур", в этой связи в Казахстане и в России прозвучали требования одностороннего силового давления по решению проблемы использования космодрома.

В период наибольшего накала борьбы вокруг "Байконура" его работа обеспечивалась лишь личным участием в решении споров президента Казахстана, противившегося крутой ломке системы управления жизнедеятельностью космодрома, способной лишь усугубить переживаемые "Байконуром" в то время трудности и вызвать необратимые негативные процессы. Решение о передаче комплекса в аренду России было политическим и принималось

³ Там же. - С. 37.

лично главой государства Н.А. Назарбаевым.⁴ Этому предшествовали соглашения 1992 - 1993 годов. При этом надо отметить, что обсуждение политических и договорно-правовых вопросов было длительным и осложнялось взаимными претензиями по долгам. Частично их удалось преодолеть уже на первоначальном этапе, благодаря чему был установлен и зафиксирован определенный порядок использования космодрома и обеспечения его функционирования в интересах Казахстана, России и государств Содружества в новых политических и экономических условиях.

Признавая необходимость сохранения и развития космодрома "Байконур" для исследования и использования космического пространства в интересах национальной экономики, науки, международного сотрудничества и обеспечения безопасности Содружества и, учитывая, значимость космодрома в реализации межгосударственных и национальных программ, президенты Казахстана и России Н.Назарбаев и Б.Ельцин подписали в мае 1992 года соглашение о порядке использования космодрома. В частности, в этом документе были даны содержательные характеристики космодрома как составной части космической инфраструктуры, включающей технические, стартовые, посадочные комплексы, районы падения отделяющихся фрагментов ракет космического назначения и баллистических ракет, и порядок использования его объектов, их содержания и финансирования. Координацию научно-производственной деятельности по подготовке и реализации космических программ, а также использованию космических технологий в интересах науки и народного хозяйства, по соглашению, должны были осуществлять согласованно Аэрокосмический комитет Казахстана и Российское авиационно-космическое агентство.⁵

Одновременно был подписан ряд других документов, в частности, протокол согласования действий правительств Казахстана и России в сфере организации космической деятельности - 23 марта 1992 года; соглашение о составе объектов космодрома "Байконур", передаваемых Стратегическим силам Содружества Независимых Государств (военно-космическим силам), условиях их использования и обеспечения - 2 октября 1992

⁴ Рахманов Р. Освоение космоса — общая задача. — Астана. 2000. — 97.

⁵ Соглашение между Казахстаном и Россией о порядке использования космодрома "Байконур". Казахская правда. 1992. 15 мая.

года; соглашение о порядке перемещения через границу товаров, необходимых для выполнения работ на космодроме "Байконур" - 25 декабря 1993 года и др. В результате космодром в исследуемые годы активно работал по программам Российского авиакосмического агентства: запуски не прекращались, хотя его статус еще не был окончательно определен. Кардинальным решением вопроса о статусе комплекса "Байконур" стала передача его в аренду Российской Федерации.

В этой связи президенты Казахстана и России подписали в марте 1994 года соглашение об основных принципах и условиях использования космодрома "Байконур", зафиксировавшее основные параметры использования космодрома и порядок его передачи в аренду. Основываясь на нем, а также учитывая заинтересованность обеих сторон в сохранении, эффективном использовании и развитии научно-технического производственного и социально-культурного потенциала и инфраструктуры комплекса "Байконур" и рассматривая функционирование комплекса в контексте стратегических союзнических интересов двух стран, правительства Казахстана и России заключили в декабре 1994 года договор об аренде комплекса "Байконур" сроком на 20 лет. В нем, в частности, отмечается, что комплекс "Байконур" используется Россией для осуществления российских и совместных с Казахстаном и странами Содружества гражданских и оборонных космических программ и международных космических программ и коммерческих космических проектов. С целью обеспечения их использования объекты "Байконура" были переданы Казахстаном в аренду России.⁶

Для обеспечения юрисдикции Казахстана над комплексом "Байконур" стороны договорились о выработке и реализации механизма, обеспечивающего конституционные права граждан Казахстана, проживающих в городе Байконур, совместном назначении на должность главы администрации города Байконур, назначении командира космодрома президентом России по согласованию с президентом Казахстана, взаимодействию правоохранительных органов сторон по осуществлению функционирования комплекса Байконур в условиях его аренды, а также о назначении специального представителя президента Казахстан на космодроме "Байконур" и порядке посещения

⁶ Договор между Казахстаном и Россией об аренде комплекса "Байконур". Казахстанская правда. 1994. 23 декабря.

космодрома и его объектов казахстанскими должностными лицами и делегациями. При этом, российская сторона обеспечивает сохранение и развитие материально-технической базы "Байконура" за счет средств, выделяемых на проведение космических программ, выплачивает Казахстану арендную плату за пользование объектами комплекса "Байконур" в размере 115 млн долларов США в год и оказывает содействие Казахстану в осуществлении космических проектов, в первую очередь в области спутниковой связи и исследования природных ресурсов Земли, в создании совместных структур и в подготовке специалистов по космической технике.⁷ Соглашение, как отмечалось выше, было заключено сроком на 20 лет, его действие будет автоматически продлено еще на 10 лет, если ни одна из сторон не заявит о своем желании его денонсировать.

Очевидно, что передача Казахстаном космодрома в аренду Российской Федерации позволила сохранить не только сам уникальный комплекс, но и в значительной степени всю ракетно-космическую отрасль России, прогресс которой во многом зависел от возможности эффективно эксплуатировать космодром "Байконур". Конструктивная позиция казахстанского и российского руководства, направленная на создание условий сохранения и дальнейшего развития научно-технического комплекса, сыграла решающую роль в решении его многочисленных проблем. Между тем, совместное использование "Байконура" подразумевало существенное финансирование с российской стороны. Именно поэтому особенно важное значение при выработке позиции Казахстана придавалось достижению договоренности с Россией об оказании ею содействия не только в осуществлении космических проектов, но и создании совместных структур по эксплуатации объектов комплекса "Байконур", подготовке казахстанских космонавтов и специалистов по космической технике. Для его нормального функционирования очень важна отлаженная социально-бытовая база самого города. Дополнительными соглашениями к договору аренды были определены статус города Байконура (бывшего Ленинска), порядок формирования его органов исполнительной власти, решены вопросы обеспечения конституционных прав граждан Казахстана на космодроме "Байконур", пенсионного обеспечения, медицинского обслуживания, трудоустройства населения, взаимодействия

⁷ Там же.

правоохранительных органов и другие.⁸ При этом город существует в законодательном режиме закрытого административно-территориального образования, для которого предусмотрена отдельная строка в российском бюджете.

Казахстанско-российское сотрудничество на космодроме "Байконур" регулировалось целым пакетом документов из более чем двадцати дополнительных соглашений по отраслевым и межотраслевым вопросам. Среди них основные: 1. О сотрудничестве и взаимодействии в обеспечении безопасности комплекса "Байконур" - 29 декабря 1994 г.; 2. О порядке медицинского обслуживания персонала комплекса "Байконур" и других жителей города Байконур в условиях аренды - 20 апреля 1995 г.; 3. Об основных принципах и условиях использования объектов железнодорожного транспорта космодрома "Байконур" и города Байконур - 2 июля 1995 г.; 4. О подготовке специалистов в области космической техники из числа граждан Республики Казахстан для комплекса "Байконур" - 4 августа 1995 г.; 5. О статусе города Байконура, порядке формирования и статусе его органов власти - 23 декабря 1995 г.; 6. О гарантии пенсионных прав жителей города Байконур Республики Казахстан и Положение о Казахстанско-Российской Межправительственной комиссии по комплексу "Байконур" - 27 апреля 1996 г.; 7. По экологии и природопользованию на территории комплекса "Байконур" в условиях аренды - 4 октября 1997 г.; 8. О взаимодействии правоохранительных органов в обеспечении правопорядка на территории комплекса "Байконур" - 4 октября 1997 г.; 9. Об упрощенном порядке таможенного оформления и контроля товаров транспортных средств, ввозимых из Российской Федерации на комплекс "Байконур" и вывозимых с комплекса "Байконур" в Российскую Федерацию - 6 июля 1998 г.; 10. О социальных правах и гарантиях граждан Республики Казахстан и Российской Федерации, проживающих и/или работающих на комплексе "Байконур" - 12 октября 1998 г. и др."

Наши исследования показали, что работа по наполнению и совершенствованию этой нормативно-правовой базы не прекращается до сих пор. Одновременно продолжается развитие и самого комплекса: по данным Аэрокосмического комитета

⁸ Соколов В. Фундаментальный труд об интеграции. // Мировая экономика и международные отношения. 2001. №10.

⁹ Резников А.Л. Россия и Казахстан: космическое взаимодействие. - М., 1999. - С. 14-15.

Казахстана, помимо 115 млн. долларов ежегодной арендной платы, Россия вкладывала в исследуемый период десятки миллионов долларов в год в поддержание жизнедеятельности объектов космодрома - 25 - 40 млн. долларов - в развитие города, покупает у казахстанских предприятий электроэнергию на сумму около 17 млн долларов. В результате, только за период с 1 января 1992 года до 1 сентября 2000 года с космодрома "Байконур" было произведено 209 запусков. Благодаря космодрому Казахстан реализовал на космической орбите четыре научно-исследовательские программы. В частности, с "Байконура" стартовали и космонавты - казахстанцы Т.Аубакиров и Т.Мусабаев.¹⁰ С 1998 года в Казахстане реализуется Концепция развития национальной космической политики, предусматривающая создание системы космической связи и телевидения, навигации и картографии, дистанционного зондирования Земли и изучения природных ресурсов и разработку космических технологий, связанных с пилотируемыми полетами.

Таким образом, Республика Казахстан имеет на своей территории не только уникальный научно-технический комплекс Байконур, но и отдельные предприятия, ранее участвовавшие в производстве узлов и элементов ракетно-космической техники, научно-исследовательские центры и организации, прямо или косвенно связанные с космической деятельностью. Однако возможности Казахстана использовать научно-технический потенциал "Байконура" в своих интересах оставались весьма скромными, и не в последнюю очередь это было связано с отсутствием четко отработанного механизма реализации договоренностей по вопросу участия Казахстана в коммерческих проектах по запускам космических аппаратов. Однако, если в 1991 году в разработке космических экспериментов и обработке их результатов приняли участие всего лишь пять казахстанских институтов, то в 1999 году их уже стало в пять раз больше.¹¹

Важным этапом, оказавшим заметное влияние на дальнейшее развитие казахстанской космической деятельности, стало подключение республики в 1998 году к перспективным коммерческим проектам, например, к программе использования объектов космодрома для создания и эксплуатации новых ракетно-космических комплексов для запусков космических аппаратов

¹⁰ Казахстанско-российские отношения. 1991-1999 годы. - М., 2000.

¹¹ О.А. Курамысов. Казахстанско-российские отношения в 90-е годы XXI века. Опыт, проблемы, перспективы. - М., 2000-4. - С. 83.

различного назначения, в частности, по проектам "Днепр", "Содружество" и "Ямал".

Одновременно между Казахстаном, Россией и Украиной была достигнута договоренность о совместном создании нового ракетносителя на экологически чистом топливе. Основой проекта стал ракетноситель "Зенит", две ступени которого и система управления должны были производиться в Днепропетровске, а двигатель и 75% комплектующих - в России. Цель проекта - создание международной космической компании с равным долевым участием всех сторон, где Казахстан входит в него с той частью ракетно-космического комплекса, которая ранее не использовалась.¹²

Тремя странами было подписано также соглашение о создании межгосударственного центра по полезным космическим нагрузкам, природно-ресурсному и экологическому мониторингу - разведка из космоса полезных ископаемых, геодезические работы, обследование состояния посевов и т.д., проведении фундаментальных научных исследований о Земле, а также совместной военно-космической программе. Согласно этому соглашению была достигнута договоренность об осуществлении подготовки кадров для Казахстана как по ракетно-космической технике, так и по наземному оборудованию для обслуживания комплексов и установок.¹³

Одним из высокоэффективных проектов для космодрома "Байконур" был запуск американских космических аппаратов США с новейшими технологиями. 26 января 1999 года в Москве правительствами Казахстана, России и Соединенных Штатов Америки было подписано соглашение о мерах по охране технологий в связи с запусками Россией с космодрома "Байконур" космических аппаратов, в отношении которых имеются лицензии США. Документ составил нормативно-правовую базу запусков американских космических аппаратов, сняв препятствия увеличению коммерческих запусков с "Байконура".¹⁴

В результате совместной деятельности сложились деловые контакты между Аэрокосмическим комитетом Казахстана и Российским авиакосмическим агентством, начала работать постоянная подкомиссия по комплексу "Байконур" в составе

¹² СНГ: безопасность и сотрудничество. - М., 1998. - С. 14.

¹³ Там же. - С. 21.

¹⁴ Шамаев А.С. Содружество. - С., 2000. - С. 86.

казахстанско-российской межправительственной комиссии по сотрудничеству, продолжилось взаимодействие космических ведомств Казахстана и России с профильными структурами Украины и Белоруссии. Так, например, во-первых, реализация проекта "Содружество" с использованием стартового комплекса "Энергия - Буран" оказало позитивное влияние на развитие промышленности стран - участников многих перспективных совместных проектов. Во-вторых, по инициативе российской стороны был подписан четырехсторонний протокол о создании экологически чистой ракеты-носителя тяжелого класса. Первым проектом в этом направлении стала разработка ракетно-космической корпорации "Энергия" им.С.П.Королева ракеты-носителя среднего класса "Ямал".¹⁵

Весной 1999 года, в связи с обеспокоенностью Казахстана загрязнением окружающей среды вследствие неполного сгорания топлива ракеты "Протон" и предложением включить в состав поисковых групп по обнаружению отработанных ступеней представителей Казахстана, в том числе от экологических служб для постоянного мониторинга окружающей среды, началась разработка комплекса двусторонних программ и проектов нормативных документов. В результате, уже в ноябре 1999 года были подписаны межправительственные соглашения о порядке взаимодействия в случае возникновения аварий при пусках ракет-носителей с космодрома "Байконур" и о порядке предоставления и согласования планов запусков космических аппаратов и испытательных пусков ракет-носителей с космодрома "Байконур", а также план реализации соглашения по экологии и природопользованию на территории комплекса "Байконур" от 4 октября 1997 года.¹⁶

В этой связи необходимо отметить, что необходимость подписания этих документов назрела давно и авария "Протона" послужила лишь своего рода катализатором нового этапа переговорного процесса. Стороны сделали серьезный шаг в налаживании дальнейшего сотрудничества на пути совершенствования механизмов взаимоотношений во всем спектре проблем по эксплуатации "Байконура", была совершенствована правовая база, которая реально регламентировала действия сторон в случаях аварий.

¹⁵ Ракетно-космические корпорации России. – М., 2000. – С. 39.

¹⁶ Базаров Р.С. Космос и экология. – Астана. 2001. – С. 91.

Подписанные документы предусматривали приостановку пусков ракет аварийного типа при аварийном запуске, а решение о возобновлении запусков принималось после выполнения всех мероприятий, связанных с установлением причин аварии, по согласованию с Казахстаном, определялся порядок приведения в готовность аварийно-спасательных подразделений и оповещения их в случае аварии. Документы фиксировали перечень сил и средств, привлекаемых сторонами для ликвидации последствий возможных аварий, обязывали российскую сторону информировать о планируемых запусках, типах ракет и траекториях их выведения. Принятыми соглашениями предусматривалось создание правительственных комиссий, поисковых и аварийно-спасательных подразделений, закреплялось положение о совместном определении величины материального ущерба в результате аварии. При этом Россия несет расходы, связанные с мероприятиями по ликвидации последствий аварии, и компенсирует ущерб, а Казахстан обеспечивает беспрепятственный доступ российских специалистов к местам падения, возвращает России все части аварийной ракеты и определяет место их сбора. Эти документы определяли упрощенный порядок пересечения государственной границы и обязывали Казахстан приоритетно предоставлять воздушные коридоры для российских самолетов, обеспечивать российским специалистам транспорт, связь, жилье, питание с последующей компенсацией расходов российской стороной.

В свою очередь Россия также взяла на себя обязательство обучить казахстанских специалистов методам ликвидации последствий аварий. Кроме этого в апреле 2000 года была утверждена совместная казахстанско-российская программа научно-исследовательских, экспериментальных и опытно-конструкторских работ по оценке воздействия и уменьшению вредного влияния запусков ракет-носителей "Протон" на окружающую среду. В июле этого года она была дополнена комплексной программой по оценке влияния запусков ракет-носителей с космодрома "Байконур" на окружающую среду и здоровье населения. Программа была разработана в целях расширения рамок исследований по изучению влияния космодрома, работы по ней должны проводиться казахстанской стороной с привлечением российских организаций, а

финансирование осуществлялось за счет средств от запусков коммерческих космических аппаратов с космодрома "Байконур".¹⁷

В феврале 2000 года главами правительств Казахстана и России была одобрена программа освоения казахстанскими специалистами технологий запусков с перспективой их самостоятельной работы на технических и стартовых комплексах. Это отмечено в Концепции национальной космической политики Республики Казахстан, основные цели и задачи которой в этой области были тесно увязаны с программным документом "Стратегия Казахстан - 2030". Для государства важна была интеграция в общемировую космическую систему и выполнение той части программы, которая соответствует ее техническим и финансовым возможностям. Это касалось, прежде всего, космической системы связи, дистанционного зондирования Земли, изучения природных ресурсов, навигации, картографии и обороны. Таким образом, рынок использования космических технологий в республике к концу исследуемого периода постепенно расширялся.

В марте 2000 года на ведомственном уровне была утверждена Программа совместных работ Казахстана и России по исследованию и использованию космического пространства, основные работы, ею предусмотренные, были начаты по направлениям: во-первых, связь и телевидение - в рамках проекта "Низкоорбитальные космические системы связи "Гонец" в рамках ОКР "Гонец"; во-вторых, пилотируемые полеты и совместные исследовательские работы на Орбитальной космической станции "МИР", нереализованные из-за сверхдопустимого уровня риска использования готовившейся к затоплению орбитальной станции; в-третьих, нормативно-правовое и организационно-техническое сотрудничество - по проекту создания первого казахстанского космического аппарата научного назначения; в-четвертых, совместная эксплуатация объектов наземной инфраструктуры комплекса "Байконур"; в-пятых, участие в создании Международной космической станции, наиболее перспективное во всех отношениях направление взаимодействия, казахстанскими специалистами были разработаны конструктивные изменения в ракетные двигатели с целью увеличить их удельную тягу, методы определения прочностных характеристик композитов и многослойных надувных конструкций из них и проект проведения

¹⁷ Там же.

эксперимента по испытанию автономной электромагнитной двигательной установки в открытом космосе и т.д.¹⁸

Позднее стороны продолжали начатую в конце 90-х годов работу по созданию совместного казахстанско-российского центра дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) на базе приема и обработки информации, поступающей с космического аппарата "Ресурс-1" в Приозерске. Обучение казахстанцев в филиале МАИ "Восход" в городе Байконур осуществлялось на основе ведомственного соглашения о подготовке специалистов в области космической техники из числа граждан Казахстана для комплекса "Байконур" от 4 августа 1995 года и договора о порядке взаиморасчетов за подготовку специалистов от 4 марта 1996 года. В 1999/2000 уч.г. в филиале МАИ по контракту обучалось 84 студента-казахстанца.¹⁹

Одновременно Республика Казахстан осуществляла имеющийся потенциал коммерческой космической деятельности. Согласно прогнозам, в период с 1999 по 2008 годы на орбиту будет выведено 2123 космических аппаратов. Здесь лидером, по-нашему мнению, останутся США, имеющие заказы от 65 клиентов из 180 стран мира. Правительство США и частные американские компании предполагают осуществить 62,9% общемировых полезных нагрузок, в свою очередь Россия планирует вывести на орбиты 345 единиц полезных нагрузок, Европа - 217, страны АТР - 152, Латинская Америка - 33, международные организации, такие как "Интелсат" и "Инмарсат", - 22, Африка и Ближний Восток - 17.²⁰ Все вышесказанное свидетельствует о том, что за исследуемые годы космодром "Байконур" не только сохранил свое мировое значение, но и стал объектом сотрудничества мировых держав.

После затопления Россией в феврале 2001 года орбитальной станции «Мир», практически все действия в области освоения космоса ориентированы на деятельность по реализации программы развития Международной космической станции (МКС). Отметим, основное руководство программой развития МКС осуществляет США.

Для всех партнеров МКС, в том числе и для России, имеющей более чем 25-летний опыт эксплуатации орбитальных станций

¹⁸ Веселовский С.В. Сотрудничество СНГ в области науки и образования. М., МГУ. 2002. – С. 63-64.

¹⁹ Там же. – С. 66.

²⁰ Там же. – С. 69.

"Салют" и "Мир" и располагающей бесценным опытом проведения длительных полетов и исследований, развитой инфраструктурой космических средств - многофункциональной орбитальной станцией, транспортными пилотируемыми и грузовыми кораблями типа "Союз" и "Прогресс", - участие в сооружении и эксплуатации станции будет, безусловно, шагом вперед. В ближайшие годы МКС дает России возможность продолжить пилотируемые полеты в космос.

В настоящее время Россия получает треть ее ресурсов, квоту на трех российских членов экипажа из семи, а также 40% места под оборудование, и именно в России, где на космос работает около двух тысяч конструкторских бюро, заводов и исследовательских лабораторий, будут производиться практически все жизненно важные модули. Поддержание станции в рабочем состоянии потребует огромного грузопотока. Первоначально, до последней аварии американского космического челнока "Шаттл", планировалось осуществить основную часть 47 запусков сегментов международной орбитальной станции, которые были предусмотрены проектом.²¹

В дальнейшем, по нашему мнению, в двусторонних взаимоотношениях сотрудничество на "Байконуре" продолжится по определенным ранее основным направлениям: во-первых, продление срока аренды; во-вторых, сотрудничество в рамках Программы совместных работ по исследованию и использованию космического пространства, включая совместные работы по созданию и запуску казахстанских космических аппаратов, выполнение научных космических экспериментов по казахстанской программе, подготовка казахстанских космонавтов и специалистов для национальной космической отрасли; в-третьих, проведение совместных исследований по вопросам экологической безопасности при эксплуатации ракетно-космической техники и охране окружающей среды; в-четвертых, дальнейшее упрощение процедур таможенного оформления товаров, ввозимых (вывозимых) на комплекс "Байконур" для обеспечения его функционирования; в-пятых, социальное обеспечение персонала

²¹ Мальцев В.А. Российская космическая программа в 90-е годы. - М., МАИ. 2001. - С. 37.

космодрома и жителей города Байконур, включая финансирование и социальные гарантии гражданам Казахстана и России, проживающим и работающим на комплексе "Байконур"; в-шестых, участие предприятий и организаций Казахстана в космической деятельности, осуществляемой с космодрома "Байконур", включая совместные космические проекты; в-седьмых, беспрепятственное использование казахстанского воздушного пространства радиочастотного спектра при запусках с космодрома "Байконур" и посадке космических аппаратов и т.д.

Главы государств Казахстана и России не раз подтверждали единство позиций по всему кругу вопросов, связанных с обеспечением функционирования комплекса "Байконур", и высоко оценивают совместную деятельность сторон по развитию сотрудничества в области исследования и использования космического пространства. У России, по-нашему мнению, может появиться техническая возможность запускать тяжелые спутники с космодрома "Плесецк", но запуски с "Байконура" более эффективны, чем с "Плесецка" и обеспечивают больше полезной нагрузки на ракетоноситель. Российский сектор на мировом рынке космических услуг составляет в настоящее время 10 - 12%. На рынке по геостационарной орбите объединяются российские и американские усилия, но российские запуски на эту орбиту, являющуюся самой востребованной с точки зрения коммерции, телевидения, радиовещания, позволяют осуществлять лишь расположенные на Байконуре стартовые комплексы "Протон".

Президент Н.Назарбаев неоднократно заявлял в связи с этим, что Казахстан возлагает на дальнейшее сотрудничество с Россией на "Байконуре" большие надежды. Казахстанско-российское партнерство в сфере космоса является примером плодотворного межгосударственного сотрудничества, направленного на удовлетворение политических, оборонных, коммерческих и иных интересов обеих сторон.

* * *

Мақалада авторлар Қазақстан мен Ресейдің «Байқонур» космодромын бірлесіп пайдаланудағы және ғарыштық кеңістікті игерудегі мәселелер бойынша ара-қатынастардың бастапқы кезіндегі ерекшеліктері мен мәселелерін зерттеген.

* * *

In this article the authors study the issues and problems of the initial period of Kazakhstan's and Russia's cooperation in the matters of "Baikonur" space station joint use and in the matters of cosmic space mastering.

Особенности интеграции в использовании каспийского моря

Научный анализ перспектив развития независимого Казахстана и его сотрудничества не только с ближайшими соседями по региону, но и с другими государствами мира тесно связан с различными аспектами каспийской проблемы - определением статуса Каспийского моря, разработкой его минеральных и биологических ресурсов, решением экологических проблем. В 90-е годы, после распада СССР, политическая и экономическая ситуация в этом специфическом регионе мира кардинально изменилась, сделав достижение договоренностей по каспийским проблемам весьма не простым; особенно сложно шли переговоры о статусе Каспийского моря. Проблемы использования недр моря являются существенным элементом в сложной системе геоэкономических и геополитических отношений, сложившихся на южной периферии бывшего СССР и сопредельных территориях. Они же играют важную роль в комплексе не только экономических, но и политических отношений Казахстана и Российской Федерации.

В целом проблема Каспийского моря включает вопросы судоходства, рыболовства и рационального использования других биоресурсов, обеспечения жизнеспособности экосистемы Каспия и его экологической безопасности, проведения научно-исследовательских работ, берегозащитных мероприятий в связи с колебанием уровня моря, наконец, разведку и эксплуатацию недр морского дна. В исследуемые годы не были сформулированы и юридические критерии определения Каспия как озера или как внутреннего моря. В правовом отношении отсутствие ясности в этом вопросе создавало дополнительные трудности при определении его статуса.

Большие запасы нефти и газа в недрах Каспия, которые разрабатываются с середины прошлого века, привлекали и привлекают до сих пор повышенное внимание мирового сообщества к этому региону. Исследовательские центры крупнейших нефтедобывающих компаний, учитывая нестабильность в районе Ближнего Востока, уверены в том, что в будущем каспийские

месторождения могут стать альтернативой месторождениям Персидского залива, или составить им серьезную конкуренцию. Еще большее значение этим природным богатствам придается в самих прикаспийских государствах. Приоритетная роль топливно-энергетических ресурсов государств центральноазиатского региона объясняется тем, что их добыча, использование и переработка являются ключевыми в структурной перестройке их экономик, системы жизнеобеспечения этих государств, основой экспортной базы.

В преддверии активного освоения минеральных ресурсов Каспийского моря все острее встают вопросы, связанные с определением его правового статуса. По сути дела, это широкий комплекс проблем регулирования государственной принадлежности акватории, суверенных прав на недропользование, сохранения уникальных биоресурсов, согласованной природоохранной политики. Это и проблема энергетической безопасности, включая транспортировку нефти и газа, добываемых на шельфе Каспия и территории прикаспийских государств, к их собственным центрам нефтепереработки и на мировые рынки.

Известно, что режим Каспийского моря до распада СССР регулировался договорами между РСФСР и Персией от 26 февраля 1921 года и между СССР и Ираном от 25 марта 1940 года. Согласно секретному приказу народного комиссара внутренних дел от 1935 года. Ирану отводилась акватория на крайнем юге моря, за линией Астара - Гасанкули, на которой несли службу советские пограничники и пересечение которой по воде или воздухом производилось лишь с разрешения советской стороны; таким образом, Каспий на девять десятых фактически был внутренним морем СССР. В договоре 1921 года фиксировалось согласие сторон "в равной степени пользоваться правом свободного плавания по Каспийскому морю под своим флагом". Договор содержал положение, согласно которому Россия имела право вводить в Персию свои Вооруженные силы в том случае, если третьи страны попытаются превратить ее территорию в базу для военных выступлений против России, если при этом границам РСФСР будет угрожать опасность, а персидское правительство не будет в состоянии отвести эту опасность. Опираясь на эту статью, СССР ввел в 1941 году свои войска на территорию Ирана. В договор также была включена статья о праве советского правительства, "если в составе экипажа судов персидского флота окажутся граждане

третьих держав, использующие свое пребывание в персидском флоте в недружественных по отношению к России целях... потребовать от Правительства Персии устранения указанных вредных элементов".²²

Позднее в советско-иранских документах появились пункты, согласно которым на бортах судов, плавающих по Каспийскому морю под советскими и иранскими флагами, могли находиться только граждане этих государств. Такое положение содержалось, например, в Договоре между СССР и Ираном о поселении, торговле и мореплавании, заключенном ещё в 1935 году. В нем говорилось, что "на всем протяжении Каспийского моря могут находиться только суда, принадлежащие СССР и Ирану, и равным образом гражданам и торговым и транспортным организациям одной из обеих договаривающихся сторон, плавающие под флагом СССР или соответственно Ирана. Они равным образом соглашаются иметь в качестве членов экипажа на судах только лиц, принадлежащих к их гражданству".²³

В более позднем Договоре о торговле и мореплавании между СССР и Ираном от 25 марта 1940 года была возобновлена формулировка об исключительном праве судоходства на Каспии для судов под флагом СССР и Ирана без положения, запрещавшего нахождение на судах граждан третьих стран. Единственным предписанием для таковых, служащих на советских и иранских судах на Каспийском море или в расположенных там портах, было занятие их исключительно служебными обязанностями, что, как предполагалось, могло воспрепятствовать шпионской деятельности.

Спор относительно использования прикаспийскими странами российских водных путей, в том числе для доставки тяжелого оборудования для нефтедобывающих платформ, ещё далек от завершения. До сих пор сохраняются положения договора 1940 года об обязательствах СССР предоставлять свободный транзит в Иран для продукции тех стран, с которыми Советский Союз имел торговые соглашения, и с наибольшей благожелательностью рассматривать просьбы о транзите в случае импорта в Иран продукции государств, с которыми СССР таких соглашений не имел.

²² Нагретов А.В., Брукс М. Нефть и внешняя политика. —М., Изд. иностранной литературы. 1949. — С. 26.

²³ Там же. — С. 94.

Вряд ли эти положения не могут восприниматься как формирующие более или менее полный режим морепользования - строго говоря, там речь о морепользовании не идет, а рассматривается лишь судоходство и рыболовство; не дают они оснований и для вывода о некоем уникальном статусе Каспия. Однако, если распространить эти положения на нефтедобывающие платформы, рассматривая их как особого типа суда хотя, по сути дела, это уже выходит за пределы договоров, то можно с определенной долей уверенности утверждать, что все прибрежные страны Каспийского региона имеют право вести разработку и добычу нефти. Если соответствующие платформы находятся под их флагами, то не исключена возможность приглашать для их обслуживания иностранцев.

Истоки юридической проблемы статуса и раздела Каспия кроются, по нашему мнению, в том, что ранее Каспийское море не было поделено на советский и иранский сектора и линия Астара - Гасанкули, соответственно, не признавалась как формальная морская граница между СССР и Ираном. Тем самым у любого прибрежного государства теперь есть теоретическая возможность, ссылаясь на советско-иранские договоры, ставить нефтедобывающие платформы практически в любой точке моря, хотя в этих договорах нет положений, которые бы прямо или косвенно утверждали, что ресурсы моря находятся в совместной собственности СССР и Ирана.

Геополитические изменения в мире, произошедшие в 90-е годы, породили принципиально новую ситуацию и в регионе Каспия. На месте Советского Союза, являвшегося наряду с Ираном одним из двух государств на Каспийском море, в 1991 году возникли четыре новых суверенных прикаспийских государства - Азербайджан, Казахстан, Россия и Туркменистан, также получившие доступ к ресурсам Каспия. При этом Казахстан, Азербайджан и Туркменистан относятся к внутриконтинентальным странам, не имеющим выхода к открытому морю. Вследствие этого коммуникационное значение Каспия для этих государств возросло многократно, не говоря уже о реальной возможности самостоятельно приступить к освоению и реализации на мировом рынке его ресурсов.

Богатства Каспия для расположенных на его берегах стран имеют стратегическое значение: от них во многом зависят не только перспективы их экономического и социального развития, но и

политический вес на мировой арене. Поэтому старая система международно-договорных отношений в Каспийском бассейне объективно перестала работать, и необходимость разработки новой, соответствующей постсоветским реалиям, стала очевидной всем участникам процесса. Бассейн Каспийского моря по запасам нефти и газа пока не сопоставим с районом Персидского залива. Однако, по прогнозам Международного энергетического агентства International Energy Agency, уже к 2010 году нынешнее соотношение изменится: доля ближневосточных стран ОПЕК снизится до 52%, а каспийского региона – возрастет. Поэтому нефтяные поставки прикаспийских государств вполне могут оказать заметное влияние на мировой сырьевой рынок, тем более что себестоимость добываемой здесь нефти одна из самых низких в мире. В итоге, в середине 90-х годов каспийская региональная проблематика выдвинулась на первый план во внешней политике мировых держав, прежде всего, Соединенных Штатов как страны с наиболее энергоемкой экономикой.

В 1998 году в США был опубликован доклад, известный под названием "Инициатива по Каспийскому бассейну" (Caspian Basin Initiative), и введен пост специального советника президента и госсекретаря США по энергетическим проблемам Каспийского бассейна. В июле 1999 года этот пост занял карьерный американский дипломат и бывший посол США в Малайзии и Азиатско-Тихоокеанском совете Дж.Уолф. Объектами энергичной челночной дипломатии Дж.Уолфа стали Турция, Грузия, Азербайджан, Туркменистан и Казахстан. Базовой идеей США было названо создание к 2003 - 2004 годам так называемого Евроазиатского энергетического коридора, под которым подразумевается объединение проектов нефтепровода Баку - Тбилиси - Джейхан и Транскаспийского газопровода из Туркменистана и Азербайджана через Грузию в Турцию и далее на западные рынки.²⁴

Таким образом, западная наступательная энергетическая политика в Прикаспии осуществлялась в исследуемые годы не только средствами официальной дипломатии или, например, влиянием посредством корпоративных гигантов - Chevron, ExxonMobil, Bethel, General Electric, BP Amoco, Royal Dutch/Shell. На заседании Военного совета НАТО в сентябре 2000 года по инициативе начальника генерального штаба вооруженных сил

²⁴ Жизнин С.З. Энергетическая дипломатия и стратегия стран СНГ. –М., 2005.

Турции рассматривался вопрос о создании в Стамбуле штаба сил быстрого реагирования НАТО, в зону ответственности которых должны были войти Средняя Азия, Кавказ и Балканы.²⁵ Помимо сложностей, связанных с недропользованием, на Каспии накопились проблемы, связанные с нарушением экологического баланса моря и разрушением экосистем региона, требующие объединения усилий всех прикаспийских государств для разработки согласованных совместных действий в этой области.

В этой ситуации именно Казахстан стал инициатором переговорного процесса пяти прикаспийских стран, разработав и представив в 1994 году свой проект Конвенции правового статуса Каспийского моря. Проведенные в 1994 и 1995 годы многосторонние и двусторонние консультации подтвердили осознание всеми без исключения прикаспийскими государствами необходимости безотлагательного рассмотрения связанных с Каспием проблем, глубокую заинтересованность в сотрудничестве и их совместном решении. В результате, к середине 90-х годов между каспийскими государствами сложилось определенное взаимопонимание по вопросам судоходства, рыболовства и использования других биоресурсов и защита экологии. Казахстан как инициатор процесса переговоров по каспийской проблеме представлял ее в общих чертах следующим образом: во-первых, все прикаспийские страны согласны с тем, что Каспийское море должно быть морем дружбы, добрососедства и сотрудничества, использоваться только в мирных целях; во-вторых, взаимодействие в отношении Каспия должно строиться на уважении суверенитета государств, на основе равноправия и взаимовыгодности, не допуская навязывания воли одних государств другим; в-третьих, необходимо воздерживаться от действий, которые могли бы нанести ущерб другим прикаспийским государствам; в-четвертых, не допускать деятельности, несовместимой с интересами охраны окружающей среды Каспийского моря, сохранения и рационального использования его ресурсов; в-пятых, режим Каспийского моря в том виде, в каком он определен в договорах 1921 и 1940 годов, не отвечает изменившейся политической ситуации, новым реалиям, поэтому всем пяти прикаспийским государствам необходимо совместно разработать новый правовой статус Каспия; в-шестых, назрела необходимость в создании постоянно действующего

²⁵ Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика каспийского региона. – М.: МО. 2004.

механизма переговорного процесса прикаспийских государств, приступить к формированию структуры регионального сотрудничества и т.д.

Вслед за Казахстаном большинство прикаспийских государств разработали свои проекты Конвенции о правовом статусе Каспийского моря, выявившие существенные различия в подходах к достижению консенсуса. Есть, по крайней мере, два концептуально разных подхода к этой проблеме: 1. сторонники одного из них считали, что до распада Союза и появления на берегах Каспия новых независимых государств Каспийское море являлось морем "общего пользования", т.е. существовал советско-иранский кондоминиум на Каспии; 2. другие, в их числе Казахстан, полагали необходимым делимитировать Каспийское море в той или иной форме между прибрежными государствами.

Сторонники первой точки зрения выступали за сохранение режима "общего пользования" до выработки правового статуса Каспийского моря с участием всех пяти прибрежных государств и считали действия отдельных прибрежных государств по освоению минеральных ресурсов моря односторонними и неправомерными, осуществляющимися без согласия других прикаспийских государств и нарушающими в силу этого существующий режим кондоминиума. С этой точки зрения Каспий не разделен и не подлежит делению между прибрежными государствами, имеющими равные права принимать участие в использовании любой части его ресурсов без согласования со всеми другими государствами. В обоснование этой позиции кладутся международные договоры, относящиеся к Каспийскому морю.

Несколькими статьями, сформулированными в самом общем виде, договорами регулировались вопросы рыболовства и судоходства. Например, в 1940 году была установлена 10-мильная рыболовная зона под национальной юрисдикцией соответствующих государств. Однако остальные компоненты правового режима Каспия как международного водоема - порядок использования морского дна и их недр, экологии, использования воздушного пространства над морем и другие основополагающие вопросы, прежде всего, статус территориального моря и прилегающей зоны, исключительной экономической зоны, континентального шельфа - в документах не упоминались.

Зыбкость существовавшего правового режима Каспия и неопределенность его важнейших компонентов вели к

односторонним действиям по освоению недр Каспийского моря, в том числе и со стороны Советского Союза, вопреки принципу кондоминиума. Начиная с 1949 года, СССР вел интенсивную добычу нефти из морских скважин, расположенных далеко за пределами своей 10-мильной рыболовной зоны. К ним относятся месторождение "Нефтяные камни", где с 1949 по 1986 годы было пробурено свыше 1200 скважин, из которых добывалось более 60% всей морской нефти СССР, месторождение "28 апреля", расположенное в 145 км к востоку от Баку, и другие, например, "Ливановская восточная банка", "Губкинская банка", "Бариневская банка", расположенные за пределами 10 морских миль к западу от берегов Туркменистана.²⁶ Позже Ираном в одностороннем порядке была начата и продолжается до сих пор добыча нефти на 18 платформах в районе Анзали, в восточной части его континентального шельфа, хотя и в меньших масштабах.

При отсутствии полноценного режима на Каспии, согласованной делимитации на море и на дне обе страны в течение половины столетия осуществляли одностороннюю эксплуатацию его недр. Действия обеих стран свидетельствуют о том, что дно моря и его недра в соответствующих частях Каспия они считали своими, не выдвигая друг другу претензий и не рассматривая минеральные ресурсы моря как объект совместного владения, что подтверждается не только их действиями, но и юридическими источниками. В этой связи правовой режим Каспийского моря, основанный на договорах 1921 и 1940 годов, юридически оформивших кондоминиум сторон только в вопросах судоходства и рыболовства, содержал существенные пробелы, которые участники кондоминиума восполняли де-факто, основываясь на общих принципах международного права.

В целом, как показывают наши исследования, вопрос о принадлежности недр Каспия решался советским законодательством следующим образом. В соответствии со статьей 76 Конституции СССР союзные республики являлись суверенными государствами, каждая республика осуществляла государственное управление на своей территории; в ведении союзных органов находилось только определение "общих мер по рациональному использованию и защите природных ресурсов". По Конституции Казахской ССР,

²⁶ Там же. - С. 142.

республика обладала исключительным правом владения на землю, ее полезные ископаемые, водные и лесные пространства.²⁷

Таким образом, полезные ископаемые Каспия являлись, согласно законам, собственностью отдельных республик, расположенных на его берегах, и еще в 1970 году союзное министерство нефтедобывающей промышленности поделило советскую часть Каспийского моря по срединной линии, общепринятой в международной практике, на секторы между Азербайджаном, Казахстаном, Россией и Туркменистаном.

После распада СССР Каспий из моря двух превратился в море пяти государств. Уже первые практические шаги, предпринятые новыми прикаспийскими государствами, подтвердили тот факт, что новые стороны не предполагали совместного владения минеральными ресурсами Каспия. В межправительственном азербайджано-российском соглашении от 20 ноября 1993 года записано, что месторождения "Азери" и "Чираг" расположены в азербайджанском секторе моря. В межправительственном соглашении о транспортировке азербайджанской нефти через российскую территорию, подписанном ещё в январе 1996 года, речь шла об азербайджанской нефти, добываемой в Каспийском море. В этом документе российская сторона юридически признала, что собственником нефти, добываемой в азербайджанском секторе Каспийского моря, является Азербайджан.

В обоих случаях переговоры велись без приглашения других каспийских государств и соглашения подписывались без их участия. Это означало, в частности, что Россия и Азербайджан не рассматривали Каспий как кондоминиум или объект совместного пользования и не считали, что другие прикаспийские государства имеют какой-либо правовой интерес в этом вопросе, а необходимость безотлагательной выработки совместными усилиями всех прикаспийских государств нового правового статуса Каспия стала еще более очевидной.

Однако подходы пяти стран к решению этой проблемы были нередко диаметрально противоположны, что потребовало множества двусторонних переговоров и многосторонних консультаций. Все 90-е годы процесс шел трудно, и, несмотря на очевидный прогресс в двусторонних отношениях и некоторое сближение позиций заинтересованных сторон, окончательного соглашения пяти стран о правовом статусе Каспия до сих пор нет.

²⁷ Конституция Казахской ССР

Позиция Казахстана по Каспийскому морю изложена в проекте Конвенции о правовом статусе Каспийского моря, представленного партнерам по Каспию 19 июля 1994 года. Этот проект был основан на концепции замкнутого моря и представлял собой вариант применения к Каспию основных принципов и положений Конвенции ООН по морскому праву 1982 года. Государственная граница устанавливается на ширине территориальных вод, а также устанавливаются границы исключительной экономической зоны каждого государства. Казахская сторона предлагала адаптировать общие принципы и положения Конвенции ООН к Каспию, придавая им обновленное правовое содержание и новое терминологическое оформление с учетом особенностей Каспийского моря, индивидуальных и общих интересов всех прибрежных государств, задачи сохранения его экосистемы, развития сотрудничества, в обеспечении мира и стабильности в регионе.

Казахстан предлагал, что дно моря и недра Каспия должны быть делимитированы между прибрежными государствами, которые будут обладать национальной юрисдикцией и исключительными правами относительно разведки и разработки минеральных ресурсов в своей части дна моря. Формулируя это предложение, казахская сторона опиралась не только на международные правила и практику в отношении минеральных ресурсов, находящихся на дне пограничных водоемов, но и следовала обычному праву, сложившемуся на основе длительной практики СССР и Ирана по самостоятельной, без взаимных консультаций добыче каспийской нефти.

По мнению казахстанской стороны, делимитация повысит ответственность каждого прибрежного государства за правильное и безопасное использование недр Каспия в своей части моря, обеспечит возможность эффективного правового регулирования такой деятельности на основе национального законодательства. Во-вторых, такое решение открывает путь каждому прибрежному государству для привлечения инвестиций, а также самых современных и безопасных технологий, без чего ни одно каспийское государство сегодня и в обозримой перспективе не будет в состоянии осваивать недра Каспия. И в-третьих, создает надежную и долговременную правовую основу для деятельности каспийских государств по разработке недр моря, избегая при этом споров

относительно конкретных месторождений на Каспии, которые будут постоянно возникать при ином подходе.²⁸

Активная позиция Казахстана по каспийской проблеме была продиктована тем огромным значением, которое имеют ресурсы Каспийского моря. Эти ресурсы стали играть большую роль в экономической и, не менее важно, в политической жизни страны и ее сотрудничестве с внешним миром. Успешное социально-экономическое развитие страны тесно связывалось с эффективной деятельностью опорных отраслей, прежде всего нефтегазового комплекса, на основе широкого привлечения иностранных инвестиций.

По зарубежным оценкам второй половины 90-х годов Казахстан занимал тринадцатое место в мире по запасам углеводородов, имеющих коммерческую ценность, причем соотношение доказанных запасов к годовой добыче составляет в Казахстане 99 лет, по сравнению с 23 годами в России, 21 годом в Китае и 83 годами в Саудовской Аравии.²⁹ Ежегодное производство нефти в стране во второй половине 90-х годов составляло 23 - 25 млн т, почти половина которых приходилось на внутреннее потребление. В 2000 году уровень добычи достиг 35 млн т - нефть остается одним из основных источников жизненно необходимой стране иностранной валюты, составляя около 33% казахстанского экспорта, еще 32% - металлы и руды, и давая стране примерно 2 млрд долларов экспортной выручки.

Перспективы развития казахстанского нефтяного сектора оптимистичны. Предполагается, что к концу первой четверти XXI века внутреннее потребление составит в Казахстане около 20 - 30 млн тонн, а производство нефти для экспорта достигнет, по одним оценкам 100 млн тонн в год, а по другим оценкам, более 140 млн тонн. Проводились предварительные оценки, в которых отмечалось, что при мировых ценах на нефть в интервале 20 - 25 долларов за баррель экспортные доходы Казахстана могут достичь 15 - 20 млрд долларов в год.³⁰

²⁸ Проект Конвенции о правовом статусе Каспийского моря от 19 июля 1994 г.

²⁹ Гусейнов В.А. Каспийская нефть. Экономика и геополитика. – М.: Олма-Пресс. 2002.

³⁰ Сулеев А.Б. Большая нефть Казахстана. – Астана. 2000. – С. 88.

При этом Казахстан не исключает возможности участия других прикаспийских государств в той или иной форме в разработке нефтегазовых месторождений в казахстанской части Каспия; что, по мнению казахстанской стороны, позволит реализовать экономические интересы прикаспийских государств и получить взаимную выгоду от эксплуатации недр моря, в какой бы его части ни находилось месторождение. По мнению казахстанской стороны, Конвенция о правовом статусе Каспийского моря должна быть концептуальным документом, заключаемым на долговременную перспективу. В целях охраны природной среды Каспийского моря, его уникальной осетровой популяции и беспрепятственного судоходства, Казахстан полагает нецелесообразным разделить море на национальные секторы, предлагая применить на Каспии принцип определения согласованных параметров территориального моря, а остальную часть толщи и поверхности воды оставить в совместном пользовании.

* * *

Мақалада Каспийге іргелес аймақтағы көрші мемлекеттердің қатынастарындағы приоритеттер мен ерекшеліктер сарапталған. Сонымен қатар Каспий теңізінің бірігіе пайдаланудағы негізгі мәселелерді шешуде Қазақстанның ұстанымдары аталып өтілген.

* * *

The article makes the analysis of the priorities and the peculiarities of Caspian region neighboring countries' cooperation. Kazakhstan position in the matter of joint use of the Caspian Sea is described.

ӘОЖ 94(574.1):002.2

Қылышбай Сүндетұлы
Атырау менеджмент және маркетинг
колледжінің оқытушысы

Өлкеміздегі тұңғыш аудандық басылым

Баспасөздің орта буыны болып есептелетін бұл салада Атырау облысында Теңіз аудандық газеті алдыңғы сапта тұр. Бұл өлкеде халықтың сүйіп оқитын газетінің дүниеге ерте келуінің бірнеше алғы шарттары жасалған. Біріншіден, Батыс Қазақстанда тұңғыш ана тілінде шыққан «Қазақстан», «Ұран», «Дұрыстық жолы», «Қызыл дала», «Кедей туы» газеттерінің отаны болған

Бөкей ордасы мен «Сарай», «Тартыш», «Кюч», «Қызыл Иль» секілді татар және «Кедей тілі» казак тіліндегі газеттер шыққан Астрахань қаласымен халықтың шекаралас болғаны тікелей ықпал еткен. Екіншіден ауданның облыс орталығынан қашықта орналасып, хабар-ошарды жеткізетін – почта байланысының бірнеше күнге кешігуі жергілікті биліктің бұл жерде газет ашуға деген ынтасын ертерек қамдатты. Теңіз ауданы әлеуметтік-мәдени дамуына Қазақстанның Оқу Халық Комиссары болған Н.С.Манаев ерекше үлес қосты. 1922 жылдың 22 тамызынан 1923 жыл 1 шілде аралығында губерниенің Еділ-Каспий халыққа білім беру бөліміне жетекшілік еткенде «Теңіз уезінде халыққа білім беру жайы» атты ғылыми еңбек жазған [1]. Ол кейін осы өлкеде Астраханнан шығатын казак тіліндегі «Кедей тілі» газетінің кеңінен таралуына және оның тілшілер қатарының өсуіне тікелей ықпал еткен. 1925 жылы 5 қыркүйекте Астрахань губерниелік партия комитетіне «Кедей тілі» газетінің редакторы Н.Сәбитовтың жазған хатында газетке жазылушыларды іздеп 2 қыркүйекте «Коммунист» баспа басқармасы арқылы көршілес Бөкей губерниясындағы Катаевке жәрменкесіне уәкіл жібергенін жазады [2]. Бұл газеттің бетінде Теңіз уезінде болып жатқан қоғамдық-саяси өмір туралы ауыл тілшілерінің мақалалары күн құрғатпай жиі басылып тұрған.

Республика үкіметі ауылшаруашылығының маңызды саласының бірі балық аулау болғандықтан осы жұмысты өрістетуде газеттің рөліне жоғары баға берді. Сөйтіп Теңіз ауданында 1930 жылдың «Балықшылар үні» атты газеті жарық көрді [3]. ВКП(б) ОК берген өлкелік партия комитетінің мәдениет-насихат бөлімі секторының меңгерушісі Ж.Садуакасовтың №3 схемамен берген қатынас хатында былай деп жазылған: «1930 жылы 11 тамызда «Округтерді жоюға байланысты газеттердің желісін қайта құру туралы» ВКП(б) қаулысынан кейін Теңіз ауданында газет ашылды [4]. Алайда бұл газеттің жарыққа шығуы бұл датадан бұрын болған. Оған нақты дәлел ауданның экономикалық-шаруашылық өміріне кеңінен араласқан газетке 1930 жылы 29 ақпанда өткен Теңіз аудандық атқару комитетінің №11 § 8 мәжілісінде төрағасы Ж.Гришин қыста балық аулау жоспарының орындалуына үлес қосуды «Балықшылар үні» газеті редакциясына арнайы қаулымен тапсырған [5]. Газеттің бұқара арасында кеңінен таралып, олардың күнделікті еңбегіне көмекші болуы үшін таралымы мен бағасы реттелді. 1931 жылы жарық көрген «Печать в массы» атты нұсқауда «Балықшылар үні» газеті Ганюшкинода 5 күнде 1 рет шығарылып, 3 – 60 сом беркілді.

Газеттің редакциялық құрамын жасақтау қиын жағдайда жүрді. Газетте тұрақты маман редактор болмады. Осы жағдайды ескертіп 1931 жылы 2 наурызда №134 аудан партия ұйымының жетекшісі ж.Талмаев Қазақстан өлкелік партия комитетіне төмендегі мазмұнда телеграмма жіберді: «Газетімізде редактор жоқ. Қосымша жұмыс етіп атқарған Ш.Молдабеков отызыншы жылдан партия мүшесі, саяси білімі бірінші топ, газеттегі жұмыс өтелі бір жыл, биылғы жылы қыркүйекте басқа жерге жіберілді. Өтеновты редактор етіп жіберуді екінші рет сұраймыз. Талмаев» [4, 103 п].

XX ғасырдың 30-жылдарында өмірге келген аудандық газеттердің барлығының беті партия мен үкіметтің қаулы-қарарларына және РОСТА хабарымен толтырылған. Бұл үйреншікті жәйт еді. Осындай материал дайындауда РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің РОСТА-ға алған хабарлары үшін «Балықшылар үні» газеті 1931 жылы 2 тамызда бережак борышы 225 сом болған [6].

Сол кездегі ауыл шаруашылығындағы өзгерістер «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ калмасын» деген ұрандатумен басталды. Жергілікті атқарушы органдар мен оның дем берушісі партия комитеттері қалай да жоғарғы басшыларға көзге түсіп калуға тырысып бақты. Осындай мақтаныш тұрғысынан қабылданған аудандық партия комитетінің қаулысын басқаны үшін «Еңбекші казак»(қазіргі «Егеменді Қазақстан»-Қ.С.) газеті 1932 жыл 12 қаңтардағы санында «Теңізде «социализм» орнапты («Балықшылар үні» Теңіз туралы) атты сын мақала басыпты. Содан қысқаша үзінді келтіре кетелік: ...Газетте балықшылар жұртшылығын жоспарды орындауға ұйымдастыру жөнінде бір ауыз сөз жоқ. Тек «бригадир жоспарды орындауы керек деп бригадаға емес, бригада бастықтарына арқа сүйейді. Колхоздың ішкі құрылысын, колхоздағы звеновой жұмысы, еңбек ұйымдастыру, бригада жұмыстарының әдісін жөндеп жолға қою, көпшілік жұмыстарын жандандыру сияқты жұмыстарды аузына да алмайды. «Балықшылар үні» газетінің тағы бір қызық жері, қызық емес - ау маскаралығы шаруашылық есебін не екенін білмейді. Өз білмегенімен жұртты адастырады. Мәселен, 32 санында: «Қанышкен (Ганюшкино-Қ.С.) батакасы жұмысты жаңа бағытқа салды. Жұмысшылар жеке издельныйға түсіп, шаруашылық есепке көшті». Жеке жұмысшылардың шаруашылық есепке көшкенін тек «Балықшылар үні» газетінен ғана оқуға тура кеп отыр» [7].

Аудан халқының 10 000 таяуы өзге орыс тілінде сөйлейтін халық болатын. Осыған орай 1932 жылдан Теңіз ауданында орыс тілінде «Красный Каспий» газеті ұйымдастырылып, редакторлығына 1930 жылдан партия мүшесі Чаншиков беркілді [8].

Өмірдің қарбалас шағынан хабар берген газеттер елді жайлаған аштық туралы жұмған аузын ашпады. Оған олардың дәрмені жок еді, газеттің әрбір аяқ алысы күнделікті қатаң партиялық басшылық деген сылтаумен бақылауға алынды. Газеттердің бетіндегі мақалаларды оқысаң, бір сарынды, тек рапортқа құрылғанын анық аңғарасың. Газет өз дәуірінде мал, егін және балық аулау салаларына қалам сілтеп біраз тер төккен. Су маржаны балықтың ен ортасында отырған халық құмаршық жинауға мәжбүр болған. 1935 жыл 2 сәуірдегі «Балықшылар үні» газетіндегі адамдардың аштықтан аман қалудың амалына арналған «Жана тұрмыс үлгілі серіктік» атты мақалада Қошалак селосындағы шаруашылықтың көрсеткіштері 100-150 процентке орындалып, адамдардың басты азығы құмаршық жинау 542 кг жиналғаны жазылса, 4 маусымдағы санындағы «Шортанбай балық зауытының халі мен шаруашылық жағынан нығайту жөніндегі келешектегі міндеттері» атты мақалада балық аулаудағы табыстарын мақтаныш еткен [9]. Газетке Есеев Қанаш қол қойған. «Красный Каспий» газетінің 1935 жыл 8 апрельдегі санында «К путине подготовились не полностью» атты мақалада балықшылардың маусымдық жұмысқа әзірліктерінің төмен екендігін ескертіп, керосин, тұз бен аяқ киімнің жетіспестігіне реніш білдіріпті [10]. Газеттің редакторы үшін Г.Афанасьев қол қойыпты.

Уақытпен есептеспей баспаханың бейнетін тартқан редакция ұжымын тұрақты азық-түлікпен қамту мәселесі жергілікті атқарушы билік ұмытып кеткен. Осыдан хабардар болған окружкомның насихат-мәдениет бөлімінің меңгерушісі ж.Зеленов 1933 жылы 11 қазанда округтік жабықтау бөлімінің бастығы Т.Гирманға Теңіз аудандық газеті баспаханасы жұмысшыларына астықтың орнына құмаршық берілгендіктен олардың жұмыстан шығып кету фактісін ескертіп, осыны жолға қоюды тапсырған. Газет редакторы Ғ.Аманғалиевке мұны бақылауға алу міндеттелді [11].

Теңіз аупартком хатшысы ж.Ореховтың редакция қызметкерлерінің уақтылы еңбек ақыларын, тиісті азық-түліктерін алмайтынынан хабары болмай шыққан. Окружкомның аталмыш бөлімінен осыған араласуды міндеттеген хат жіберілді [12].

Редакция — творчестволық ұжымнан тұрады. Газет жұмысын редактор шебер де алғыр ұйымдастырса, редакцияға соғұрлым нәтижелі жұмыс істейді. Оқырмандар саны да артады. Газеттердің жұмысы артқандығын оның таралымынан көрінеді. Осының нәтижесінен 1934 жылы 17 тамыздағы есеп бойынша Ганюшкинодан шыққан «Балықшылар үні» және «Красный Каспий» газеттері 4000 данамен таралып, айына 6 рет шыққан [13].

Сондай-ақ, редакторлардың шеберлігін ұштап отыру мақсатында әртүрлі курстарға жіберу басшы органдардың редакция ұжымына басшылығынан туындайды. Міне, осыны ескеріп Гурьев округтік партия комитеті 1934 жылы 5 шілде күні болған №34 мәжілісте §4/0 бабымен «Теңіз аудандық газетінің редакциясы жұмысын арттыру туралы (Зеленов)» атты мәселе қарап, Теңіз аудандық партия комитетіне округтік «Прикаспийская Коммуна» газеті редакторының орынбасары ж.Федоровты екі айға аудандық газеттің редакторының міндетін атқарушы ретінде іс-сапарға жібереді. Редактор ж.Чаншиковты журналистік мамандығын көтеру мақсатында округтік газеттің қарамағына жұмысқа шақырылады. Окргазеттің редакторы М.Матвеевке оны Теңіз ауданы редактор қызметін өз бетімен атқара алатын дәрежеге жеткізу міндеті жүктеледі [14].

Газеттің сенімді қолқанатына айналған ауыл-село тілшілерінің жұмысына басшылық жасап отыру редакция ұжымының төл қызметі. Олардың хаттарынан барып газет беті құралып, оқырман қолына жетеді. Осы бағытта Теңіздің аудандық газеті республика көлемінде алда болды. ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитетінің баспа ісі және баспасөз бөлімінің үні «Районная печать Казахстана» атты журналдың 1936 жылы 7-8 санында (шілде-тамыз) «Каспий таны» газетінің редакторы ж.Чаншиковтың «Наш опыт массовой работы с рабселькорами» атты мақаласы жарияланды [15].

Баспасөзге темірдей тәртіп орнатқан компартия аудандық газеттер жұмысын үнемі тежеумен болды. Оның көрінісі ретінде, 1935 жылғы 15 тамызда Қазақстан өлкелік партия комитеті бюросының №13§3 «Газет-журналдар жүйесін қысқарту туралы» атты қаулысымен аудандық жердегі тұратын халықтың санына орай бір газет қазақша немесе орысша болуы тиіс деп шешім алды [16]. Қабылданған бюроның қаулысында ауыл-село тілшілерімен байланысты үзбеуге, окружкомдер мен аудандық комитеттерге обкомның рұқсатынсыз газет ашпауға үзілді-кесілді бұйрық берілді. Аудандық газетті жазып алушылардың сол жылғы қазан,

караша мен желтоксан айларындағы ақшалары қайтарылды. Осыған орай Батыс Қазақстан облыстық бюросы 1935 жылы 11 қазан күні «Красный Каспий» газетінің жұмысына тоқтау салады [17]. Қаулыны басшылыққа алып, осы газетті қысқарту туралы үкімет шешімі жергілікті жерде тұрғындардың наразылығын туғызды. Сол кезде орталығы Ганюшкино болып есептелетін ауданда 12000 орыс халқы балық аулаумен шұғылданатын еді. Ауданға Орал мен Гурьевтен почта қатынасы 10-12 күн жүретін. Осы жағдайды талқылаған 15 қыркүйекте өткен Гурьев окружкомы бюросының №35 §6 мәжілісінде Теңізде орыс тіліндегі газетті сақтап қалуды сұраған Қазақстан үкіметіне хат жолданды [18]. Бұл тілек орындалды. 1935 жылы 10 қазанда болған Қазақстан өлкелік партия комитетінің № 141 § 22 мәжілісі хаттамасымен «Теңіз ауданында орыс тілінде газет шығару туралы» атты мәселе қаралып, Қазақстан өлкелік партия комитетінің 28 қыркүйектегі осы аудандағы газетті жабу туралы қаулысы күшін жойғандығын ескертіп, бұрынғыша екі газет шыға беретін болды [16, 198 п].

Жергілікті жердегі газеттерге практикалық көмек ұйымдастыру мақсатында облыстық партия комитеті 1936 жыл 5 қарашада «Балықшылар үні» мен «Красный Каспий» газеттеріне Ғ.Сарбаев беркітті [19]. Оның міндеті ай айын шыққан газет нөмірлеріне шолу жасап, редакция жұмысының бағытын түзеп қойды.

1937 жылы 15 наурызда «Балықшылар үні» газеті редакциясы төмендегі құрамда жұмыс жасаған:

Тегі, аты	Жұмысы	Туған жылы	білімі	жұмыста
Есеев Қанаш	редактор	1901	орта	1933
Сарбалин Сүлеймен	хатшы	1913	Төмен	1933
Бакышев Ғаббас	әдеби қызметкер	1914	Колхозда оқыған	1931
Ералин Әліп	әдеби қызметкер	1918	Төмен	1937
Мейдығарин Темір	нұсқаушы	1912	баспахана	1931

[20].

Аудандық баспасөздің жұмысына партиялық бақылау сталиндік қуғын - сүргін тұсында күшейіп кетті. Редакторлерге троцкистік, ұлтшылдар мен контрреволюционерлерге еріп кетпеу туралы нұсқаулар беріліп жатты. Газет бетіндегі әрбір әріп, сөз қатаң бақылау алынды. КП(б)К орталық комитетінің баспасөз және

баспа ісі бөлімі 1937 жылы республиканың 10 аудандық газеттерінің сәуір-шілде айларындағы шыққан сандарына шолу жасапты. Сонда Теңіз ауданының «Красный Каспий» газетінің бұл бағыттағы қызметіне қанағаттанғысыз деген баға беріліпті. Газет ұжымы партия конференциясы мен партия ұйымында өткен сайлаудың қорытындысын өз мәнінде толық көрсете алмай отыр, аупарткомның басшылығы төмен деп сыналды [21]. Осыдан кейін «Ізмұқан Құрамысовпен пікірлес болды» деген сылтаумен 1937 жылы 2 қарашада Батыс Қазақстан облысының Теңіз, Казталовка, Шыңғырлау, Жәнібек аудандарына үкімет басшысы Л.Мирзоянның жеке тапсырмасымен келген орталық комитеттің партиялық жұмыстарды ұйымдастыру бөлімі меңгерушісінің орынбасары ж.Гуляев бастаған комиссия «халық жауы» деп біраз жауапты қызметкерлердің басына бұлт үйірді. Күнәсіз адамдарды «халық жауы» атандырған ОГПУ-НКВД басшылары дәлелденбеген істерді күшпен танды. Әсіресе, Теңіз ауданының орыс және қазақ газеттерінің қалыптасуына мол үлес қосқан азаматтардың өміріне қауіп төнді. Құдайдың қарғысы тиген осы комиссия кесірінен Батыс Қазақстан облысының бірнеше елге сыйлы азаматтарына қоса, Теңіз ауданының адал ұлы болған 1935-1937 жылдары Фурманов аупарткомының бірінші хатшысы Мұксин Елеуұлы Әубекеровтің бірнеше жылға ит жеккенге айдалып кетуіне, онымен пікірлес болды деген сылтаумен Теңіз аупарткомының бірінші хатшысы болған Шолаков Жылыбай Қайлығұлұлының 1938 жылы 13 желтоқсанда атылуына үкім шығарып кетті [22].

Осылайша, әміршіл-тоталитарлық қызылдар идеологиясы баспасөзге берік орнады. Газеттің басты міндеті – халықтың санасын партияның айналасына топтастыру болды. 1940 жылы 14 шілде күні шыққан Гурьев облыстық «Социалистік құрылыс» газетінде жарияланған «Партия пропагандасын жазуда артта қалып отырған газет» атты мақала осыған нақты дәлел бола алады: «...Газет теориялық мақалаларды басып, оқушылардың сұрақтарына жауап қайырып, партия тарихын өздігінен үйренушілердің опыттарын (тәжірибелерін-Қ.С.), пропагандистердің көрсетіп отыруы тиіс. Бірақ Теңіз аудандық «Балықшылар үні» газеті бұл міндетін орындамай отыр. Осы жылдың 6 айында жоғарғы газеттерден көшіріп 6-7 консультациялық материалдар және 2-3 сұраққа жауаптар басқан. «Балықшылар үні» газетінің 21 июндегі 70 санында «партия оқуын жақсарту берейік» деген Қ.Омаровтың 30 жол шамасындай «мақаласы» басылды. ...«Балықшылар үні» газетінде партия программасының мұндай нашар жазылып, тіпті

кателер жіберіліп отыруының басты себебі редактор Нұрмұқанов жолдастың орталық комитетің қаулысына деген түсінбегенін, саяси сауатсыздығын және партия программасын үнемі жазып отыруда жұмысты плансыз істейтіндігін көрсетеді» [23]. Сол баяғы бір сарын, сөздері жұтан, ойлары қысқа.

Арада аз ғана уақыт өткеннен кейін аталмыш газетте обкомның баспа ісі және баспасөз бөлімінің нұсқаушысы Қ.Бұрқұлаковтың «Партия тұрмысы» атты айдарында «Аудандық баспасөздерге басшылықты жақсарту керек» мақаласы жарияланды. Кәне, оқып көрелікші: «Қазір «Балықшылар үні» (редакторы Байменов жолдас), «Красный Каспий» (редакторы Шаншиков жолдас) жұмысты план бойынша істейді. Газет материалдарын типографияға график бойынша уақытында беріп тұрады. Көптеген жаңа авторлар тартты, газеттің 120 авторлары бар. Бұл авторлардың 78 газетке үнемі жазып тұрады. «Балықшылар үні» редакциясына соңғы сентябрь, октябрь айларында түскен 420 тілші хатынан 241 хат газетке пайдаланылған, 38 хат тексеруге жіберілген, 141 хат әртүрлі себеппен газетке басылмай қалған. Бірақ, газеттің көтере алмай отырған мәселелері әлі де көп.

«Балықшылар үні» де және «Красный Каспий» де соңғы айларда ауданның басты өндірісінің бірі балық өндірісін, балықшылардың тұрмысын өте аз жазады. «Красный Каспий» газеті өз төңірегіне ауыл тілшілерін, ауданның жұмысшылары мен колхозшыларын әлі де тарта алмай жүр. «Балықшылар үні» және «Красный Каспий» газеттерінің редакторлары және редакциялардың кейбір қызметкерлері тілшілердің хаттарына жауапсыз қарайды» [24].

Газет бетінде кейде мынадай кездейсоқ оқиғалар да болыпты: 1938 жылы IV тоқсанға арналған облыстық баспасөздегі құпияны сақтау бөлімі (облито) есебінде «Красный Каспий» газетінде «Выступление Гитлера в Сведороге» деген сөзді ірі әріппен жазғанына қатаң ескерткен [25]. Бұл шынында да сол кезде халықаралық жағдайға байланысты өте сак болатын жәйт еді. Елдің өмірінде болған 7 апталық жұмыс күніне көшуге байланысты Гурьев обком бюросы жоғарының нұсқауын басшылыққа ала отырып, 1940 жылы 13 шілде күні №18 § 30 қаулысымен «Балықшылар үні» газеті аптасына 3 рет сейсенбі, бейсенбі және сенбі күндері, «Красный Каспий» — сәрсенбі, жұма және жексенбі күні шығу кестесі беркітілді [26].

Сөйтіп, Атырау жерінде аудандық газеттер сапында алғашқы болып ашылған Теніздіктер өз кезегінде өлкенің қоғамдық-саяси

өміріне кеңінен араласты. Уақыт өткен сайын тәжірибе жинақтап, қатары толысты.

Әдебиеттер:

1. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты 312-к., 2-т., 30-іс, 2-п.
2. Астрахань облыстық мемлекеттік қазіргі заманғы құжаттар мұрағаты 1-к., 1-т., 108-іс, 15-п.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты 141-к., 1-т., 3624-іс, 64-п.
4. Сонда. 4998-іс, 36-п.
5. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты 5-к., 11-т., 291-іс, 17-п.
6. ҚР ПМ 141-к., 1-т., 4991-іс, 254-п.
7. Еңбекші казак. – 1932. – 12 қаңтар.
8. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты 2-к., 1-т., 446-іс, 175-п.
9. Балыкшылар үні. – 1935. – 2 сәуір; – 4 маусым.
10. Красный Каспий. – 1935. – 8 апреля.
11. АОММ 2-к., 1-т., 243-іс, 89-п.
12. Сонда. 561-іс, 90-п.
13. ҚР ПМ 141-к., 1-т., 7673-іс, 2-п.
14. АОММ 2-к., 1-т., 504-іс, 94-п.
15. Районная печать Казахстана. Бюллетень отдела печати и издательства Казахского Краевого Комитета ВКП(б). – № 7-8. 1936 г. – 25-26 сс.
16. ҚР ПМ 141-к., 1-т., 8075-іс, 102-п.
17. БҚ ОММ 37-к., 4-т., 4-іс, 144-п.
18. АОММ 2-к., 1-т., 489-іс, 378-п.
19. БҚ ОММ 37-к., 5-т., 8-іс, 72-п.
20. АОММ 2-к., 1-т., 859-іс, 71-п.
21. ҚР ПМ 708-к., 1-т., 547-іс, 38-п.
22. Сонда. 81-іс, 169-174-пп.
23. Социалистік құрылыс. – 1940. – 14 шілде.
24. Социалистік құрылыс. – 1940. – 11 желтоқсан.
25. АОММ 151-к., 2-т., 1-іс, 5-п.
26. ҚР ПМ 708-к., 4/1-т., 809-іс, 41-п.

В данной статье речь идет о формировании и основании газет «Балыкшылар үні» и «Красный Каспий» Тенгизского района Гурьевской области. Эти газеты играли важную роль в повышении уровня образования и культуры местного населения и развития сельского хозяйства.

In the given article there is a story of creation and development of newspapers called “Balykshilar uni” and “Krasnie Caspii” of the region Tenis of Guriev oblasti.

These newspapers played an important role in the developing of the culture and agriculture and liquidating illiteracy of people in the region.

История становления и развития экологических НПО в Казахстане

Одной из первостепенных задач для Республики Казахстан с переходом на рыночное хозяйство было формирование взвешенной экологической политики. В основу которой была положена задача формирования эффективных механизмов обеспечения экологической безопасности как посредством разработки законодательства, жестким контролем исполнения принятых законов, так и присоединением к основным международным документам в этой области.

Вместе с тем, несмотря на достигнутый на данном этапе прогресс в улучшении экологической политики, этому достижению противостоят существующие тенденции в промышленном и сельскохозяйственном производстве. Постоянно увеличивается объем используемых природных ресурсов, все больше производится загрязняющих веществ.

На сегодняшний день экологическая ситуация в Республике Казахстан, как и во всем мире, все больше осложняется. В этой связи целесообразно выделить наиболее острые проблемы: ухудшение состояния водных ресурсов, радиационное и токсическое загрязнение, сокращение числа редких видов животных и растений, ухудшение состояния атмосферного воздуха, опустынивание и деградация земель и т.д. В решение вышеперечисленных проблем свою весомую лепту вносят неправительственные организации, работающие в сфере экологии.

Необходимость деятельности экологических НПО обоснована, главным образом, неблагоприятной ситуацией в экологии страны в целом и особенно ее отдельных регионов, а также слабой и неэффективной деятельностью государства в решении экологических проблем и охране окружающей среды.

Экологические НПО составляют 15% из всех неправительственных организаций, работающих в Казахстане. В сравнение можно привести такую статистику: детские и молодежные организации составляют 13,6%, женские - 13,3%, медицинские - 13,1%, в области культуры, искусства, науки, образования - 12,5%, правозащитные - 7,6%, по социальной защите

– 6,8% и т.д.[1 Как видно из статистики, более активными являются экологические НПО, которым открыто большое поле деятельности.

История становления экологических НПО начинается с появления в 1987 году в Казахстане первых экологических организаций. К их числу можно отнести – экологическое объединение «Инициатива», общественный комитет по проблемам Балхаша и Арала, что повлекло создание экологических объединений, образованных в 1987-1988 годах в Алматы, Жамбыле, Павлодаре, Талдыкоргане и Шымкенте. Экологические группы пытались изменить конкретные хозяйственные решения, принятым тем или иным органом власти (например, группа в Павлодаре боролась против планов строительства в городе комбината белково-витаминных концентратов, ассоциация «Жетысу» - за закрытие «грязных цехов» свинцово-цинкового завода.) (2)

Первой и наиболее массовой экологической республиканской организацией стало Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск». Движение было образовано в конце февраля 1989 года по инициативе Олжаса Сулейменова, возглавлявшего Союз писателей Республики. В короткие сроки оно распространилось по всему Казахстану и в течение нескольких месяцев получило 1 миллион подписей в свою поддержку. Главной целью движения стало закрытие советского ядерного полигона под Семипалатинском. В 1990 году отделения движения имелись в 15 областях Казахстана, а также в Москве, на Алтае и за рубежом.(3)

Движение объединяло в своих рядах представителей разных слоев общества и многих экологов. Оно также способствовало развитию экологических организаций в республике.

Следующим этапом можно выделить возникновение большинства экологических неправительственных организаций, которые в своей деятельности представляют собой процесс передачи населению знаний и воспитания социальной ответственности за охрану и улучшение состояния окружающей среды. Они являются проводниками экологической культуры, привлекают общественность для решения практических задач по управлению ресурсами. К их числу можно отнести следующие организации: экологический клуб «Экопатруль», «Экообраз», экологическое общество «Зеленое спасение», «Экоцентр», «Ирис», «Экомузей», «Глобус», «Каспий Табигаты», «Каспий 21 век» и т.д. На деятельности некоторых из этих организаций мы остановимся. Так, например, экологическое общество «Зеленое спасение», основанное в 1990 году, имеет своей целью улучшение социально-экологической обстановки в Республике. Основными

направлениями деятельности являются: во-первых, участие в разработке природоохранного законодательства РК. С этой целью организация принимала участие в официальном обсуждении Законов в 1997 году «Об охране окружающей среды», «Об особо охраняемых природных территориях», 2001 году «О земле» и т.д. Во-вторых, пропаганда экологических знаний. С этой целью с 1992 года бесплатно проводятся семинары гуманитарно-экологической тематики, и с 1995 года издается вестник «Зеленое спасение». В-третьих, это экологические акции. С этой целью ведется работа по включению Иле-Алатауского национального природного парка в список конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия. В-четвертых, это мониторинг экологической ситуации в Казахстане.

Общественное объединение Карагандинский экологический центр «Экоцентр» работает в области охраны окружающей среды с 1992 года. Он работает по следующим направлениям: сохранение биологического разнообразия и борьбы с опустыниванием, радиация и окружающая среда, экологическое образование. В этой связи было проведено несколько десятков семинаров, опубликовано более 15 работ в республиканских и международных изданиях и т.д. Основными направлениями общественного объединения «Экомузей», основанного в 1995 году, является проведение экологических выставок, организация и проведение независимых экологических исследований на Семипалатинском полигоне, техногенное влияние промышленных предприятий г. Караганды, экологические последствия аварии ракеты – носителя «Протон». Так, с 1998 г. в рамках компании «Чистая река» было организовано 24 акции с общим количеством более 7 тысяч человек.

В активе деятельности неправительственных организаций Атырауской области «Каспий табиғаты», «Каспий - 21 век», «ЭКОС», «Глобус» много различных проведенных мероприятий: акций, конференций, общественных слушаний по проблемам охраны окружающей среды, проектов и акций по озеленению микрорайонов г. Атырау, акция «Уралу чистые берега» и др.

НПО «Каспий табиғаты» (Атырау) на протяжении нескольких лет резко выступала против деятельности компании ОКИОК на шельфе Северного Каспия и компании «Тенгизшевройл», добывающей нефть в Атырауской области. Это сыграло свою положительную роль, заставив эти компании решать проблемы, связанные с негативным влиянием их деятельности на экологическую ситуацию в регионе. В 2002 году неправительственная организация «Глобус» участвовала в

международном проекте «Каспийский караван» совместно с международными экологическими организациями ИСАР-Вашингтон, SEEN (США), Bank Watch (Чехия) по маршруту Каспийского трубопроводного консорциума. Неправительственная организация «Глобус» принимала участие в работе Всемирного социального форума в Порту-Алегри (Бразилия) в феврале 2003 года. Установлены экологические контакты Атырау с зарубежными организациями. В мае 2000 года в Колумбийском университете (Нью-Йорк, США) прошла международная конференция на тему: «Поиск гражданского общества: экологические неправительственные организации в Каспий», в которой участвовали представители экологических неправительственных организаций Атырауского региона. 12-13 ноября 2001 года экологические неправительственные организации области участвовали в международной конференции по экологии Каспия в Атырау. 22-23 декабря 2001 года представители экологических неправительственных организаций Атырауской области принимали участие в международной конференции по проблемам экологии Каспия в Тегеране[4].

Важной вехой в развитии экологических НПО стало проведение в 1997 году в Алматы первого Форум Экологических НПО Казахстана. В работе Форума приняли участие около 70 организаций со всех регионов Казахстана. На Форуме были созданы межрегиональные рабочие группы по проблемам биоразнообразия, борьбы с опустыниванием, экологического образования, техногенного и ядерного загрязнения. В 1998-2000 гг. были проведены ежегодные экологические кампании по очистке рек. В 2000 году в Алматы прошел второй Форум экологических НПО Казахстана, где было принято создание Форума ежегодно, созданы рабочие органы и принятие общего плана действий. Также в 2000 году был подписан Меморандум о сотрудничестве между Министерством природных ресурсов и охраны окружающей среды и Специальной рабочей группой НПО РК. В том же году был открыт Региональный экологический центр, который стал ресурсным центром, объединяющий экологическую политику пяти центрально-азиатских государств. В 2001 году была проведена кампания против ввоза ядерных отходов на территорию РК. В рамках кампании были организованы «круглые столы», конференции, что повлекло приостановление ввоза ядерных отходов.

В целом, улучшение экологической ситуации, распределение функций государства и неправительственного сектора выглядит следующим образом: государство – 1) принятие законодательных

актов; 2) разработка программных документов; 3) участие в межгосударственных соглашениях. Неправительственный сектор – 1) решение локальных экологических проблем; 2) развитие экологической культуры в обществе; 3) разработка альтернативных концепций сохранения природного биоразнообразия; 4) внедрение и использование альтернативных источников энергии; 5) разработка методик безотходных производств[5].

Таким образом, в Казахстане деятельность большинства институтов гражданского общества, занимающихся экологическими проблемами, по сути, сводится к единовременной мобилизации граждан. Часто интерес к проблеме в обществе удается вызвать только на пороге непосредственной экологической угрозы, когда уже поздно говорить о ее предотвращении и можно лишь бороться за минимизацию ущерба. К тому же сознательное разграничение экологических и социальных проблем ведут к потере социальной базы движения и препятствует налаживанию обратной связи с населением.

Литература:

- 1.Телебаев Г.Т. Концепция государственной поддержки неправительственных организаций как фактор формирования гражданского общества // Проблемы формирования гражданского общества в Казахстане, Алматы – 2002.-С.41
- 2.Пономарев В.А. Общественные организации в Казахстане и Кыргызстане. Опыт справочника. Алматы-1991.-С.14
- 3.Карсаков И. Этапы становления общественных объединений в Казахстане // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность-1995 №9-10, С.70
- 4.Отчет Департамента внутренней политики «О программе государственной поддержке неправительственных организаций Атырауской области на 2003-2005 годы» Атырау, 2003 –С.26
- 5.Шоманов А.Ж., Морозов А.А. Потенциал институтов гражданского общества в обеспечении социальной стабильности в Казахстане // ANALYTIC 2003 №5.-С.41

Бұл мақалада экология мәселелерімен айналысатын Үкіметтік емес ұйымдардың нақты жұмыстарына талдаулар жасалады, оның бүгінгі таңдағы орны мен қызметтерінің маңыздылығы жөнінде айтылады.

In the given article the author considers the activity of the ecological nongovernmental of Kazakhstan and specifies a significant role of the given institute of a civil society in the decision of problems of ecology.

А.Ш. Махаева
Т.ғ.к., әл-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық университетінің доценті

XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ-қырғыз саяси байланыстары мәселесінің қазіргі кездегі тарихнамасы

Кенес Одағы құлап, түркі тілдес халықтардың 5 республикасының, соның ішінде Қазақстан мен Қырғызстанның өз тәуелсіздігін жариялауы тарих ғылымының даму үрдісіне өзіндік әсерін тигізді. Қазақ және қырғыз тарихшылары мен қаламгерлері кеңестік дәуірде «ақтаңдақ» болып, ашылмай қалған тың тақырыптарды игеріп, тарих ұлттық мүдде тұрғысынан жазыла бастады. Соның нәтижесінде қырғыз тарихшылары – Т.Кененсариев [1] Ресейдің қырғыз, казак жерін жаулап алу саясаты жөнінде, К.С.Молдокасымов [2] Қокан хандығының саяси өмірінде өзбектермен қатар қырғыздардың белсенді рөл атқарғаны туралы еңбектер жазып, көпшілік назарына ұсынды.

Тәуелсіздік жылдары ұлт-азаттық көтеріліс мәселесі де жаңа қырынан зерттеліп, казак, қырғыз батырларының, билері мен төре, манаптарының саяси келбеті, қоғамдық-саяси қызметі туралы зерттеулер жариялана бастады. Қазақтар мен қырғыздардың халықаралық байланыстары мәселесі де екі елде арнайы зерттеу объектісіне айналды. Қазақ тарихшылары арасында С.Мадуановтың [3] еңбегінде казак-қырғыз қарым-қатынасының саяси, мәдени-экономикалық астарларына көңіл бөлінеді. Бұл еңбекте казактардың Орталық Азиядағы қырғыздардан басқа бірнеше халықпен қарым-қатынасы қарастырылғандықтан, казак-қырғыз саяси байланыстары толық шешімін таба алмаған. XX ғасырдың 90 жылдарының ортасынан бастап казак, қырғыздың ортақ тарихының мәселелерін ашатын зерттеулер жарыққа шықты. Соның бірі Абылай хан тұсындағы казак-қырғыз саяси байланыстарын мұрағаттық деректер негізінде қараған Д.Сапаралиевтің ғылыми монографиясы [4] болды. Зерттеуші Абылай хан дәуіріндегі қырғыз, казак саяси байланыстарының қайшылықты дамуына Қытай, Ресей секілді империялардың да ықпалы болғанын дұрыс көрсете білді.

Қырғызстанның солтүстігін алып жатқан қырғыздардың сыртқы саяси келісімдерін қырғыз ғалымы А.К.Койчиев [5] XIX ғасырда араб әрпімен жазылған құжаттық деректер негізінде

зерттеп шықты. А.К.Койчиев кыргыз билерінің орыс ыкпалына өтуінде казак сұлтандарының өзіндік орны болды деп пайымдады. Мұрағаттық құжаттар мен фольклорлық деректер мәліметтерін салыстыра отырып, казактар мен кыргыздардың 1916 жылы Жетісуда бірлесіп күреске шыққанын алғаш рет ғылыми негізде көрсеткен казак тарихшысы, академик М.Қозыбаев [6] пен кыргыз тарихшысы, профессор К.Үсенбаев [7] еді. М.Қозыбаев 1916 жылы Аксу жайлауында казак-кыргыз съезі өткенін және казак, кыргыз көтерілісшілерінің Токмакты қоршағанын көрсетсе, К.Үсенбаев Қарқара жайлауында казак-кыргыз қолының табысқа жеткенін жазады.

1916 жылғы көтеріліс кезінде Түркістан өлкесінде ислам факторы маңызды рөл атқарғанын, «ғазаят» ұраны Пішпек, Пржевальск уездерінде және Ферғана өңірінде насихатталып, түркі-мұсылман жұртының Ресейден бөлініп кетуді мақсат еткенін алғаш рет ғылыми тұрғыда Чо Мин Чжа [8] көрсеткен болатын.

Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық көтеріліс тарихын жана кырынан зерттеуге казак, кыргыз тарихшыларымен бірге өзбек тарихшы ғалымдары да бір кісідей атсалысып келеді. Қокан хандығы кезіндегі казак, кыргыз және баска халықтардың көтерілістері туралы Х.Н.Бабабеков [9], Х.Зиёев [10] жазды.

Х.Зиёев алғашқылардың бірі болып казактар мен кыргыздардың қокандықтар жағында, азаттық жолында орыс жаулаушылығына қарсы бірлесе күрескенін, Пішпек, Әулиеата, Шымкент және т.б. қалаларды жан аямай қорғағанын ашып көрсетті. Қокандық тарихшылар еңбегін кеңінен ғылыми айналымға тарта отырып, Х.Зиёев ондағы деректік мәліметтерді орыс тіліндегі мұрағаттық мағлұматтармен (орыс әскери шенеуніктерінің мәлімдемелеріндегі) салыстыра қарады және олардың өзара алшақтықтары бар екеніне зерттеушілер назарын аудартты.

Орталық Азиядағы тәуелсіздік алған республикаларда ХХ ғасыр басындағы жадидтік қозғалыс, жалпымұсылмандық қозғалысқа казак, кыргыз, өзбектердің тартылуы, алаш қозғалысы да объективті тұрғыдан зерттеліне бастады. Қазак ғалымы К.Нұрпейісовтің еңбегінде [11] 1917 жылғы казак, кыргыз съездері, олардың шешімдері, казак, кыргыз зиялыларының алаш қозғалысына тартылуы сияқты мәселелер көтерілді. Алаш қозғалысын арнайы зерттеген М.Қойгелдиев [12] алғаш рет казак, кыргыз зиялыларының бірлескен қоғамдық-саяси қызметіне көпшілік көңілін аударды. Зерттеушінің «Алаш қозғалысы» атты еңбегінің «М. Тынышбаев – Уақытша үкіметтің Түркістан

комитетінің мүшесі, кыргыз боскындарына көмөк
ұйымдастырушы» [12, 264-293 бб.] деп аталатын бөлімінде
М.Тынышбаевтың 1917 жылы Қытайдан кайткан казактар мен
кыргыздарға Уакытша үкіметтің Түркістан комитеті мүшелерінің
бірі ретінде калай жәрдем ұйымдастырғаны баяндалады.
М.Тынышбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси кызметін зерттеуші
Г.Жүгенбаева [13] М. Қойгелдиевтің бұл бағыттағы зерттеуін одан
әрі тереңдете түсті.

Алаш қозғалысына атсалысқан XX ғасырдың басындағы
кыргыз ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси кызметі жөнінде
Қырғызстанда да біркатар еңбектер жарияланды. З.К.Курманов
[14], А.Джуманалиев [15] және тағы басқалардың еңбектерінде
кыргыз зиялыларының алаш қозғалысына тартылуы жөнінде
баяндалады. Әсіресе, З.К.Курмановтың Қырғызстанда орын алған
XX ғасырдың 20-жылдарындағы саяси күрес тарихына арналған
кітабының [14] бір тарауы «Алаш» партиясының мектебі» деп
аталып, онда алаш қозғалысына қатысқан кыргыз кайраткерлерінің
кызметіне жаңа көзқарас тұрғысынан баға беріледі. Қазак-кыргыз
карым-қатынасы мәселесіне қатысты зерттеулер ауқымы кейін одан
әрі дами түсіп, әр кырынан Т.Асановтың [16], Э.Турганбаевтың [17]
және т.б. ғылыми мақалаларында қарастырылды. Т.Асанов
XVIII – XIX ғасырлардағы казак-кыргыз шекарасы мәселесін,
Э.Турганбаев XVIII ғасырдың екінші жартысындағы казак-кыргыз
байланысы, Абылай ханның кыргызға жорығы, «Жайыл кыргыны»
мәселесін көтерді. Аталмыш зерттеушілердің Абылай ханның
кыргыздарға соңғы жорығы туралы тұжырымдары
жаңашылдығымен ерекшеленеді. Қырғыз зерттеушілері мәселеге өз
мемлекетінің мүддесі тұрғысынан қарайтындыктары заңды.
Дегенмен кейбір әріптестердің Абылай ханның кыргызға жорығын
біржақты қарастырып, Абылай хан Шыңғыс ұрпағы болғандыктан
кыргызға жау болды [18] деген ғылыми негізсіз пікірімен келісу
күйін.

Абылай ханның кыргызға жорығы, оның себептері мен
нәтижелері, Абылайдың сыртқы саясатын жүргізуіне септігін
тигізген казак елшілері, батырлары, соның ішінде казак-кыргызға
танымал Ер Жауғаш туралы Б.Әбілдаұлының [19], Ж.Дәдебаевтің
[20], Н.Омашевтің [21] тарихи тың деректерге негізделген
еңбектері жарық көрді. Зерттеушілер Абылай хан да, ханның
көреген елшісі, сенімді серіктерінің бірі болған Жауғаш батыр
Қырбасұлы да кыргыздармен арадағы даулы істерді мәмілегерлік
жолмен шешіп, жауласуға жібермеуге көп күш салды деп дұрыс
түйін жасаған.

Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихында өзіндік орны бар Кенесары ханның кыргызга жорыгы мәселеси де зерттеушілердин назарынан тыс калмады. Кенесары хан бастаган казак колынын кыргыз жеріне жорыгы Ж.Қасымбаевтың [22] монографиясында арнайы зерттелді. Ж.Қасымбаев Кенесары ханның соңғы жорыгының себебін ханның орыс жаулап алушыларына карсы бірлесіп күресуге шақырганына кыргыз манаптарының көнбеуі, ал Хан Кене колынын жеңілуі сарбаздарының бір бөлігінің коркып кашып кетуі деп біржакты түсіндіреді.

Кенесары хан колынын кыргыздардан жеңілу себебі казак тарихында әлі күнге басы ашык калып, кайшылыкты пікірлердин тууына себеп болып отыр. Патшалык Ресейден калган құжаттардың астарына тереңірек үніліп, күдіктене қарай алмай, Рүстем төре мен Сыпатай би туралы ұшкыр пікір айтудан кейбір қаламгерлеріміз [23] әлі күнге арыла алмай келеді.

Мұндай орынсыз айыптауларға карсы тұшымды ой-пікірін айтқан профессор М.Қойгелдиев [24] болды. Ғалымның Кенесары Қасымұлының туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралык ғылыми-практикалық конференцияда жасаған баяндамасында Сыпатай би мен Рүстем сұлтанның «саткындығы» жөніндегі тұжырым негізсіз деп мәлімделіп, мұндай өрескел пікірлер екі ел арасына от тастайды деген түйін жасалған еді.

Осы конференцияда сөз алған келесі баяндамашы Ж.Қасымбаев [25] кыргыздардың колынын көп болғанына және олардың өз жерінде соғыс жүргізгеніне назар аудартты. Осындай ой кыргыз тарихшылары К.Үсенбаевтың [26], Т.Кененсариевтің еңбегінде [1] де айтылады. Қырғызстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы мәселесі бойынша жазылған кыргыз, казак, өзбек тарихшыларының еңбектерін тарихнамалык тұрғыдан салыстыра талдау жасаған кыргыз тарихнамашы ғалымы Ж.Жакыпбеков [27] те зерттеушілер соңғы кезде аталмыш мәселені жана қырынан ашуға ұмтылып жатыр деп тұжырымдайды.

Кенесары ханның Жетісуға келуі және оның сенімді серіктері болған батырлар мен билер, төрелердің кыргыздарға карсы жорыкка көзқарастары арнайы болмаса да тарихи тақырыпка жазатын казак қаламгері Б.Әбілдаұлының «Байзақ датка» [28], «Сыпатай батыр» [29], кыргыз қаламгері Ж.Токтоналиевтің «Ормон хан» [30], А.Кызаевтің «Жантай манап» [31] атты кітаптарында баяндалады. Фольклорлық материалдарды, мұрағат құжаттарын қарап, ондағы мәліметтерді өзара сабақтастыруымен қатар казак шежіресі мен кыргыз санжырасын да пайдалана білген

аталмыш авторлар еңбектері тарихи мағлұматтарынын молдығымен ерекшеленеді.

Қазақ халқының билері мен шешендерінің, ақындары мен жырауларының ұлт тарихы мен мәдениетінің дамуында алатын орны туралы тарихи-филологиялық зерттеулердің авторы Ж.Дәдебаев [32] өзінің «Атыңнан айналайын Әулиеата: тарихи-филологиялық зерттеулер» атты кітабында қазақ-қырғыз қарым-қатынасы тарихында өзіндік із қалдырған Байзақ датқа, Сыпатай би, Бөлтірік шешен, Сүйінбай ақын жөнінде әңгімелейді. Зерттеушінің берген мәліметтері қолжазбалар мен мұрағат құжаттарынан алынған. Кітапта бірқатар маңызды тұжырымдар жасалған. Мысалы, Кенесары ханның қырғызға жорығы кезінде қырғыздың Бидер атты батырына қарсы қазақ батырларының жекпе-жекке шықпай қояын, Байзақ датқаның қайрау сөздеріне де көнбеуін қазақ қолының қырғыздарға қан майдан соғыс ашуға ықыласы болмағандықтан деп [32, 174 б.] ұтымды пікір білдіреді. Ж.Дәдебаев Байзақ батырды Кенесары хан қолының қырғызға қарсы соғысына амалсыздан қосылған деп көрсетеді. Ал Байзақ батырдың саяси келбетіне қалам тартқан тарихшы, ғалым Т.О. Омарбеков өзінің «Кенесарының сенімді серігі» [33] деген мақаласында басқаша тұжырым жасайды. Қырғыздардың қокандықтар ықпалына ілесіп, қазақтарға қарсы жазалау әрекеттеріне қатысуы Байзақ Мәмбетұлының және Ұлы жүздің басқа да игі жаксыларының Кенесарының қырғызға жорығын қолдауына себеп болды деп түсіндіреді.

Тарихи тақырыпқа жазатын қаламгерлердің бірі-М.Әуезовтың еңбектеріне талдау жасаған академик М.Қозыбаев кезінде былай деп баға берген еді: «Тарихшылар үшін ұзақ жылдар бойы қазақ-қырғыз қарым-қатынасы сүріне берер тас секілді болды. М.Әуезов оның классикалық шешімін ұсынды. Ол – Ресей империясы мен ортаазиялық хандықтарға қарсы қазақтар мен қырғыздар күшін біріктіруге ұмтылған Кенесарының жақтаушысы. Керісінше, хан қырғыздарға қарсы бауырластарды өлтіретін соғысты ниет еткенде, Кенесарыны айыптайды. Қазақ-қырғыз соғысы кезінде қозғалыс азаттық сипатын жоғалтты. ...М. Әуезов тек тарихилық принципіне ғана емес, сонымен бірге ғылыми объективтілік принципіне де адал болды» [34, с. 337].

Қазақ-қырғыз әдеби байланысындағы Жамбыл Жабаевтың рөлі тарихшы М.Қ.Қайырғалиевтің [35] «Жамбыл және қырғыз елі» атты мақаласында көрсетіледі. Зерттеуші Жамбылдың қырғыздың атакты ақындарымен бірге Байтік манап, Шабдан манап, Құрманжан датқамен де араласқанын, Құрманжан датқаға күйеуі

Өлімбек датка көз жұмганда көңіл айтып, өлеңмен жұбатканын және кыргыздын күрескер акыны Токтагүл Сатылгановпен тыгыз байланышта болганын баян етеді. Екі елдің зар заман акындарынын саяси такырыптагы шығармалары сарындас болып келетінін Б.Омарұлы «Қазак-кыргыз қасыретнамасында» [36] көрсетті.

Филолог-ғалым М.Үмбетаевтың [37] «Акындык өнер өрісі» атты оқу құралында да казак пен кыргыздың атакты суырып салма акындарының әлеуметтік ортаға көзқарасы мен қоғамда болып жатқан өзгерістерге берген бағасына талдау жасалып, XVIII-XIX ғасырларда отарлаушылардың казак, кыргыз еліне салған лаңы, ой-санаға түсірген қаяулары сол замандағы акын-жыраулар шығармаларынан табылатыны, сондай-ак шапырашты руының биі – Сарыбай Айдосов, кыргыз манабы Байтік Қанаев, албан руының аға сұлтаны Тезек төре Нұрәліұлы Абылайхановтың және т.б. саяси келбетінің қалай сомдалғаны зерделенеді.

Қырғызстандағы казак диаспорасының пайда болу тарихының саяси астарларына назар аударған этнолог ғалым Б.Қалшабаева [38] болды. Қазак диаспорасының тарихи тағдырын арнайы зерттеген ғалым Г.М.Мендікұлова [39] казактар мен кыргыздардың Жакыпбек Бадаулет мемлекетінде, Қытай қол астында қалай қалғанын баяндай келе, 1916 жылы 300 мыңға жуык казак, кыргыздың Қытайға өткенін хабарлайды.

Қырғыздың белгілі тарихшысы Д.Б.Сапаралиевтің XVIII ғасырдан XIX ғасырдың ортасына дейінгі кыргыздардың этносаяси тарихы мәселелерін көрші елдермен, соның ішінде казактармен байланыста қарастырған монографиясында [40] бұрындары біржакты қарастырылған мәселелерге жаңа көзқарастар қалыптастыруға ұмтылушылық байқалады. Зерттеушінің Қокан хандығына, қокандықтар дәуіріндегі бекіністердің иелеріне, кыпшак субэтносына деген тың пікірі ғылыми салмақтылығымен ерекшеленеді. Д.Сапаралиевтің кыпшак субэтносы туралы пікірі өзбекстандық тарихшы К.Ш.Шаниязовтың [41] ғылыми тұжырымымен үндесіп келеді.

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасыр басындағы кыргыздың тарихи тұлғаларының қоғамдық-саяси қызметі мен өмір жолын зерттеген кыргыз тарихшысы Т.Н.Өмүрбековтің монографиясында [42] Орман, Боранбай, Жантай, Жаңғараш, Шабдан сияқты кыргыз манаптарының көршілес казактармен өзара байланысына да талдау жасалады. Бұл мәселені ашу үшін ғалым Орман хан мен Кенесары хан, Боранбай мен Тезек төре, Жантай, Жаңғараш манаптар мен Сыпатай би, Рүстем төре, Байзак датка, Шабдан манап пен Байсейіт батырдың және т.б. қарым-қатынасына тоқталып өтеді.

Т.Н.Өмүрбеков казак, кыргыз, өзбек халыктарынын саяси байланысында өзіндік орны бар Молда Әлімқұлға Түркістан халқының азаттык күресінің ұйымдастырушысы, кыргыз халқының қоғам кайраткері ретінде баға берді.

Өзбекстандық зерттеуші З.А.Илхамов та [43] Әлімқұл Хасанбайұлының (Асанбайұлы) Қокан хандығының саяси тарихындағы рөлін, Ресей агрессиясына қарсы түркістандық халықтың күресіндегі, әсіресе, Түркістан, Шымкент, Икан, Ташкентті қорғауды ұйымдастырудағы қызметін зерттеп, тарихи тұлға ретінде баға беру жөн деген қорытындыға келеді. Қазак, кыргыз билеушілерінің саяси ұстанымдары, екі халықтың Алатау дуандығы тұсындағы саяси байланыстары арнайы болмаса да Б.Жүрсінбаевтің [44] зерттеу жұмысында қарастырылып, екі ел тарихындағы ортақ оқиғалар көрсетіледі.

Әдебиеттер:

1. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияға каратылышы. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 360 б.
2. Молдокасымов К.С. XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы кыргыз-өзбек элдеринин тарыхый байланышынын өнүгүшү: тарых илим. канд. ... автореф. – Бишкек, 1994. – 25 б.
3. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – начале XX вв. (политические и социально-экономические аспекты). – Алматы: Білім, 1995. – 274 с.
4. Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. – Бишкек: Илим, 1995. – 152 с.
5. Койчиев А.К. XIX к. Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саяси мамилелери: (араб, жазмасындагы жергиликтүү документ булактарынын негизинде): тарых илим. канд. ... автореф. – Бишкек, 1996. – 27 б.
6. Қозыбаев М. Дауылды, дабылды 1916 жылғы көтерілістің Жетісудағы орталығы // Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Казакстан, 1994. – 147-151 бб.
7. Усенбаев К. 1916: героические и трагические страницы. – Бишкек: Шам, 1997. – 204 с.
8. Чо Ми Чжа. Исламский фактор в восстании 1916 года // ИНАН КР. – 1997. – № 1. – С. 75-80.
9. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XX вв.) – Ташкент: Фан, 1990. – 188 с.
10. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш (XVIII – XX аср бошлари). – Тошкент: Шарк, 1998. – 478 б.
11. Нұрпейісов К. Алаш ыәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
12. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
13. Жүгенбаева Г.С. Мұхаметжан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879–1938 ж.ж.). – Алматы: КазККА, 2000. – 228 б.

14. Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы. – Бишкек: Илим, 1997. – 292 с.
15. Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана (Становление политической системы кыргызского общества в 1920-1930-е годы). – Бишкек, 2002. – 399 с.
16. Асанов Т.И. Кыргызско-казахские пограничные вопросы XVIII – XIX вв. // Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Сер. I, Тарых. – 2003. – № 3. – 36-41 бб.
17. Турганбаев Э. Казак-кыргыз байланышы тууралу тарыхый маалыматтардагы кээ бир кемчиликтер // Эл агартуу. – 2004. – № 11. – 14-26 бб.
18. Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. – Бишкек: КАУ, 2002. – 87 б.
19. Әбілдаулы Б. Жаугаш батыр – Абылай ханның елшісі. – Алматы: Мерей, 1999. – 260 б.
20. Дәдебаев Ж. Жаугаш батыр // Алматы акшамы. – 2000. – 19, 26 сәуір.
21. Омашев Н. Ер Жаугаш // Казак батырлары. – 2003. – № 5 (58).
22. Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846 – апрель 1847 г.г.). – Алматы: Ана тілі, 2002. – 200 с.
23. Мағауин М. Жат жұрттың көзімен // Жұлдыз. – 2004. – № 4. – 117-119 бб.
24. Койгелдиев М. Кенесары Қасымұлы қозғалысы: мәселені қорытудағы өзгерістер // Кенесары Қасымұлы: туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 3-18 бб.
25. Касымбаев Ж. Некоторые проблемы казахско-кыргызских отношений и гибель хана Кенесары в судьбах народов Центральной Азии // Кенесары Қасымұлы: туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – С. 18-28.
26. Усенбаев К.У. Ормон хан. – Бишкек: Алл-Пресс, 1999. – 104 б.
27. Жакыпбеков Ж. Социально-экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек: КНУ, 2003. – 288 с.
28. Әбілдаулы Б. Байзак датка. – Алматы: Мерей, 1995. – 162 б.
29. Әбілдаулы Б. Сыпатай батыр. – Алматы: Мерей, 2000. – 240 б.
30. Токтоналиев Ж. Ормон хан. Тарыхый очерк. – Бишкек: Учкун, 2003. – 96 б.
31. Кызаев А. Жантай хан (Тарыхый очерк). – Бишкек: Учкун, 2004. – 47 б.
32. Дәдебаев Ж.Д. Атынан айналайын Әулиеата: тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Казак университеті, 1998. – 312 б.
33. Омарбеков Т.О. Кенесарының сенімді серігі // Туған өлке. – 2004. – № 2-3. – 33-39 бб.
34. Қозыбаев М. М.О.Ауезов – великий писатель и историк-мыслитель // Қозыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: в 2 кн. – Алматы: Ғылым, 2000. – Кн. 1. – 420 с.
35. Қайыргалиев М.К. Жамбыл және кыргыз елі // Қазақстан Жоғарғы оқу орындары жүйесінің қалыптасуы мен дамуы тарихының мәселелері: республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы, 2003. – 249-253 бб.
36. Омарұлы Б. Казак-кыргыз қасіретнамасы. – Қызылорда: Нұр-Сәулет, 1998. – 44 б.
37. Үмбетасов М. Ақындық өнер өрісі. Оқу құралы. – Алматы: Казак университеті, 2003. – 172.

38. Қалшабаева Б.К. Қырғызстандағы казактардың отбасындағы этнографиялық ерекшеліктер // Қазақстан және Еуразия континентінің елдері (тарихы және даму перспективасы): халықаралық Бекмаханов оқуларының материалдары. – Алматы, 2002. – 246 - 252 бб.
39. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.
40. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с ХУІІІ до середины ХІХ в. – Бишкек: Илим, 1999. – 144 с.
41. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кыпчакского компонента). – Ташкент: Фан, 1974. – 342 с.
42. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардың Қырғызстанның тарыхындағы ролу жана орду. (ХІХ кылымдын ортосу – ХХ кылымдын башы). – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 288 б.
43. Илхамов З.А. Аликули Амирлашкар и его место в политической истории Кокандского ханства: автореф. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2004. – 23 с.
44. Жүрсінбаев Б.Ө. Алатау дуандығы: құрылуы және билік орындары қызметінің тарихы (1818-1867 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 30 б.

В статье рассматривается современная историография вопроса казахско-кыргызских политических взаимосвязей во второй половине ХVІІІ – начале ХХ века. Прослеживая развитие современной историографии данной проблемы, автор приходит к мнению, что в указанных хронологических рамках исследование политических взаимосвязей двух народов еще не получило должного освещения.

In the given article is considered the modern historiography of the question of the Kazakh-Kirghiz political interrelations in second half ХVІІІ – beginning ХХ centuries. Tracing development of a modern historiography of the given problem, the author comes to opinion, that in the specified chronological frameworks research of political interrelations of two people yet has not received due illumination.

Феномен глобализации: особенности и противоречия

Эволюция мирового хозяйства во второй половине XX века связывается с поступательным развитием экономики отдельных, прежде всего, промышленно развитых стран. При этом основной ее тенденцией развития стала интернационализация хозяйственной жизни. Движение по всему миру гигантских потоков капитала, товаров, людей и интенсивный обмен информацией определяют лицо и динамику уходящего века. Для собирательного обозначения всех этих процессов применяется термин "глобализация".

С исторической точки зрения процессы интернационализации хозяйства (глобализация) берут свое начало в сфере обмена. От меновой торговли развитие шло к локальным международным рынкам. В период первоначального накопления капитала произошло перерастание локальных центров межотраслевой торговли в единый мировой рынок. В ходе конкурентной борьбы между странами сложилась система международного разделения труда (МРТ), которое находит свое выражение в устойчивом производстве товаров и услуг в отдельных странах сверх внутренних потребностей в расчете на международный рынок. Оно основывается на международной специализации, которая предполагает наличие пространственного разрыва между отдельными стадиями производства или между производством и потреблением в международном масштабе.

Нарастание процесса углубления специализации и кооперирования промышленного производства привело к модификации видов МРТ и соотношений между ними. Так, произошел переход от межотраслевого к внутриотраслевому разделению труда, что в свою очередь усиливает специализацию не только стран, но и компаний.

Особую роль играют внешнеэкономические связи в глобальных интеграционных процессах. Для современного этапа развития мировых хозяйственных связей характерны динамизм, либерализация, диверсификация форм и видов внешнеэкономической деятельности. Одной из важных тенденций в развитии мировых хозяйственных связей является

диверсификация форм сотрудничества. Помимо традиционных форм внешнеэкономических связей-внешней торговли и инвестиционного сотрудничества – в последние годы активно развиваются научно-техническое сотрудничество, промышленная кооперация, валютно-финансовое, военно-техническое сотрудничество, туризм и т.д. Другими словами, осуществляется глобализация мировой экономики, вызванная развитием экономических связей между странами, либерализацией торговли, созданием современных систем коммуникации и информации, мировых технических стандартов и норм, определяемая тремя основными факторами:

1.Отход от государственного регулирования в пользу рыночных механизмов.

2.Преодоление национальных границ в ходе интеграции отдельных стран, развитие информационных технологий.

Мировая экономика является сложной системой, включающей множество разнообразных элементов и основу которой образуют международное и ограниченное рамками отдельных государств национальное производство материальных и духовных благ, их распределение, обмен и потребление. Каждая из этих фаз мирового воспроизводственного процесса как в глобальном масштабе, так и в рамках отдельных государств в зависимости от их места и доли в целом, оказывает влияние на функционирование всей мировой хозяйственной системы.

Мировая экономика, или мировое хозяйство, - это совокупность национальных хозяйств, находящихся в постоянной динамике, в движении, обладающих растущими международными связями и соответственно сложнейшим взаимовлиянием, подчиняющаяся объективным законам рыночной экономики, в результате чего формируется крайне противоречивая, но вместе с тем более или менее целостная мировая экономическая система.

В развитии современной мировой экономики и вовлеченности в нее национальных хозяйств выделяются несколько периодов.

Первый период (20-30 годы XX века), который характеризовался кризисными явлениями в развитии мирового хозяйства. Глубокий социально-экономический кризис мирового хозяйства сопровождался общей неустойчивостью экономических связей, вызванных первой мировой войной, Великой депрессией конца 20-30-х годов в развитии экономики ведущих стран мира.

Второй период (конец 40-х - 80-е годы XX века) характеризуется интенсивным ростом вывоза

предпринимательского капитала. За это время рост производства оказал основное влияние на организационно-экономические параметры мирового хозяйства.

Главной силой в производственных связях стали транснациональные корпорации (ТНК), которые образовывали интернациональные производственные комплексы, осуществляющие создание продукта, его реализацию, расчеты, кредитование. Ликвидация колониальной системы в середине 60-х годов привела на международную арену множество новых, развивающихся стран, которые и сегодня занимают особое место в мировом хозяйстве.

Началом третьего периода в развитии мирового хозяйства можно считать последнее десятилетие XX века, когда возросла степень освоения географического пространства, формирования международных, а в ряде случаев планетарных, производительных сил, усилилось экономическое взаимодействие и взаимозависимость. В восточноевропейских странах начались процессы формирования близких к западным государствам экономических и политических структур. В частности, в России, с начала 90-х годов начались экономические реформы, направленные на перевод экономики страны на рыночные условия хозяйствования и глубокую ее интеграцию в мировое хозяйство. Вступление мировой экономики в этот период развития может ознаменовать активизацию сотрудничества между странами, вызвать усиление единства их экономических и политических структур.

Процесс интернационализации мирового хозяйства в 90-х годах, по сравнению с 80-ми, имеет качественно новые черты, заключающиеся в следующем:

После распада мировой социалистической системы большое число стран оказалось жестко включенным в систему мирохозяйственных связей.

Либерализация внешнеэкономических связей и международных расчетов охватывает значительно большее число стран.

Широкое применение нашли единые для всех стран стандарты на технологию, загрязнение окружающей среды, деятельность финансовых институтов, бухгалтерскую отчетность, национальную статистику и т.д. Эти стандарты распространяются также на образование и культуру.

Внедрение одинаковых критериев макроэкономической политики, унификации требований к налоговой политике, к политике в области занятости и т.д.

Этому во многом способствует деятельность таких международных организаций, как Международный валютный фонд (МВФ), Всемирная торговая организация (ВТО) и др.

Тем не менее, несмотря на интенсификацию процесса глобализации, мировая экономика еще далека от глобальной: половина населения развивающихся стран живет в замкнутой экономике, не затронутой международным экономическим обменом и движением капиталов.

Современное мировое хозяйство неоднородно. В него входят государства, отличающиеся социальной структурой, политическим устройством, уровнем развития производительных сил и производственных отношений, а также характером, масштабами и методами международных экономических отношений.

Ведущее положение в мировом хозяйстве в настоящее время занимают семь наиболее промышленно развитых стран: США, Япония, Канада, Германия, Франция, Великобритания и Италия. На их долю приходится более 80% промышленного производства группы промышленно развитых стран (ПРС) и около 60% всего мирового промышленного производства, соответственно 70 и 60% производства электроэнергии, более 60 и около 50% экспорта товаров и услуг.

В основе объединения национальных хозяйств в единое мировое хозяйство лежит международное разделение труда (МРТ), представляющее собой специализацию отдельных стран на производстве отдельных видов продукции, которой страны обмениваются между собой.

Международное разделение труда - объективная основа международного обмена товарами, услугами и знаниями, развития производственного, научно-технического, торгового и иного сотрудничества между всеми странами мира независимо от уровня их экономического развития и характера общественного строя. Именно МРТ является важнейшей материальной предпосылкой налаживания плодотворного экономического взаимодействия государств в масштабах всей планеты. Международное разделение труда - основа современного мирового хозяйства, позволяющая ему прогрессировать в своем развитии, создавать предпосылки для более полного проявления общих (универсальных) экономических законов.

Анализ имеющихся данных свидетельствует о том, что международное разделение труда и в перспективе будет неуклонно углубляться и на его основе опережающими темпами будет расти международный обмен товарами и услугами.

В 80-90-е годы в мире начались масштабные экономические, политические и социальные процессы огромной преобразующей силы, которые уже оказали воздействие на мировое хозяйство.

Важной проблемой мирового хозяйства становится взаимодействие разноуровневых систем, которые характеризуются не только степенью развитости, но и степенью вовлеченности в МРТ и мировое хозяйство.

Особенность нынешнего развития мировой экономики - интеграция, причем интеграция всеобщая: капиталов, производств, труда. Возникнув первоначально в Европе (Европейское экономическое сообщество - ЕЭС, Совет Экономической Взаимопомощи - СЭВ), она за последние годы охватила новые страны и регионы развивается по следующим направлениям:

- . интернационализация производительных сил;
- . интернационализация международного разделения труда;
- . увеличение масштабов и качественное изменение характера традиционной международной торговли овеച്ചественными товарами;
- . международное перемещение финансовых и производственных ресурсов, обеспечивающее переплетение и взаимозависимость экономической деятельности в различных странах;
- . развитие сферы услуг;
- . международный обмен научно-техническими знаниями;
- . международная миграция рабочей силы;
- . международное сотрудничество, направленное на решение глобальных проблем современности (охрана природы, освоение Мирового океана, космоса, помощь голодающему населению развивающихся стран и др.).

Хозяйственные связи между экономиками различных стран реализуются в виде международных экономических отношений, основанных на международном разделении труда.

В системе международных экономических отношений наряду с товарными рынками функционируют мировой финансовый рынок, международный рынок труда, мировой информационный рынок, международная валютно-финансовая система.

Движение капитала, иностранные инвестиции, долгосрочные международные, государственные кредиты придают мировой

финансовой системе завершённый вид. Страновые различия в обеспеченности трудовыми ресурсами, в возможностях и условиях занятости населения определяют возникновение и развитие межгосударственных потоков рабочей силы, что обуславливает формирование международного рынка труда. Возрастание роли информационного обеспечения, интеллектуальной собственности, широкое внедрение системы патентования, лицензирование изобретений и открытий, межгосударственные соглашения по защите авторских прав создают предпосылки для развития мирового информационного рынка.

Международная экономическая интеграция (МЭИ) - процесс хозяйственного и политического объединения стран на основе развития глубоких устойчивых взаимосвязей и разделения труда между отдельными национальными хозяйствами, взаимодействия их экономик на различных уровнях и в различных сферах.

Экономисты различают следующие ступени или последовательные этапы развития интеграционных процессов:

- . зона свободной торговли, в рамках которой отменяются торговые ограничения между странами-участницами;

- . таможенный союз, предполагающий наряду с функционированием зоны свободной торговли установление единого внешнеторгового тарифа и проведение единой внешнеторговой политики в отношении третьих стран;

- . единый или общий рынок, обеспечивающий его участникам наряду со свободной взаимной торговлей и единым внешнеторговым тарифом свободу передвижения капитала и рабочей силы, а также согласование экономической политики;

- . экономический и валютный союз, являющийся высшей формой межгосударственной экономической интеграции и совмещающий все другие формы интеграции с проведением общей экономической и валютно-финансовой политики.

Строго говоря, в настоящее время лишь одна международная интеграционная группа стран прошла реально четыре этапа - это Европейский Союз.

Другие интеграционные группировки пока прошли в своем развитии первый и частично второй этапы. Например, в странах Азии, Африки и Латинской Америки в настоящее время насчитывается более 20 региональных группировок. И хотя формы и сферы их сотрудничества разнообразны, не все группировки имеют интеграционный характер.

Свободные экономические зоны создаются в государствах с различным уровнем экономического развития.

Наиболее распространено понимание свободной экономической зоны как беспошлинной торговли и складской зоны, которая, оставаясь частью национальной территории, с точки зрения фискального режима рассматривается как находящаяся вне государственных границ.

Таким образом, мировые хозяйственные отношения, проявляющиеся в интернационализации производства и интеграции, приводят к усилению взаимосвязи отдельных национальных экономик, мирового хозяйства.

Литература:

1. Иноземцев В. Глобализация национальных хозяйств и современный экономический кризис. Проблемы теории и практики управления №3, 1999г.
2. Мировая экономика: тенденции 90-х годов. Под редакцией И.С.Королева. М., Наука, 1999.
3. Нухович Э.С., Смитиенко Б.М., Эскиндиров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. М., 1995.
4. США: государство и рынок. М., Наука, 1990.
5. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Перевод с английского. Общая редакция и предисловие Сапова Г.Г. М., Дело ЛТД, 1993.

Мақалада элементтік жағандандудың дамуы, оның кезеңдері мен қарама-қайшылықтары айтылады.

УДК 211(574) «19»

Тасмагамбетов А.С.
старший научный сотрудник кафедры истории
Республики Казахстан ЗКГУ им. М.Утемисова

История формирования и развития организации «Безбожники» в Казахстане в 20-30-х годах XX века

Еще в начале 20-х годов прошлого столетия В.И.Ленин говорил о необходимости ведения организованной борьбы против религии. Об этом он, в частности, пишет в 1922 году в статье «О значении воинствующего материализма». Первые кружки безбожников стали возникать в СССР в 1922 – 1923 гг. При непосредственном участии партии большевиков в 1925 году возникает общественная организация борцов с религией – Союз

безбожников. Вообще же первая в стране организация атеистов была организована в Воронеже в 1921 году- Воронежский союз атеистов (общество антирелигиозной пропаганды и агитации)[1].

В этом деле большую организационную роль сыграла газета «Безбожник». Газета создала многочисленный актив, который организовался в «Общество друзей газеты «Безбожник» (ОДГБ). С 19 по 26 апреля 1925 года проходил первый съезд корреспондентов газеты и членов ОДГБ. Съезд постановил назвать ОДГБ Союзом безбожников и выработал устав Союза, положив начало массовой организации, объединившей безбожников всей страны. В 1929 году на втором Всесоюзном съезде Союза он был переименован в Союз воинствующих безбожников (СВБ). В 1947 году функции СВБ были переданы вновь созданному обществу «Знание».

В Казахстане же первые кружки и ячейки организации безбожников стали возникать во второй половине 20-х годов. Первоначально они появились в городах и крупных административных центрах по инициативе «верхов», вследствие решений партийных организаций. По замыслу создателей данная организация безбожников, которая со временем должна была стать массовой, призвана была сыграть ключевую роль в атеистической политике советского государства.

До «Великого перелома» разворачивания деятельности Союза безбожников (СБ) в Казахстане практически не наблюдалось, хотя были созданы городские советы этой организации, и решение многих задач антирелигиозной деятельности планировалось осуществить с их помощью. Несмотря на организационную, материальную и кадровую помощь со стороны партийных организаций они были еще малочисленны, слабо организованны и существовали в основном формально.

Ситуация в движении безбожников в республике несколько стала меняться к концу 20-х годов, когда в стране стало разворачиваться широкомасштабное наступление на религию и верующих. В начале лета 1929 года, накануне открытия второго съезда безбожников, группа идеологических работников и журналистов выступила с требованиями создания массовой антирелигиозной организации с десятками миллионов членов. Речь, по сути, велась о форсированной «добровольно-принудительной» вербовке в Союз безбожников огромного числа населения. В том же 1929 году наиболее ярые борцы с религией во главе с Е. Ярославским (руководителем Союза безбожников)

заговорили о необходимости проведения «безбожной пятилетки». Во всех этих начинаниях инициатива принадлежала ЦК ВКП(б), где было подготовлено специальное письмо «О мерах по усилению антирелигиозной работы», подписанное секретарем ЦК Л. Кагановичем.

В этот период все религиозные организации, несмотря на их лояльность к Советской власти, официальной пропагандой были отнесены к стану контрреволюционеров. Так, один из руководителей центрального совета Союза безбожников Ф.Олишук утверждал: «...В современной обстановке религиозные организации являются политическими классовыми организациями кулака, нэпмана и торговца. Они заменяют собой фактически антисоветские партии, не разрешенные к легальному существованию в СССР...» [2].

Лозунгом дня становится девиз СВБ – «Борьба против религии – борьба за социализм!». Текст обращения II съезда СВБ ко всем трудящимся, согласованный в ЦК ВКП (б), был воспринят в качестве директивного документа для всех органов советского руководства, для комсомола, профсоюзов, а также других общественных организаций. В конце января 1930 года на Исполбюро СВБ принимается пятилетний план работы безбожников. На период первой «безбожной пятилетки» врагами СВБ были объявлены «кулак, поп и антиколлахные люди». «Мне кажется,-заявил Е.Ярославский в своем докладе «О пятилетнем плане работы безбожников»,-мы можем смело поставить такую задачу: в пятилетку довести союз примерно до 10 млн. человек.»[3].

Все эти события «дали новый импульс» деятельности безбожников Казахстана. В сентябре 1929 года Совет СВБ КАССР обратился с письмом ко всем казахстанским организациям безбожников об усилении антирелигиозной пропаганды. В письме, в частности, отмечалось, что «второй съезд СВБ наметил ряд задач», стоящих перед этой организацией в Казреспублике и что «эти новые задачи в основном сводятся к превращению СВБ в действительно массовые организации и к усилению темпа антирелигиозной пропаганды».

Параллельно с организационной работой Казотдел СВБ предложил «собрать материалы о продвижении и читаемости антирелигиозной книги на национальных языках». «Изучение этого вопроса,- отмечалось в письме,- имеет первостепенное значение для успешного развития антирелигиозной пропаганды. Обнаружить и устранить все недочеты в распространении в

массах антирелигиозной литературы – одна из очередных задач СВБ» [4].

Разворачивалась «битва за темпы». Методы работы по большей части носили принудительный характер. Чтобы обмануть общественное мнение относительно численности СВБ, приписки шли на тысячи. Печать запестрела примерами о вспышке антирелигиозной деятельности в обществе. При учебных заведениях открывались антирелигиозные курсы и факультеты. В планах Каз.Гиза стало предусматриваться издание антирелигиозной литературы на казахском, татарском, уйгурском, узбекском и каракалпакском языках. Для создания популярности и авторитета организациям СВБ печать заговорила о быстром росте рядов Союза и интересе народа к его деятельности. При этом замалчивались бюрократизм и рутина, охватившие Союз с момента его создания. Для организации безбожников были характерны грубые методы и примитивные формы антирелигиозной работы. Вокруг духовенства борцы с религией нагнетали истерию подозрительности, нетерпимости и вражды.

Одной из основных особенностей «обезбоживания масс» в Казахстане в 30-е годы прошедшего столетия было то, что преследовалась цель разрушить традиционный уклад жизни казахского народа, уничтожить его традиционное мировосприятие и миропредставление, а взамен дать социалистический уклад жизни, марксистское мировоззрение, интернациональную культуру и «единую семью советских народов».

В ячейках безбожников в основном преобладали функционеры, советские, комсомольские и профсоюзные работники, государственные служащие и учителя, то есть те, кто по «долгу службы» были обязаны состоять в этой организации. Казенный, бюрократический стиль работы, формальное членство, участие в бесконечных кампаниях, сборе денег на безбожные эскадрильи, танковые колонны не способствовали росту и укреплению ячеек.

Многочисленные архивные данные позволяют утверждать о том, что деятельность организации безбожников в Казахстане в 30-е годы была неэффективной, во многом формальной и само существование ее поддерживалось усилиями «сверху». Организацию воинствующих безбожников, существование и деятельность которой поддерживалась только усилиями высшего партийного руководства, не жаловали не только верующие, но

отчасти и местные органы власти. Так, в одном из отчетов президиума СВБ указывалось: «...К моментам, тормозящим работу Республиканского оргбюро относятся некоторые неудобства с помещением для работы. В настоящее время Республиканское оргбюро ютится на окраине города в ветхом доме, арендованном у областных курсов пропагандистов. В этом помещении не каждый может нас найти, а найдя начинает сомневаться в ценности нашей организации, так как уважаемая организация в таком помещении работать не может. Съезду необходимо будет записать в своем решении недопустимое отношение Совнаркома Каз.ССР к нуждам антирелигиозной работы...»[5].

Таковы некоторые страницы истории Союза безбожников в Казхстане, начало деятельности которой относится к периоду массированного наступления на религию в конце 20-х и в начале 30-х годов XX века, а конец-к началу Великой Отечественной войны, когда вождь мирового пролетариата, забыв о «классовых противоречиях», обратился к религиозным организациям за помощью в деле подъема морального духа народа.

Союз безбожников создавался как массовая организация, призванная выполнить основную роль в осуществлении утопических идей большевиков по искоренению религиозного сознания в народе в ходе нескольких пятилеток. Для реализации авантюрных задач необходимы были и соответствующие исполнители – не думающие, а исполняющие, не озабоченные никакими моральными ограничениями, «с Ленином в голове и с наганом». Нужно было изжить все религиозные воззрения у народов СССР и дать им взамен новое мировоззрение, тоже своего рода религию, но религию агрессивную, не признающую и не терпящую любые другие религии – марксизм-ленинизм.

Литература:

- 1.Воронцов Г.В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917-1937). Ленинград, 1973, с.77.
- 2.Перспективы.-1991, № 4, с.90.
- 3.Там же, с.94.
- 4.АП РК, Ф.141, Оп.1, Д.2803, Л.105.
- 5.АП РК, Ф.708, Оп.2, Д.690, Л.45.

Қазақстандағы «құдайсыз» ұйымдардың құрылулары мен дамуы және олардың қызметтері жөніндегі мәселелері қарастырылған.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 130.22

Г.Ә. Мұратова
ф.ғ.к., Гумилев атындағы ҰЕУ доценті

«Адам» концептісін оның іс-әрекеті арқылы таныту

Абай дискурсындағы адам мәселесінің бір қырын оның есімі арқылы ашуды мақсат еткен, бұл мақалада етістіктен және өзге де сөз таптарынан жасалып, заттық мән иеленген немесе *екінші аталым* ретінде қолданылып, адам ұғымы семантикасын ашатын, оған «есім» болып «таңылған» тілдік бірліктер қызметі сөз болмақ.

«Адам» концептісі – мәдениеттің басты өлшемі, себебі материалды дүние мен рухани әлемнің шынайы, нақты көрінісі адамның іс-әрекеті арқылы анықталады немесе соған бағынышты болады.

Іргелі зерттеулерде жеке атау (личная номинация) типін жіктеуге, ұғым-түсініктерін айқындауға коммуникативті прагматикалық тұрғыда көңіл бөлінуде. Жеке атаулар жалқы және жалпы есімге бөлініп, атау, денотат, экстенционал, атау интенционалы, т.б. терминдермен белгіленеді.

Зат есімнен өзге сөз таптарының зат есімдік мағынаға ие болуы, субстантивтенуі нәтижесінде пайда болған есім мәндес сөздердің айтары көп.

«Адам» концептісінің тағы бір мәнін ашу үшін сын есім мен есімше тұлғаларының *зат есімдік мағынаға ие болып*, адамның өзін *атау* (екінші аталым) үшін немесе қылығын «адамдандыру» мақсатында туған стильдік қолданыстағы сөздерге назар аударамыз.

Сөз, әсіресе, өзінің иманенттік дамуы тұрғысынан алғанда, оны (сөзді) танудың көп қырлы әдіс-тәсілдерімен айқындалатын күрделі семантикалық құрылым. Соның бірі – тілдік бірліктердің когнитивті табиғатына қатысты болса, екіншісі концептуалды

талдау барысындағы логикалық-лингвистикалық тәсілмен сабактасады.

Мәтіннің когнитивті мәнін анықтаудағы басты ұстаным – құрылымдық-мағыналық және коммуникативтік әдіс-тәсілдерінің нәтижесін прагматикалық зерттеулер нәтижесімен бірлікте қарау. Сонда ғана жеке атау мәселесін жан-жақты анықтауға зор мүмкіндік туады.

Тағы бір маңызды ұстаным – шығарма дүниеге келген мәдени кеңістік және мәтін дискурсы мен оны ұйымдастырушы негізгі тілдік құралдардың бірлігін ажыратпай, біртұтас күйінде қарастыру.

Көркем мәтінге тілдік талдау барысында осы қағидалар басты шартқа айналып, жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Тіл біліміндегі жаңа антропоцентристік бағытқа және когнитивтік лингвистика мақсатына сәйкес тілдік құралдардың (оның ішінде сөз таптары категориясының кейбір функцияларының) «адамтану» іліміне қосар үлесін анықтап, талдау жасауды мақсат етеміз. Біз бұл орайда тек адам семантикасының баламасы ретінде қызмет етер субстантивизмдерді, кимыл-атауларын ғана қарастыратынымызды еске саламыз. Абай шығармаларында бұл категория қызметі айрықша көңіл аударуды талап етеді. Абайтанушы ғалым Р.Сыздықованың іргелі зерттеуінде осы мәселелер арнайы сөз етіледі (3;5). Субъект немесе объект иесі болып тұрған туынды зат есімдердің стильдік қызметі зор.

-ған жұрнақты есімшеден жаңа аталымдар жасалады:

Оқыған білер әр сөзді; Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек; Еш нәрсе емес жұбанар; Ақыл көзбен баққанға – 113; Адамның – алды жөн, арты – соқпак; Білгенге жол бос, Білмеген соқыр, қайғысыз отыр – 112.

-лы/-лі жұрнақты сын есімдер субстантивтенеді: Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез. Көкірегі сезімді, көңлі ойлыға / Бәрі де ашық тұрмай ма ойлағанда – 40; Ақсақалдың, әкенің, білімдінің, сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек – 45.

-сыз/-сіз жұрнақты сын есімдер адам есімінің баламасы бола алады: Тұрлаусыздың қолынан не келеді? / Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді? – 203; Ынсапсызға не керек, істің ақ пен қарасы; Өнерсіздің қылығы өле көрмек – 44.

-өзге жұрнақтар арқылы жасалған туынды сын есімнің субстантивтенуі: Ала жылан, аш бақа күңілдектер, / Кісі екен

деп үлкеннен ұялмай жүр – 54; Көп шуылдақ не табар, / Билемесе бір кемел – 124.

- сын есімдерді ауыспалы мағынада қолданып, зат есім орнына жұмсайды: Жаман тату қазады өзіне ор, өзі зордың болады ығы да зор – 62; Бұл сөзді тасыр ұқпас, таланты ұғар – 126; Асаған, ұрттағанға ез жұбанар – 221; Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез, / Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек – 61; Әрлі-берлі таласып, ісі араны жеңілді – 107.

-лар/-лер көптік жалғауының қызметін зат есім тұдыру үшін пайдаланады. Көзі барлар ойының – 114; Алқыны күшті асаулар, Ноктаға басы керілді – 110.; Сонымен қатар, Мал құмар нені ұға алсын – 91, Малға достың мұны жоқ, дүниеге дос акиретке бірдей болмас – 225; Малға достың мұны жоқ, малдан баска – 249... деген сөз тіркестерінің семантикалық мәні ашылады.

Аталған абстракті ұғымдар тілді тұтынушы мен қабылдаушының санасында нақты «заттық» кейіпке еніп, заттық күйге ауысып, «адамданып» туынды зат есімге айналады. Сөйтіп, бұл тұлғалар семантика-морфологиялық белгілеріне қарай сын есім, етістіктен жасала тұрып, яғни сол категориялармен толық сәйкесе тұрып, заттық атауды белгілеуші болып вербалданады.

Ал жаңа атау берудің өзіндік уәжі бар екенін ескерген жөн. Ол мәселені мына жағдайдан байқауға болады. Атау беру (есім белгілеу) – есім денотатының мағынасын басшылыққа алумен байланысты болып келеді де, онымен шарттас қатыстағы бірнеше жағдайлармен сабақтасады. Есімге не болатын коммуниканттың, яғни есім беріліп, ат қойылатын субъектінің әлеуметтік, ұлттық ерекшелігі, мамандығы, жасы назарда болады. Есім пеленетін және есім тағайындайтын субъектілердің арақатысы бірдей анықталып, атау беру себебі, сөйлеу жағдаяты, коммуниканттар өмірінің кейбір кезеңдері – бәрі ескеріледі. Коммуниканттар санасында ескерілген бұл – коммуникативті-прагматикалық факторлар – сөйлеу актісіндегі коммуникативті прагматикалық пресуппозиция деп аталады.

Тілдік тұлға өз дискурсындағы субъектіге «есім тандап, ат беру үшін» осы пресуппозицияны жүзеге асырып, өз кәдесіне жаратады. Басқаша айтқанда, есім денотатының мәнін айқындауда басшылыққа алады. Сонымен, жеке есім тағайындау кезінде автор мен кейіпкердің коммуникативті прагматикалық пресуппозициясы, яғни әлеуметтік, кәсіби, қоғамдық әрекеті, білім-білігі, әдет-дағдысы құнды қажеттілік болып есептеледі.

Абай дискурсында бұл құбылыстар қалай көрініс тапқан? Есімшенің өткен шақ формасындағы қимыл-әрекетті білдіретін *тапқан, шапқан, баққан, адасқан* етістігі (предикаты) оны жүзеге асырушы субъектінің өзінің *атауына* ауысып, кім? сұрағына жауап беретін субъекті функциясын коса аткарып тұр. Мысалы:

Осы да есеп бола ма, / Ар, абұйыр *тапқанға*?

Миың болса, жолама, / Бос желігіп *шапқанға* (114);

Адасқанның алды – жөн, арты сокпак, /

Оларға жөн арамның сөзін ұкпак (55).

Осы контекстердегі қимыл-әрекеттің өткен шақта жүзеге асқандығын білдіретін сөздер кімге деген сұраққа жауап беріп, оны жүзеге асырушы субъектінің өзінің атауына ауысқан, сөйтіп козғалыс формасы зат формасына ұласқан. Яғни номинациялану нәтижесінде сөздің (етістіктің) ішкі формасының мағынасы – ған+ға, -қан+ның – косымшаларындағы «өзгеше» жасалымдарға ауысып, іс-әрекетті аткаратын субъектінің мазмұн-мәніне айналған... Қимыл атауларының семантикасы экстралингвистикалық сипатымен толығы түседі, яғни тіл фактісінің сыртқы құбылыстарымен тығыз байланысы бар екеніне көз жеткіземіз.

Малға дос, дүниеге дос, дүниеге ынтық синтагмаларының семантикалық құрылымындағы **малға, дүниеге** композитивтері актуальданып, адам образын ашуда денотаттық қызмет атқаруда. (Әрине, бұл поэтикалық образдар Абай дискурсындағы толық адам бейнесіне кереғар әрекет ететін оппозициядағы кейіпкерлер).

Абай «малға дос» деп мінездеме берген кейіпкерді А.Байтұрсынов «**жаны мал, малдың құлы**» деп жіктеп, даралап көрсетеді. Салыстыра карасақ, Абайда: «*Малға достың* мұны жоқ, малдан басқа, / Аларында шара жоқ алдамасқа» (6,249). А.Байтұрсыновта: «Жаны ашып, жақын үшін қайғырар ма, / *Жаны мал, жақыны мал, малдың құлы*» (7,25).

Көркем шығармадағы бұл поэтизмдер мәні сөздіктегі мағынасына қарағанда барынша толымды, әрі косымша коннотация иеленген. Мысалы: *Дос* – «сырлас, тату, ниеттес, жанашыр» мағынасында – адамның қадір тұтар серігі болса, ал контекстегі «өңі» өзгеше. Коннотациялық бояуының реңкі өзгерген: кейіпкердің сырласы, досы болатын малы немесе дүниесі екен. Әрине, дискурс мазмұнына қарай Абайдың тілдік тұлғасы малға досты – *малсақ*, дүниеге досты – *дүниеқор* деп алуына болушы еді. Бірақ «жаңа» формаларды қолданып отырған тілдік тұлғаның қоғамдық көзқарасына, мәдени түсінігіне сәйкес

тың ой, терең мазмұны бар бұл аталымдардың когнитивті семантикасы мәндірек болған деп есептейміз.

Осыған орай, коммуникативті-прагматикалық өзге де пресуппозициялар ықпалын жете бағалауымыз қажет. Өйткені суреттеп отырған құбылысқа (адамн құндылыққа) берілетін автордың көзқарасы сыртқы қоғамдық-әлеуметтік факторлармен шарттас болып келеді және автордың өзіндік көзқарасы сол прагматикондар мазмұнына «сіңірілген».

Адам сөзінің баламасы орнына жұмсалған малға дос, дүниеге ынтық деген туынды зат есімдер, яғни адамның есімі орнына қолданылып тұрған номинациялар *қоғамдық-әлеуметтік қатынасты білдіретін код ретінде* жан-жақты талдауды міндет етеді.

Көркем мәтіндегі (тіпті реалды өмірдегі де) малға дос адамның қоғамдық-әлеуметтік мінездемесі мен кәдір-қасиетін сипаттайтын іс-әрекеттерді Абай дискурсын тұтастай алып қарағанда барып дәл, нақты бағалай аламыз. Тілдік тұлға тезаурусын, автордың поэтикалық тілін жүйелі саралағанда «малға достық көңілдің» әріден басталғанын анықтаймыз.

Егер мәтін түзу категориясын – тақырыптас, модальды ренкі ортақ сөздерді таңдап, бір өлеңде немесе шығарманың бір бөлігінде үйіре қолдану деп ұғынсақ, жалпы шығармашылығы шеңберінде алып қарағанда Абай дискурсынан топ-топ болып жіктелген, *бірнеше тақырыпты* анықтайтын мәтін түзілісін көреміз. Оның бірі «өтірік, алдау, арбау», бірі «мақтау» тақырыбы болып, шығарманың бір бөлігінде, немесе бір өлеңде ғана емес, бүтін шығармасынан жиналып келіп ортақ мәтін түзеді. Біз талдап отырған нысандар Абайдың әр шығармасынан алынған. Шартты түрде алғанда Малға достың (адамның) малмен (байлықпен) «достасуы» бірден емес, сонау әріден, “туған кезінен”, басталады екен. «Пайда деп, мал деп туар ендігі жас, / Еңбекпен малын сатып түзден жимас!». Осылайша, малға да дос болып қалыптасып келе жатқан «өсу жолында» оның аты да, заты да өзгереді: *Малғадос* деген номинация иеленеді. Сөйтесі де «Мал үшін тілін безеп, жанын жаладап, Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап» тірлік етеді. Контекстегі курсивпен берілген тезаурустар – “достыққа барар жолды көрсетеді”. Малғадос енді адалдық пен арамдықтың мәнісін де парықтамай, “Мал жнып арамдықпен ұрлап-қарлап, Қусың десе, қуанып жүр атшаңдап”.

Осылайша, әр шығармадағы ой сабақтастығын логикалық жүйеде жинақтай келе, автор ойын «қуалай» отырып, «Малға дос» деген субъектінің шартты түрде алғанда “өсу жолына” шолу

жасадық. Мәтін түзілісі кейде бір шығарма көлемінен асады, контекстегі астарлы ой арқылы дүние-малды қадір тұтып, бар ынтызары мен тілегін соған аударған, дүниеге “жанашыр”, әрі малмен “сырлас” пенденің бейнесін, поэтикалық образын танимыз.

Ал сол арада берілген атау немесе «есім» – Малға дос, Дүниеге дос – деп анықталған. Бұл ойымызды өлең шумағының өзі-ақ дәлелдеп береді.

Малға достың мұңы жок, малдан баска (249); Дүниеге дос акиретке бірдей болмас, / Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың, / Иманын түгел деуге аузым бармас (225).

Осы жаңа окказионалды жасалымдардың мазмұнында, яғни семантикалық құрылымында мәдени коннотация үлесі де бар. Қимыл атаулары мен заттанған есімдердің пайда болуына этномәдени факторлар сөзсіз әсер еткен.

Халықтың мал шаруашылығымен айналысуы, негізгі күн көріс құралы, береке-тоқтық, байлықтың көрінісі болу сияқты ұғымдармен ассоциацияланған тілдік бірлік мал жай ғана семиотикалық таңба ғана емес лингвомәдени де таңба.

Малға достардың мұң-шері мал ғана болып кеткендігі сонша: махшарда, яғни заман акыр болғанда күнәсі тексерілетінін (мәнмәтіндегі қолданысына байланысты алынып отыр – Г.М.), сонда ғалал мен Һарам үшін жауап беретінін де еске алмайды. Жаңа аталымның ішкі мағынасы, оны жасаудағы уәжбен, одан туар прагматикалық мән осыған нұсқайды.

Әрине, XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында Қазақстанға енген сауда капитализмі малға – дүниеге ынтықтыра түсті, құндылықтар мәнін баскаша таразылау да осы тұста басталған еді.

Абайдың тілдік тұлғасындағы адамды танытар аталымдар: *матға дос, тұрлаусыз, күнілдектер, көңлі ойтылар, ақыл көзбен баққан (ға), абұйыр тапқандарға* – дегендердің бәрі, біздіңше, *әлеуметтік таңба* (социальный знак) *иеленген*. Бұл атаулар қоғамдық, әлеуметтік мәнді білдіру үшін қызмет етеді. Бұлар – зат есімдер, яғни адамның екінші атауы; адам есімі, ныспысы, перифраз қызмет етеді.

Қимыл атаулары мен өзге сөз таптарынан пайда болып, екінші аталым қызметін атқаратын бұл бірліктердің сипаттамасынан туатын ақпараттың мазмұны терең: а) адам мінездемесі, ә) әлеуметтік қарым-қатынас, б) мәдени-рухани байланыстан мол мағлұмат танытады. Сондықтан олардың когнитивтік семантикасы сан қатпарлы әрі денотативті, әрі

әлеуметтік, экспрессивті-эмоциялы әрі прагматикалық коннотациялармен өлшенеді.

Олардың басқа номинативті атауларға карағанда және олармен салыстырғанда *әлеуметтік* мәні басым, баскаша айтқанда, идеологиялық, қоғамдық мәніне сәйкес белсенді сипат иеленген. Әрине, ол “қасиеті” тілдің әлеуметтілігіне, яғни қоғамдық қызмет атқаруына байланысты емес, тіпті екінші аталым функциясын атқарғандығына да байланысты емес. Ең бастысы, Абай өлеңдерінің идеясымен үндесетіндігімен, сол заманның қайшылығын танытатындығымен құнды. Дискурстағы атаулар *әлеуметтік мән иеленген*, яғни сол қоғамдық құбылысты танытудағы аксиологиялық сипатымен *қоғамдық ойды танытар мазмұнды* бойына жиған.

Осы әлеуметтік таңба семантикасындағы талдауға қажет, кодтық мәні бар ақпараттың мазмұны қандай? Адамның күрделі табиғатын бойына жиған, тілдік таңба – етістіктердің *атау мәніндегі қызметін* контекстуалды талдау барысында барынша қарастырып, *кодтық таңба мазмұнын* ашуды көздедік.

Сол атаулар мәні арқылы қоғамдағы әлеуметтік, рухани жағдайларды саралап, шығармашылық максат-міндетімізді айқындай аламыз. Қоғам мен ондағы өзгерістерге, қоғамның иесі адамның өзге де сыр-сипатына қатысты қосымша мәлімет алуымыз әбден мүмкін. Сөйтіп, бұл атаулардың когнитивтік таным таңбасы бола алады.

Дискурстағы әлеуметтік аспект иеленген жасалымдарға әлеуметтік лингвистика тұрғысынан да сипаттама берілу керек деп есептейміз. ...Ол атаулардың пайда болу уәжін, табиғатын зерттеу тілдегі жаңа бағыт мақсатымен тікелей ұштасады.

Когнитивтік, лингвомәдени танымдық сипаты бар бірліктердің сырын ашу басты мақсатқа жетуіміздің бірі болмақ.

Сонымен қатар, автор әлемінің тілдік бейнесін көрсететін бұл *аталымдардың* маңызы тілдік тұлғаның индивидуалды танымының табиғатымен тығыз байланысты. Әрбір тілдің – өзі қызмет ететін қоғамның тыныс-тірлігін танытатындығы, сонымен бірге, социумның (әлеуметтік ұжымның) болмыс-бітімін бағалаушы, сараптаушы қызметін және атқарары бұл тұста да есте болары анық.

Тіл мен сол тілді жеткізуші рөлі бүгінгі антропоцентристік бағдарда әр қырынан қарастыруды талап етеді. Соған байланысты М.Әуезовтің мына пікірін де қайта жаңғыртқан орынды болар деп есептейміз: «Ол өз заманындағы казактың

заттық, әлеуметтік және рухани тіршілігінің энциклопедиясын берген дана классик» (1,246).

«Ақын Абай өз тұсындағы казак қауымындағы «сөзуар, заңөшік көргіштерді», «қу старшын, аш билерді», «малдан баска мұңы жоқтарды», «тобықты молыққан пысықтарды» көріп, солардың бойындағы ең жағымсыз қылықтарды сынайды», – (3, 58) деген абайтанушы ғалым Р.Сыздық пікір-тұжырымның көкейкестілігіне өлең тілін талдау барысында тағы бір көз жеткізгендей боламыз.

Бұл метатілдегі бірліктердің барлығы – қимыл атаулары негізінде жасалған зат есімдер. *Осылайша, жалпы алғанда әлемнің тілдік бейнесіндегі, нақты алғанда Абайдың тілдік тұлғасындағы Адам концептісі тілдің семантикалық бірлігі мен тілдік құрылымының барлық жүйесінде объективтенеді* деген түйін жасаймыз.

Абай әлемінің индивидуальді авторлық бейнесіндегі Адам образының бір қыры – осындай қимыл атауларының яғни сын есім, үстеулер негізінде пайда болған зат есімдердің мәні арқылы ашылады.

Сонымен қатар, өзге де тілдік тәсілдерді Абайдың субъективті (өзіндік) авторлық интенциясын сипаттай отырып танытуға болады. Сонда ғана *Адам концептісінің мәні әлемнің тілдік бейнесінде, сондай-ақ, сөйлеушінің тілдік санасында лингвистикалық, энциклопедиялық сөздіктердегі мағынасындай тек қана ғылыми, реалды мазмұнда, денотат қызметінде емес, субъективті бағалаушылық, экспрессивті мәнде және поэтикалық мазмұнда* толыққанды ашылу мүмкіндігіне ие болатындығына көз жеткіземіз.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абайтану мәселелері. -20 том. -Алматы: Жазушы, 1985. -496 б.
2. Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия РАН СЛЯ 1994.Т.53, № 2. С.3-5; (Т.56. № 2. 4-9 стр.)
3. Сыздыкова Р.Ғ. Абайдың сөз өрнегі. –Алматы; Санат. 1995. -208 б.
4. Мырзахметов М. Абай және Шыңғыс. –Алматы: Қазақстан, 1994. -208 б.
5. Сыздыкова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. –Алматы: “Арыс”, 2004. -616.
6. Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. –Алматы: Ғылым, 1977. -454 б.
7. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер. Публ.мақала және әдеби зерттеу. –Алматы: Жалын, 1991. -464 б.

В статье рассматриваются проблемы языковой личности Абая: выявляются лингвокогнитивные и прагматические уровни поэтики автора и его концептосфера.

In this article the author touches upon the problems of language peculiarities of the great Kazakh writer – Abai Kunanbayev. here are investigated linguistic, cognitive and pragmatic levels of writers poetics and his concept sphere.

УДК 821.161.1Р

Самойлова Г.

студент ЗКГУ

Науч.рук. – к.ф.н. Опря О.В.

Эпиграфы в лирике Д.С.Мережковского

Эпиграфы в творчестве Дмитрия Сергеевича Мережковского – крупнейшего поэта, писателя и философа «серебряного века» имеют большое значение. Между тем, роль эпиграфов в творчестве Мережковского до сих пор практически не изучена. [1]

Мережковский был очень образованным человеком, по начитанности с ним мог сравниться не всякий филолог [2]. Будущий писатель получил превосходное образование сначала в классической гимназии, а потом на историко-филологическом факультете Петербургского университета. В детстве Мережковский увлекался поэзией А.С. Пушкина и, подражая ему, писал стихи.

Главной темой его творчества является религиозная тема. Писатель искренне верил в Бога [3], поэтому эпиграфами к лучшим его стихотворениям стали именно цитаты из Библии. К стихотворению «**Страшный суд**» [4] эпиграфом взяты такие слова: «И я видел семь Ангелов, которые стояли перед Богом, и даны им семь труб» [5]. Это строки из Апокалипсиса – Откровения Иоанна Богослова – последней книги Библии, вешающей о конце света. В этом стихотворении также описывается конец света. Перед взором читателя предстает Бог в окружении семи ангелов. Первый ангел бросил в мир огонь, второй засуху, третий сделал так, что «на царственный Евфрат» упала «огромная звезда». С трубой четвертого произошло затмение всех небесных светил, пятый наслал на землю мор: «И крыльями треща, надвинулась грозой, / Вождь ее полков был мрачный Абадонна» [6]. Шестой ангел

наслал войну. И была тьма по всей земле, и людям негде было спрятаться. И только седьмой ангел молчал: «Он в солнце был одет и в радуге стоял; /И две его ноги – две огненных колонны, /Одной моря, другой он земли попирает» [7]. Именно в этом седьмом ангеле и заключается спасение мира. Это и не ангел вовсе, а Христос Спаситель. И сказаны им были такие слова: «...Я Альфа и Омега, Начало и конец, я в мир гряду! Аминь» [8]. А завершается стихотворение такими словами: «Гряди, о Господи! Как воск, как хлопья снега, /Растает пред Тобой гранит немых твердынь» [9]. Апокалипсис страшен сам по себе. Но зачем рухнет старый мир? зачем растает перед Христом «гранит немых твердынь»? Не для того ли, чтобы потом появился новый мир, чище и совершенней прежнего? Природа сравнивается у Мережковского с женщиной в родах... Это символ того, что разрушается Царство Отца, но грядет Царство Сына. И миру предстоит новое рождение. «Смертельной тоской» все полно, словно в память о старом мире. Но ведь после Апокалипсиса воссияет Царство Божье, где на небесный Престол взойдет Иисус Христос, распятый за грехи человеческие. И спасет мир, как уже спас однажды. Эпиграф из Откровения Иоанна только теснее связан со смыслом стихотворения. Стоят перед Богом семь ангелом, один из них Христос. И Господь словно благословляет своего сына на мудрое и справедливое правление миром. Эпиграф становится своеобразным оригинальным символом. Стихотворению «Ода человеку» [10] эпиграфом служит латинская фраза: «Ессе homo» (Се человек). Но весьма противоречивые чувства охватывают читателя после ознакомления с этим стихотворением. В последних строках стихотворения говорится: «Я – образ и подобие Божье!» [11]. Человек был создан по образу и подобию Творца, об этом говорится в Библии. Поэт изображает возгордившегося человека, который забыл то, что созданы люди по образу и подобию Всевышнего: «Я – слово мира, без меня / Он глух и нем от века», «Природа для меня, как царское подножье! / Я – человек, я – цель, я – радость, я – венец. / Всего живущего начало и конец...» [12]. Мережковский показал, до какой степени может возгордиться человек, забывший свое истинное место в мире. Нельзя считать природу царским подножьем, утверждает Мережковский. Ведь человек – лишь составляющая природы, но не властелин ее. Эпиграф стихотворения является немаловажным моментом. О Христе в Библии сказано: «Се человек!» [13]. И это именно тот человек, оду которому поет Мережковский. Если кто и имеет право, не посягая на святое, ибо сам свят, сказать: «Я – человек, я – цель, я – радость, я – венец!», то

это только Христос. Он – образ и подобие Бога, воплощение Его на земле. Рожденный от Всевышнего и Пречистой Девы Марии, Великий Человек, «радость и венец» мира земного, рассуждает в стихотворении поэт. Интересен эпиграф к стихотворению «*De Profundis*» (Из глубины [взываю в Тебе, Господи] лат. – Псалом 129, 1) [14]. Это слова из Евангелия Марка, гл. XIII, 19, 20: «...В те дни будет такая скорбь, какой не было от начала творения, которое сотворил Бог, даже донныне и не будет. И если бы Господь не сократил тех дней, то не спаслась бы никакая плоть [15]. Это стихотворение: «Мне самого себя не жаль. / Я принимаю все дары твои, о Боже, / Но кажется порой, что радость и печаль, / И жизнь, и смерть – одно и то же. / Спокойно жить, спокойно умереть – Моя последняя отрада. / Не стоит ни о чем жалеть, ни на что надеяться не надо» [16]. Какое чувство может побудить написать такие строки? Чувство отчаянной, горькой безысходности, когда уже не жаль самого себя, когда все равно, и ты готов принять все, что выпадет в жизни, ради одного мига покоя. В таком состоянии все становится тождественно: «...и радость, и печаль, и жизнь, и смерть – одно и то же» [17]. Лирический герой – человек глубоко зрелый духовно, мудрый. Он много видел в жизни, много страдал. Его душа полна смирения. Это не оупляющее безразличие к жизни, а именно христианская покорность. «Я принимаю все дары Твои, о Боже...» [18]. Божий Дар – это же не только счастье и радость, о которых просят все люди. Это также и скорбь, печаль. Все в мире происходит по воле Бога. Лирический герой твердо усвоил эту истину, поэтому согласен безропотно перенести все, что ему осталось в этой жизни, не ропща и не отчаиваясь. Он верит, что после смерти его ждет покой, которого так не хватало при жизни.

Дилеммы прочно отодвинуты на задний план, потому что ничего не хочется так, как покоя. И в таком состоянии из груди вырывается вопль: «Из глубины взываю к Тебе, Господи!». Действительно, такая скорбь, такая душевная мука невыносимы, от них не избавит ничто, кроме смерти. «И если бы Господь не сократил тех дней, то не спаслась бы никакая плоть». Эпиграф тесно связан с названием, и вместе они определяют весь глубокий философский смысл этого стихотворения. “*Voluntas est superior intellectu*” – это эпиграф к стихотворению «Блажен, кто цель избрал, кто вышел на дорогу...» [19]. Латинская фраза, обозначающая: «Воля стоит над мышлением» (Дунс Скотт). В этом стихотворении противопоставляются две человеческие черты: дело и мысль, люди дела и люди слова. Первые предпочитают действие, движение. Им некогда размышлять, подвергаться сомнениям. Вот

как отзывается о них Мережковский: Блажен, кто цель избрал, кто вышел на дорогу / И мужеством бойца и верой наделен, / Кто бросился стремглав в житейскую тревогу, / Кто весь насущною заботой поглощен» [20]. Речь идет о человеке, который применяет эти понятия в обыденной, житейской ситуации. Ему некогда мечтать, надо действовать, иначе можно стать теми, о ком говорит Мережковский в следующих строках: «Но горек твой удел, мечтатель бесполезный: / Не нужен никому, от жизни ты далек. / И трепетно склоняясь над сумрачною бездной / Неразрешимых тайн, ты вечно одинок...» [21]. «Воля стоит над мышлением» – этот эпиграф как нельзя лучше выявляет главную мысль стихотворения. Эпиграф словно задает тон и двухчастную композицию всего стихотворения. В первой части описывается волевой человек, боец и победитель; во второй – рисуется образ праздного мечтателя. Первая часть стихотворения – это воля; вторая – иллюзии. Воля первая, то есть преобладает над мышлением. Эпиграф, хоть и «чужое» слово, но данные слова Дунса Скотта настолько гармонично сливаются со стихотворением Мережковского, что одно становится почти неотделимо от другого.

У Мережковского много произведений на религиозные темы. Примерами тому могут быть стихотворения «Страшный суд», «Усталость», «Молитва природы», «Ты читала ль преданья, как жгли христиан», «Христос воскрес!» – поют во храме...» [22] и многие другие замечательные произведения. И в каждом стихотворении чувствуется безграничная любовь автора к своей вере, своему Создателю, к своей родине. Но Мережковский – необычайно образованный и разносторонний человек. Кроме темы христианства, в его творчестве ярко выражена и тема иноземных сказаний и легенд. Таковы «Египетские романы», «Итальянские новеллы», многие легенды и поэмы [23]. Так, Мережковский написал стихотворение «Старый Гуд» [24] по мотивам осетинских легенд. Эпиграфом к этому стихотворению стали слова из горской песни: «Отец, о чем это стонет метель?». Это рассказ о том, как грозный бог непогоды, бог бури, старый Гуд, полюбил молодую смертную девушку. Но девушка его чувств не разделяла, она влюбилась в пастуха, такого же смертного, как и она. Однажды влюбленные потеряли в горах ягненка. В поисках они забрели в пещеру, развели огонь. Старый Гуд разозлился и завалил вход в пещеру камнями. Любовники стали врагами, просидев взаперти три дня голодными. Он бросился на нее с ножом, желая съесть возлюбленную... А старый Гуд смеялся над ними: «Не меня ли ты отвергла? / Что же, радуйся теперь! / Посмотри-ка, полюбуйся –

«Твой любовник – дикий зверь!» [25]. Но девушка не испугалась. Услышав такие слова, она выхватила нож у пастуха и вонзила в собственное сердце: «Я сама ему на пищу/ Кровь и тело отдаю, /Я любовью победила / Силу грозную твою!» [26]. Старый Гуд бешенстве обрушил свод пещеры, похоронив пару под обломками. Но злой бог был достойно наказан: он не смог забыть смертную, пожертвовавшую своей жизнью ради любви. И до сих пор слышится в реве метели его стон: «Горе мне, я побежден!» [27]. Не ясно, о чем тоскует – по загубленной любви или страдает потому, что смертная девушка сильнее оказалась? Легенда горская, и эпиграф, взятый из горских песен, помогает глубже проникнуть в смысл того, что пытался сказать автор. Самопожертвование – главная идея стихотворения. Мережковский еще раз подчеркивает: любовь сильнее смерти. Смертная девушка не хочет покоряться воле злого бога, который обрекал ее на мучительную и страшную смерть от руки любимого.

Таким образом, эпиграфы играют важную роль в стихотворениях Мережковского. Эпиграф, выполняя определенную функцию в лирическом тексте, является тематическим, сюжетным, концептуальным элементом текста. Эпиграф – фактически "чужое" слово, но, попадая в динамику произведения, он гармонически сливается с текстом, и не только помогает выразить основную мысль, но и расширяет её.

Литература:

- [1], [2], [3] – А.Долинин «Дмитрий Мережковский», М.Алданов «Д.С.Мережковский», Андрей Белый «Начало века», Н.Бердяев «Новое христианство», З.Гиппиус «Дмитрий Мережковский».
- [4], [5], [6], [7], [8], [9] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Поэмы и легенды. Москва «Книга» 1990.
- [10], [11], [12] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения разных лет. Москва «Книга» 1990
- [13] – БИБЛИЯ. НОВЫЙ ЗАВЕТ. ЛУКИ 2:15-20.
- [14], [15], [16], [17], [18] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Новые стихотворения 1891 – 1895 годов. Москва «Книга» 1990
- [19], [20], [21] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Часть I. Москва «Книга» 1990
- [22] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Поэмы и легенды. Новые стихотворения 1891 – 1895 годов. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Часть II. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Часть III. Москва «Книга» 1990
- [23] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения 1883 – 1887 годов. Часть I. Москва «Книга» 1990
- [24], [25], [26], [27] – Мережковский Д.С. Собрание сочинений. Стихотворения разных лет. Поэмы и легенды. Москва «Книга» 1990

Мақалада Д.С. Мережковскийдің шығармасының эпиграфтары туралы сөз етіледі. Мақала Мережковскийдің ақындық шығармашылығын зерттеуге бағытталған. Автор терең және күрделі проблема - эпиграфтың мағынасын ашады, Мережковскийдің өлеңдерімен тезисін көркемдейді

The clause by student Galina Samoilova about epigraph in creative activity of D.S. Merezhkovsky. The clause is directed on study poetical creative activity of Merezhkovsky. The author reveals deep and complex problem - importance of the epigraph. And author illustrates their own theses by poems of Merezhkovsky.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37.01(574)

Ажнева А.С.
магистрант ЗКГУ

Трудности адаптации инновационной системы образования в Казахстане

Стремительно меняющиеся условия жизни вынуждают искать новые подходы к качественному изменению системы образования. После обретения независимости Республики Казахстан начинается новый качественный этап в развитии образовательной сферы. Распад советской системы привел к появлению комплекса проблем. Стало невозможным поддерживать в административном и финансовом плане старую систему образования. В это же время повысилась потребность средней и высшей школы в новых учебных программах, в изменениях программ преподавания гуманитарных дисциплин и др.

В 1992 году принят Закон “Об образовании”. Главная задача системы образования – создание необходимых условий для формирования и развития личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики. Основными задачами в области воспитания являются:

- раскрытие духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности;
- воспитание гражданственности, осознания прав и обязанностей личности перед семьей, народом, обществом и государством, а также потребности участвовать в культурной, общественной, экономической и политической жизни Республики.

В целях развития разносторонних интересов и способностей, привития навыков трудовой и общественной

деятельности, профессиональной ориентации, воспитания самостоятельности и ответственности, потребности в знаниях, интереса к науке, технике, искусству, литературе, национальным традициям, нравственно-эстетического воспитания, организации досуга и отдыха, укрепления здоровья детей и молодёжи стала развиваться сеть внешкольных учреждений образования.

После обретения Казахстаном независимости, актуальной задачей стало формирование законодательной базы, соответствующей изменившимся условиям. В 1993 – 1995 гг. были пересмотрены концептуально-программные подходы в сфере образования. На основе новой законодательной базы уточнялись пути и направления реформ. Было принято 18 концепций, в числе которых “Концепция государственной политики в области образования”, “Концепция гуманитарного образования”, “Национальная программа государственной поддержки образования”, “Целевая программа подготовки и издания учебников и учебно-методических комплексов для общеобразовательных школ”, “Программа гуманитарного образования” и “Республиканская программа “Болашақ”. Однако ограниченность ресурсов привела к возникновению противоречий между ожиданиями и действительными возможностями.

М.Ж. Журинов (министр образования Республики Казахстан) в 1995 году отмечал, что необходимость комплексного реформирования всей системы образования вызвана отставанием развития системы образования от политических и экономических реформ нашей независимой республики, избравшей собственный путь.

Чрезмерная централизация управления продемонстрировала ограниченную способность к учету специфики учреждений образования и слабую оперативность в проведении изменений. С 1995 по 1999 годы в деятельности учреждений образования прослеживаются следующие черты:

- разрабатывается и реализуется модель устройства жизни учащихся;
- разрабатывается принципиально отличное от традиционного содержание образования
- включая освоение умений и средств самосознания, саморегуляции, самообразования, самоопределения;
- ведется новый поиск содержания труда педагога, апробируются средства и способы его работы, направленные на развитие творческих черт личности учителя.

Инновационные методы обучения, новые образовательные технологии являются теми наиболее эффективными рычагами, которые могут “перевернуть” традиционное образование, способствовать кардинальному его реформированию. Все актуальнее становилась проблема культурной и этнической самобытности, проявляется повышенный интерес к языку и традициям. Вопрос об использовании этнокультурного достояния в процессе национального возрождения в данном периоде выделился в качестве первостепенного. Поэтому в 1996 году была разработана и реализована “Концепция этнокультурного образования Республики Казахстан”, одобренная распоряжением Президента Республики Казахстан от 15 июля 1996 г. № 3058. Основной идеей последней является создание модели образования, ориентированной на сохранение самобытности этнических групп и, одновременно, освоение ценностей и стандартов других культур. Важно, что при этом не утрачивается этническая идентичность и обеспечивается восприятие общегосударственных ценностей. Принятие идеи этнокультурного образования означает создание национальной системы обучения и воспитания, базирующейся на идее культурного и лингвистического плюрализма, сочетающей мировой уровень технической и информационной оснащенности образования с традиционными культурными ценностями.

В Законе Республики Казахстан “Об образовании” сформулированы основные положения государства в области образования и воспитания, где четко определены цели и задачи воспитания. В связи с этим в 2000 году была разработана и принята “Комплексная программа воспитания в организациях образования Республики Казахстан”.

Комплексная программа в системе образования Казахстана ориентирована на повышение общественного статуса образовательных учреждений, обновления содержания и структуры воспитания на основе отечественных традиций и современного опыта, обеспечение многомерности и интегрированности учебного и воспитательного процессов. Комплексная программа определяет цели и задачи, направления совершенствования организации воспитания в системе образования, а также первоочередные меры, связанные с развитием воспитательной практики образовательных учреждений.

В связи с тем, что работа по повышению квалификации и переподготовки педагогических кадров тесно связана с

обновлением содержания образования, особенно возрастают требования к организаторам этого процесса, к их профессиональной готовности научно обосновывать и действительно решать проблемы и противоречия, предусмотреть перспективу. Поэтому многие педагоги выход из этого положения представляли в освоении и внедрении новых технологий обучения и воспитания. В.П. Беспалько писал: "Обновление школы возможно только через научно обоснованное совершенствование педагогической технологии, предполагающей строго научное проектирование и точное воспроизведение педагогических процессов".

В Государственной программе "Образование", утвержденной указом Президента Республики Казахстан от 30 сентября 2000 года № 448, предусмотрено осуществление инновационных преобразований в разработке и внедрении новых технологий обучения и воспитания.

Программа призвана способствовать обновлению содержания образования через внедрение новых учебных планов, учебников и учебно-методических комплексов нового поколения. Одной из основных задач программы является совершенствование воспитательной работы, обеспечение единства процессов обучения и воспитания, т.е. формирование личностных качеств воспитанника на основе идей казахстанского патриотизма, гражданственности, гуманизма и общечеловеческих ценностей. Единство процессов обучения и воспитания может быть достигнуто путем расширения системы дополнительного образования, поощрения молодежных и детских общественных объединений и обеспечения организованного досуга и отдыха детей, подростков и молодежи.

Можно сделать вывод, что реформа казахстанского образования имела своей целью приближение отечественной образовательной системы к передовому и апробированному мировому опыту. Важность этого подчеркивает Президент Республики Казахстан: "В ближайшие годы мировое лидерство в хозяйственной, социальной, культурной и других жизненно значимых областях будет принадлежать странам с преимущественно развитым интеллектуальным потенциалом. Неслучайно, что мировое сообщество на пороге 21 века выдвинуло концепцию устойчивого человеческого развития, являющуюся венцом постиндустриальной концепции. Глобальными факторами перспективного развития современного общества заявлены образование, наука, демографическая

устойчивость человека. Не может быть развитого государства без развитого общества – это аксиома, с которой нужно считаться”.

За последние годы в Казахстане сделаны крупные шаги в поддержку реформ системы образования: сохранен и расширен образовательный потенциал страны; реформированы структура и система образования; разработаны и внедрены общеобязательные стандарты для всех ступеней образования; изменены цели и содержание образования, структура учреждений.

В целях развития системы образования Республики Казахстан была разработана Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005 – 2010 годы, утвержденная указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2004 года № 1459. Программа составлена в соответствии с Посланием Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 19 марта 2004 года “К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации”, Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2010 года, утвержденным

Указом Президента Республики Казахстан от 4 декабря 2001 года № 735 для повышения качества подготовки человеческих ресурсов, удовлетворения потребностей личности и общества. Программа будет реализовываться поэтапно. При описании первого этапа (2005 – 2007 годы) в области обучения и воспитания будут внедрены новые образовательные технологии. Второй этап (2008 – 2010 годы) связан с полномасштабной реализацией Программы, ее корректировкой с учетом накопленного опыта, развития рынка труда и социально-экономических условий в стране. В результате реализации Государственной программы развития образования в Республике Казахстан на 2005 – 2010 годы будет сформирована эффективно функционирующая казахстанская система образования, достигнут качественно высокий уровень обучения и воспитания, позволяющий Казахстану занять достойное место в современном мире.

Современный учитель, обладающий широкой эрудицией, высоким уровнем профессиональной культуры, знающий реальные процессы, которые происходили и происходят в образовании, сможет менять действительную ситуацию. Перед ним возникает актуальная проблема оперативного и постоянного обновления профессиональных знаний приобретения педагогического опыта.

Поэтому особое внимание мы уделяем концептуальным подходам в организации образования Республики Казахстан, так как принятые документы позволяют актуализировать современные технологии образования и создать условия для формирования, развития и профессионального становления личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей.

Литература:

1. Государственная программа развития образования в РК на 2005-2010 г.г. Газета «Казахстанская правда». 16.10.2004. - №237 (24547). - С.7-9.
2. Основы кредитной системы обучения в Казахстане./ С.Б.Абдыгаппарова, Г.К.Ахметова, С.Р.Ибатуллин, А.А.Кусанов, Б.А.Мырзалнев, С.М.Омирбаев; Под общей редакцией Ж.А.Кулекеева, Г.Н.Гамарника, Б.С.Абдрасилова. - Алматы. 2004. - 198 с.
3. Лиссабонская конвенция: «О признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе». 11.04.1997.
4. Жангисина Г.Д. «Современное состояние информационного образования в высшей школе». // Вестник Высшей школы. - Алматы, 2005. №3. - С. 191-194.

Автор өз макаласында Қазақстандағы білімнің инновациялық жүйеге бейімделуінің қиындықтары жөнінде сөз етеді.

ӨОЖ 376.3

Муханбетжанова А.М.

д.п.н., профессор

Иргалиев А.С.

магистр педагогики, аспирант ЗКГУ

Реализация социально-педагогической деятельности в детской деревне семейного типа

Существующие проблемы в процессе социализации детей-сирот подросткового возраста не решаются в ходе воспитания в детских учреждениях, замещающих семью. Наибольшие трудности становления личности подростка наблюдаются в эмоционально-волевой сфере, нарушении социального взаимодействия, неуверенности в себе, снижении самоорганизованности и целеустремленности, что приводит к бедности позитивного индивидуального социального опыта.

Здесь удачным начинанием являются детские деревни семейного типа «SOS-Киндердорф». В 1949 году в Австрии, как и в других странах Европы, было много осиротевших детей. Врач Г. Гмайнер на собранные деньги построил в Имсте первый дом для детей-сирот. Дети жили обычной жизнью семьи, во главе которой была одинокая женщина (незамужняя, вдова, бездетная или имеющая взрослых, самостоятельных детей). Приготовление пищи, стирка, уборка помещения - все выполняет мать-воспитательница, живущая с детьми. Группа - семья комплектуется разнополой и разновозрастной [1, с.74]. Сейчас детские деревни существуют в 130 странах мира. Строительство детских деревень происходит и в нашей Республике и на сегодняшний день действуют 9 детских деревень.

Детская деревня семейного типа в Республике Казахстан – это государственное учреждение, принимающее на воспитание детей-сирот на договорных началах с местными органами опеки и попечительства для воспитания в условиях, приближенных к семейным.

Областная детская деревня семейного типа г. Уральска была создана по инициативе общественного республиканского детского фонда «Бобек» и Западно-Казахстанского областного Акимата 6 ноября 2003 года.

Областная детская деревня семейного типа г. Уральска расположена в п. Зачаганск. Детская деревня состоит из 10 жилых коттеджей, где проживают семьи, состоящие из 7-8 детей и 1 административного здания «Досуг», включающего кабинет директора, замдиректоров, бухгалтерию, библиотеку, актовый зал, кабинет психолога, кабинеты для кружков труда и музыки, тренажерный зал, медицинский кабинет и фито-бар.

Несомненно, положительно оценивая организацию и реализацию учебно-воспитательной работы областной детской деревни семейного типа необходимо отметить, что дальнейшей разработки и усовершенствования требует организация педагогической деятельности по успешной социализации воспитанников, в особенности воспитанников подросткового возраста.

Для восполнения пробелов в воспитательной работе детской деревни, подтверждения гипотезы диссертации нами была проведена экспериментально-исследовательская работа,

цель которой заключалась в практическом обосновании выделенных педагогических условий успешной социализации подростков-воспитанников государственных учреждений, замещающих семью.

В качестве объекта исследования - система воспитания и процесс социализации подростков (12-15 лет) в условиях учреждения, замещающего семью. В экспериментальной работе приняли участие 36 воспитанников: из них юношей - 18 и девушек - 18.

Экспериментальная работа диссертационного исследования была основана на реализации принципов социально-педагогической деятельности, психолого-педагогической диагностики и коррекции.

В качестве основных принципов организации психолого-педагогической диагностики нами были использованы: принцип создания «ситуации клиента»; принцип правильной интерпретации и соотнесения с другими жизненными показателями, результатами деятельности воспитанника; принцип эффективности; принцип коррекционности; принцип владения элементами математической статистики и достоверности; принцип качественного и количественного отбора методик в соответствии с требованиями валидности, надежности и точности [2, с. 101].

Для решения поставленных задач в процессе диагностики личности подростка были использованы две группы методов исследования: экстенсивные (наблюдение за подростками, беседы с воспитателями и педагогами, анализ психолого-педагогических характеристик) и интенсивные (экспериментально-психологические методы).

Для подтверждения гипотезы и решения поставленных задач диссертационного исследования и, придерживаясь логики и методики научного исследования, нами была разработана программа экспериментальной работы, которая реализовывалась в 4 этапа:

1 этап - *организация и проведение комплексной диагностики уровня социализированности подростков* (май - сентябрь 2006);

2 этап - *реализация программы специальной работы «Успешная социализация подростка-воспитанника»* (октябрь 2006 - май 2007);

3 этап - консультирование и подготовка докладов по направлениям экспериментальной работы для педагогического коллектива детской деревни, встречи и круглые столы со специалистами на областном и городском уровнях (ноябрь 2006 – апрель 2007);

4 этап - повторная диагностика уровня социализированности подростка для определения эффективности разработанной модели, методов, форм и средств специальной работы.

Диагностика уровня социализированности подростка проводилась посредством исследования социально-психолого-педагогических особенностей развития личности.

Первичные данные о подростках были получены посредством социально-педагогической диагностики: сбор общих сведений о ребенке; общий уровень развития; основные черты личности воспитанника; характер социализации ребенка [3, с.24].

В качестве основных методов специальной работы были выбраны *тренинг, упражнение и групповая дискуссия*.

Разработанная и реализованная нами программа специальной работы «Успешная социализация подростков-воспитанников» состояла из 4-х основных разделов:

Таблица 1 – Программа специальной работы «Успешная социализация подростков-воспитанников»

№	Части раздела	Раздел программы	Количество часов
1.	Мир чувств и эмоций	Семинар-тренинг	42
	Насдине с собой	«Встречи с самим собой»	52
2.	Коммуникация и общение	Упражнения и тренинги	22
	Развиваем креативность	«Подросток и общество»	18
3.	Моя семья	Детско-родительские тренинги «Подросток и семья»	14
4.	Профессия	Тренинги «Мир профессии»	8
Всего			156 часов

Цель программы: создание условия для успешной социализации и формирования более высокого уровня социализированности (позитивного социального опыта) у воспитанников-подростков детской деревни посредством

активного осознания (познания) себя, признания со стороны других участников тренинга и образовательного процесса (воспитателей-мам, референтной группы, учителей) и достижений в социально-значимой деятельности (межличностном общении и учебе).

С целью определения эффективности разработанной модели и реализованной программы специальной работы «Успешная социализация подростков-воспитанников» была проведена вторичная психолого-педагогическая диагностика (формирующий этап).

Таблица 2 – Сравнительные результаты социально-педагогической диагностики подростков-воспитанников детской деревни на констатирующем и формирующем этапах эксперимента

№	Показатели социально-педагогического развития подростков	Констатирующий этап (в %)	Формирующий этап (в %)
1.	Позитивные	36,78 %	46,89 %
2.	Средне-нейтральные	53,68 %	47,27 %
3.	Негативные	9,54 %	5,84%

Одним из показателей социализированности подростка-воспитанника является уровень его социально-психологической адаптированности. После проведения специальной работы, по результатам вторичной диагностики, общий коэффициент адаптированности в выборке составил 3,3, что соответствует выше среднему уровню. Данный уровень социально-психологической адаптированности характеризует подростка как адекватно принимающего себя и значимых других, берущего субъективную ответственность за события жизни, доминирующего в отношениях со сверстниками, умеющего налаживать продуктивные (деловые) контакты, стремлением в большинстве случаев решать возникающие проблемы самостоятельно.

Таблица 3 - Общий коэффициент социально-психологической адаптированности воспитанников-подростков 12-15 лет (формирующий этап)

№	Факторы	Первичная диагностика	Вторичная диагностика	Динамика
1.	Принятие себя	3,0	3,3	+ 0,3
	Непринятие себя	2,7	2,3	- 0,4
2.	Принятие других	4,1	4,5	+ 0,4
	Конфликт с другими	2,6	2,5	- 0,1

3.	Внутренний локус контроля	3.3	3.2	- 0.1
	Внешний локус контроля	3.1	3.2	+ 0.1
4.	Эмоциональный комфорт	3.5	3.9	+ 0.4
	Эмоциональный дискомфорт	2.9	2.8	- 0.1
5.	Доминирование (лидерство)	3.3	3.6	+ 0.3
	Зависимость (ведомость)	3.2	3.0	- 0.2
6.	Уход от решения проблем	3.2	2.9	- 0.3
	Средний балл	3.2	3.3	+ 0.1

Положительная динамика произошла и в мотивационной сфере подростков. Так, на констатирующем этапе эксперимента продуктивность мотивации учения и положительное эмоциональное отношение к школе составляло 57 %, тогда как на формирующем этапе уже 63,9 %, на 6 % снизилось переживание «школьной скуки», наметилась тенденция повышения познавательной активности на уроках. Повзрослел интерес к предметам изучение которых необходимо для получения той или иной профессии.

Еще одним показателем повышения уровня социализированности подростков-воспитанников является уровень самооценки и Я-концепция. На начало эксперимента почти 2/3 подростков-воспитанников детской деревни испытывали защитно-высокое отношение к себе, демонстрировали очень высокое самооценку, что свидетельствовало о несформированности и незрелости Я-концепции, неустойчивости представлений о самом себе и неадекватности взаимодействия с окружающими. На формирующем этапе эксперимента, после проведения комплекса специальных коррекционно-развивающих занятий, высокий и средний уровень самооценки, соответствующий социальной норме показали 41,7%, что на 13,1% больше чем на констатирующем этапе.

Проявление более высокого уровня социализированности характеризуется уверенностью в себе, в своих возможностях, желанием и готовностью брать на себя ответственность, быть лидером, проявлением социальной активности в отношениях со сверстниками в коллективе. Это предполагает преодоление негативных барьеров, снижение личностной тревожности подростка. Так, по результатам вторичной диагностики было отмечено снижение уровня тревожности у подростков на 12,5 %, в том числе средних показателей по шкалам: школьная тревожность-снижение на 0,4 балла, самооценочная тревожность-снижение на

0,4, межличностная тревожность - на 0,3 и магическая тревожность - на 0,1 балла.

Таблица 4 - Результаты методики «Шкала личной тревожности для учащихся 13-16 лет А.М. Прихожан (форма Б)» подростков- воспитанников 12-15 лет (формирующий этап)

№	Субшкалы	Средний уровень тревожности	
		Первичная диагностика	Вторичная диагностика
1.	Школьная тревожность	8,3	7,9
2.	Самооценочная тревожность	9,5	9,1
3.	Межличностная тревожность	8,5	8,2
4.	Магическая тревожность	9	8,9

Следующим важным показателем повышения уровня социализированности подростков-воспитанников детской деревни являются произошедшие изменения в ценностно-нормативной системе. Актуальными среди терминальных ценностей для подростков-воспитанников наряду с таким как «Счастливая семейная жизнь» (1,8) , «Здоровье» (3,4), «Любовь» (5,2), стали и такие ценности как «Наличие хороших и верных друзей» (5,8), «Интересная работа» (5,2), «Активная деятельная жизнь» (8,7), что говорит о приобретении устойчивого интереса к продуктивному общению, потребности в наличии близких людей, необходимости доверия к окружающим и планирования будущего.

Среди инструментальных ценностей по сравнению с результатами первичной диагностики первостепенными стали такие как «Ответственность» (6,9), «Образованность» (7,2), «Рационализм» (7,2), «Жизнерадостность» (7,3), «Честность» (7,3), «Твердость воли» (7,9), «Аккуратность» (8), «Смелость в отстаивании своего мнения, взглядов» (8,4). Это личностные качества, которые были актуализированы в процессе участия в специальных занятиях: чувство долга, умение держать свое слово, стремление к высокой культуре, умение настоять на своем, не отступать перед трудностями, правдивость, искренность, умение настоять на своем, не отступать перед трудностями, смелость в отстаивании своего мнения и взглядов, умение содержать в порядке вещи, порядок в делах, чувство юмора. Все это является показателями информационной компетентности подростков.

Увеличилось и количество подростков, испытывающих положительное отношение к самому себе, к своей личности с

28,6 % (констатирующий этап) до 55,6 % (на формирующем этапе). Это свидетельствует о формировании адекватной самооценки подростка, положительных тенденций в развитии Я-концепции, навыков самопознания и саморазвития.

Отношение к своему будущему на констатирующем этапе было больше нейтрально-отрицательным (у 71,4% подростков), выражающееся в нежелании и неумении планировать будущее, страх перед неизвестностью, неопределенностью после оставления детского учреждения. На формирующем этапе отношение к будущему стало положительно-нейтральным (у 74,9% подростков), что говорит об обретении уверенности в будущем, в формировании умения планировать ближайшее и перспективное будущее, представления о возможности приобретения профессии, создании семьи, умении налаживать контакты за пределами воспитательного учреждения. Вышеперечисленное свидетельствует о проявлении у подростков-воспитанников детской деревни навыков самоменеджмента.

Таблица 5 - Результаты констатирующего этапа эксперимента по методике «Незаконченные предложения» Сакса и Леви среди подростков- воспитанников 12-15 лет (формирующий этап)

№	Отношение воспитанника	Количество подростков в %		
		Положительное	Нейтральное	Отрицательное
1.	К отцу, матери	72,2 %	22,2 %	5,6 %
2.	К самому себе	55,6 %	36,1 %	8,3 %
3.	К своему будущему	41,6 %	33,3 %	25,1 %

Обобщив результаты вторичной социально-психолого-педагогической диагностики (формирующий этап) необходимо отметить, что качественная и количественная динамика произошла в самой личности подростка, во всех сферах его деятельности (общение, учение, трудовая, физическая и творческая деятельности), что свидетельствует об эффективности реализованной специальной программы «Успешная социализация подростков-воспитанников».

У подростков-воспитанников детской деревни изменилось общее представление об окружении, изменились ценностные ориентации и значимые эмоции, наметились позитивные тенденции в отношениях со сверстниками, с педагогическим коллективом деревни, с учителями, качественно изменилось поведение, появилась уверенность в будущем и их нужности

обществу и окружающим людям, появилось ощущение «полноценности» и своей значимости, больше проявляются такие качества как инициативность, ответственность, целеустремленность, уверенности в себе и своих силах, умение отстаивать свою позицию. В семьях подростков наметились позитивные тенденции: появилась открытость высказываний, осознание и уважение своих прав и прав членов семьи, взаимоуважение и взаимопомощь, забота о «братьях» и «сестрах», организация своего личного пространства и времени.

Разработанная теоретическая модель диссертационного исследования и ее реализация подтвердила гипотезу и доказали ее эффективность.

Литература:

1. Брускова Е. Семья без родителей. - М.: Центр развития социально-педагогических инициатив, 1993. - 238 с.
2. Методика воспитательной работы: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. - М., 2002. - 144 с.
3. Социально-педагогическая практика: в помощь студенту-практиканту: Учебно-методическое пособие сост. М.Н. Бурмистрова, А.В. Кашеева, Н.П.Кириленко, Т.Н. Черняева. - Саратов, 2006.
4. Закон Республики Казахстан «О детских деревнях семейного типа и Домах юношества» № 113-2 - 19.12.2001.
5. Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред. Лисиной М.И., Дубровиной И.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. и др. - М., 1998.
6. Зуева И.А. Социализация детей-сирот. / Виртуальный кабинет лаборатории социально-психологической службы НМЦ ЮВУО. - 2006, www.yandex.ru
7. Прихожан А.М., Толстых Н.Н., Юферева Т.И. Подростковый возраст // Психическое развитие воспитанников детского дома. - М., 1990.

Мақалада жанұя үлгісіндегі балалар ауылы жағдайында жетім жасөспірімдердің әлеуметтену мәселелері, жүргізілген ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері қарастырылған.

The problems of socialization of the orphan children in the conditions of upbringing at the children's village are examined in this article.

Отбасындағы қарым-қатынастың кіші мектеп жасындағы балалардың интеллект компоненттерімен байланысы

Қазіргі заманғы психология ғылымында интеллектті дамыту ең өзекті мәселелердің біріне айналды. Отандық (Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, В.Н. Дружинин, В.Н. Щадриков, М.А. Холодная, Н.И. Чурикова және т.б.) және шетелдік (Г. Айзенк, Д. Векслер, Дж. Гилфорд, Р.Кэттел, Ж. Пиаже, К. Спирмен, Л. Тернстоун және басқалар) ғалымдардың психология ғылымының бұл аймағы жөнінде психологиялық өңдемелерінің болуына қарамастан, интеллекттің психологиялық мәнін ашу, оның детерминациясы және құрылымы, қалыптасу үрдісі мен шарттары жөніндегі негізгі сұрақтар бүгінгі күнге дейін нақты бір шешімін тапқан жоқ.

Ғасырдан астам уақыт бойына қабілеттер психологиясы интеллекттің жалпы вариативтілігіне тұқымқуалау мен ортаның әсерін анықтауға тырысуда. Ф.Гальтоннан бастап, зерттеушілердің зейіні негізінен интеллекттің генетикалық және биологиялық факторларға байланысын дәлелдеуге бағытталды. Ортаның әсері жөніндегі зерттеулерді жүргізу әдістемелік қиындықтарға байланысты және сұрақты шешудегі қате түсініктерге байланысты көп танымал болмады. Тек соңғы жылдары ғана қоршаған орта арнайы талдаудың пәніне айналды, интеллектуалдық қабілеттермен байланысты орта параметрлерін зерттеуге қызығушылық арта бастады.

Балалардың интеллектуалдық қабілеттері отбасының келесі сипаттамаларымен корреляциялық байланыста: аналық депривация, ата-ананың білім деңгейі, әлеуметтік мәртебесі және мамандығы, ересектердің балалармен қарым-қатынасының ерекшеліктері, баланың ата-анасына эмоционалды қатынасы, отбасы көлемі.

Сонымен қатар, әдеби көздерді зерттеу арқылы бұл аймақтағы зерттеулер әлі де толықтыруды қажет екенін байқаймыз, себебі көптеген зерттеулер көбіне қалыпты емес отбасында (көп балалы, егіздері бар, деструктивті) жүргізілген, мұнда баланың интеллектуалдық дамуына теріс әсер ететін факторларға баса назар бөлінген. Мұндай тәжірибе ғылыми ойдың шекараларын кеңейте отырып, сонымен бірге, біздің мәдениетке сай қалыпты отбасындағы (толық, бірқалыпты, көп балалы емес, психотерапевт көмегін қажет

етпейтін) ортаны бала үшін тиімді ұйымдастыруға және болжауға мүмкіндік бермейді.

Содан келіп келесі мәселе туындайды – отбасындағы ортаның қандай ерекшеліктері бала интеллектісінің дамуының шарты бола алады, және мұндай әсер етудің психологиялық механизмдері қандай. Мұны анықтау үшін алдымен интеллектке берілген анықтамалармен танысып, оның құрылымын, табиғатын түсіну керек.

Интеллект құрылымын анықтау жөнінде көптеген зерттеулер жүргізілген. Олардың ең танымалдарына Р.Кэттел, К.Спирмен, Ф.Вернон факторлы теориялары жатады. Ф.Вернон интеллекттің генералды факторын екіге бөлді: Вербальді-цифрлік-білім берушілік және механико-кеңістік-тәжірибелік. Оның моделі негізінде Д. Векслер интеллектті зерттеудің әдістемесін жасады.

Д.Векслердің ойынша, интеллект – бұл ақылды әрекет ету, рационалды ойлау және өмірлік жағдайларды жақсы шеше алу қабілеті. Автор жалпы генералды факторды мойындайды және оны екі топқа бөліп қарастырады: вербальді және вербальді емес.

Д.Векслер көзқарасы бойынша, вербальді интеллект – білімге сүйеніп, вербальді-логикалық формада қызмет ететін жалпы интеллекттің құрылымдық бөлігі. Вербальді емес интеллект – бұл әрекет интеллектісі, ол индивидтің білімі, сонымен бірге біліктеріне сүйеніп қызмет ететін құрылымдық бөлігі.

Осыдан келіп, бала интеллектісін дамыту үшін оның вербальді және вербальді емес компоненттеріне ортаның әсерін, соның ішінде отбасылық қарым-қатынастың әсерін анықтау қажеттілігі туындайды. Осы бағытта кіші мектеп жасындағы балалардың интеллектісінің құрылымдық компоненттері мен отбасындағы қарым-қатынастың өзара байланысын зерттеу мақсатында зерттеу жұмысы жүргізілді.

Ғылыми-зерттеу жұмысының базасы ретінде Орал қаласының екі жалпы білім беретін орта мектептерінің бастауыш сыныптарының (2-3 сыныптар) оқушылары және олардың ата-аналары алынды. Зерттеу жұмысына барлығы 54 оқушы және 108 ата-ана қамтылды. Оқушылар 8-11 жас аралығында.

Психологиялық экспериментте келесі әдістемелер қолданылды: Д.Векслердің балалар интеллектісін зерттеу әдістемесі (WISC), ата-ана қарым-қатынасының тест-сауалнамасы (Варга А.Я., Столин В.В.), отбасылық қарым-қатынас тестісі (FRT, Антонн И., Бене Э.), «Отбасы суреті» проективті тесті, тұлғааралық қарым-қатынасты зерттеу әдістемесі (Лири Т.).

Болжамдар:

1. Отбасындағы қарым-қатынас пен балалардың интеллектуалдық құрылымдық компоненттерінің арасында байланыс бар. Отбасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері балалардың интеллектуалдық құрылымдық компоненттеріне әсер етуі мүмкін, ал балалардың интеллектуалдық көрсеткіштері өз алдына отбасылық қарым-қатынас ерекшеліктерінің шарты болуы мүмкін.

2. Балалардың интеллектуалдық құрылымдық компоненттерінің ішінде вербальді және вербальді емес интеллект факторлары отбасылық сипаттамалармен салыстырмалы түрде тығыз байланысты.

3. Ата-ана қарым-қатынасында көрініс табатын сипаттамалық ерекшеліктері балалар интеллектісінің құрылымдық компоненттерінің дамуына оң немесе теріс әсер етуі мүмкін.

Алынған нәтижелерді корреляциялық талдау арқылы балалардың вербальді және вербальді емес интеллектісінің арнайы факторлары мен отбасылық сипаттамалардың арасындағы корреляциялық байланыстар анықталды. Факторлы талдау нәтижелері интеллекттің құрылымдық компоненттерінің отбасылық қарым-қатынаспен байланыстарының бағытын анықтауға мүмкіндік берді.

Қорытындылар:

1. Балалар интеллектісінің құрылымдық компоненттерінің бала мен ата-ананың арасындағы қарым-қатынаспен және ата-ананың тұлғааралық қарым-қатынастағы сипаттамалық ерекшеліктерімен корреляциялық байланысы бар.
2. Вербальді емес интеллекттің арнайы факторларының отбасы сипаттамаларымен байланыстары вербальді интеллекттің арнайы факторларымен салыстырғанда жоғары.
3. Отбасылық қарым-қатынас бала интеллектісінің құрылымдық компоненттерімен өзара байланысты. Балалардың вербальді интеллектісі және арнайы факторларына бала мен ата-ана қарым-қатынасы әсер етеді. Бала үшін ата-ананың қарым-қатынасы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым олардың интеллектуалдық көрсеткіштері жоғары болады. Ата-ананың бірлескен әрекеттерге бейімділігі және әкесінің баланы орынды қабылдауы баланың вербальді IQ-на жағымды әсер етеді. Баланың вербальді емес интеллектісінің төмен көрсеткіштері анасының баламен қарым-қатынаста тұлғааралық дистанцияны орнатуға ұмтылуына, баласын анасы кішкентай жолболмаушы ретінде қабылдауына түрткі болады.

4. Ата-ананың тұлғааралық қарым-қатынасында көрінетін сипаттамалық ерекшеліктері балалар интеллектісінің құрылымдық компоненттерімен өзара байланысты. Анасының сынап карауы баланың вербальді интеллектісімен өзара теріс байланыста, ал әкесінің сынилығы баланың көріп бақылауымен жағымды байланыста. Жоғары интеллект көрсеткіштері бар балалардың өзіне-өзі сенімді, жетекші анасы бар. Баланың вербальді емес интеллектісінің көрсеткіштері неғұрлым төмен болса, соғұрлым олардың аналары конформды келеді.
5. Отбасылық қарым-қатынас балалар интеллектісінің құрылымдық компоненттерімен өзара байланысының психологиялық механизмін келесі түрде суреттеуге болады. Ата-ананың сипаттамалық ерекшеліктері әсерінен, тұқымқуалаушылық және әлеуметтік факторлар әсерінен нақты бір отбасылық қарым-қатынас кешені қалыптасады. Отбасындағы тұлғааралық мінез-құлық типтері мен ата-ана тәрбиесінің стильдері балалармен қарым-қатынаста көріне отырып, баланы ата-анасымен идентификациясына оның мотивациялық тұлғалық сапаларына қалыптастырушы әсер етеді, жағдай жасайды, бұл балалар интеллектісі құрылымындағы индивидуалды ерекшеліктердің шарты болады. Ал, баланың ерекшеліктері өз алдына отбасылық жүйеге, нақтырақ айтқанда ата-анамен қарым-қатынасына әсер етіп, қандай да бір тәрбие түрін немесе тұлғааралық мінез-құлық стилін бекіте түседі.

Бұл зерттеулер интеллектісі жоғары деңгейде дамыған адамды тәрбиелеу жоспарын тәжірибеде жүзеге асыруға көмектеседі деп сенгім келеді. Мәселе әлі де зерттелу үстінде.

Әдебиеттер:

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: Новый взгляд // Вопросы психологии – 1995- №1-с 111-131.
2. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения - М., 1986.
3. Дружинин В.Н. Психология интеллекта // Педагогика – 1998-№2-с 32-37.
4. Новикова Е.В. О некоторых характеристиках общения между супругами // Семья и формирование личности: Сб науч трудов АПН СССР НИИ общей педагогики / Под ред Бодалева А.А. – М, 1981-с 45-51.

В данной статье рассматривается влияние семейных отношений на интеллектуальное развитие детей младшего школьного возраста.

This article deals with influence of family relations on intellectual development of junior pupils.

А.С. Қыдыршаев
п.ғ.д., БҚМУ доценті
Ә.С. Мұханбетқалиев, М.К. Әжіғалиев
БҚМУ магистрлері

Педагог маманның шешендік дағдыларын қалыптастыру шарттары

Қазіргі мектеп мұғалімінің риторикаға /шешендіктану/ қызығушылығы неге күшті? Бұл орайда өз тарапымыздан жүргізілген эксперимент нәтижелеріне сүйене айтар болсақ, төмендегідей тұжырымдар жасауға болар еді.

Біріншіден, риторика ілімі әрбір педагогке өз сөзін дәл де нақты, логикалық тұрғыда иланымды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Ал оқушылар тарапынан пікірлестер табуға, сабақтарды шығармашылық тұрғыда үйлестіре, дәстүрлі сабақтардағыдай емес, қызғылықты да тартымды өткізуге, ұсынылар ақпараттарды бұрынғыдан бірнеше есе мол беруге септеседі.

Екіншіден, риторика мұғалімге өзара пікірлесу, сөйлесу мүмкін еместей көрінетін ең ауыр сыныптармен қарым – қатынас жасауға, сондай-ақ мұғалім не оқушы тарапынан өзара тіл табысуға еш құлық, ұмтылысы, мүмкіндігі жоқтай, тіпті қарым-қабілеті таяздау көрінетін алынбас камал іспетті орталарда монологтық сөз сөйлеуге мүмкіндік туғызады.

Үшіншіден, кез келген педагогикалық тұрғыда әсер етудің сәттілігі мұғалімнің сөз сөйлеу үстінде өзін-өзі танытуы арқылы көрінбек. Мұғалім сөйлеген сөзі арқылы оқытады, тәрбиелейді, өзіндік көзқарасына иландыра жұмылдырады, пікір алмасады, оқушылардың санасында мейлінше тереңірек сыналап ене түсер әсері жоғары образдарды тудырады. *Риторика* – көркемдік тұрғыда әсер ету амалдарының жүйесіне орай айтсақ, жоғары эстетикалық тұрғыда әсер ету арқылы ауызша сөйлеу тураты ғылым. Егер де педагог өз ойын жай айтып қана қоя салуға ұмтылмай, дидактасушы (пікірлесуші) оқушысына белгілі бір межелі әсерді (реакция) дарыту, алғы ортақ іске жұмылдыруға ұмтылдыру бағытын ұстанатын болса, онда педагогтың алғашқы сөзінен бастап осындай ұшқынды көруге тиіспіз. Яғни осы іспетті межеленген алғы мақсатқа нақты қол жеткізу үшін, сөйленер сөз атаулыны тура мағынасында жоспарлы түрде алдын-ала даярлау керек. Тап осы тұста риторика қағидалары көмекке келіп, сөйленер сөзді лайықты тұрғыда әзірлеуге септеседі.

Тәртіпшіден, риторика оқу үдерісі сәтінде туындап отыратын сандаған сауалдарға / “Неге?” “Неліктен?” “Не себепті?” / жауап береді. Бұлардың кейбірі төмендегіше:

- Жан-жақты білімді, өз ісін жан тәнімен сүйетін мұғалім неге көпшілік жағдайда оқушысына түсініксіз, яғни шәкірттерімен тіл табыса алмай жатады. Ал оның өткізген сабақтары мереке іспетті болудың орнына неге шыдамдылыққа жасалған ауыр экспериментке ұқсас болып келеді?

- Өртүрлі аудиторияларда мұғалімнің айтқан сөзіне неге мүлдем қарсы реакция туындап жатады? Айтылған сөзге сәйкесті жоспарлы нақты істі қалай туындатуға болады? Мұғалімнің үнемі ойлағанындай болуы үшін не істеуіміз керек?

- Сабақ басында қатты толқып, толғаныста болған мұғалім оқушыларының қолдауына неге не болмайды? Тіпті кей жағдайда оқушылардың мысқылдай, мазактай қараған көзқарастарына, ал кейде сабақ өткізуге кедергі келтіруге дейін неге барады?

- Педагог оқушыларға қызғылықты мәліметтерді ұсына отырып, неге кенеттен (аяқ астынан) ара-тұра сыныпқа қарата жекуге мәжбүр? Бұндай жағдаят болмауы үшін не істеу қажет?

- “Қанағаттанарлықсыз” баға алған оқушыны жұбатамын деп жүріп, мұғалім белгілі бір көзделген нәтижеге неліктен қол жеткізе алмайды?

2. Сондай-ақ мұғалім алдынан сабақ үстіндегі жағдаят ерекшелігінен туындап жататын әр қилы сауалдар да / “қалай?” / шығып отырады. Солардың кейбірі төмендегіше:

- Жетінші сабақ үстінде, егер де сынып оқушылары уақыттың тез өтуін ғана ойлап отырар болса, сынып назарын белгілі бір маңызды мәселеге бұра қалай жинақтауға болар еді?

- Сыныптағы қай оқушымен көбірек пікір қайшылығы туындап қалудың ыңғайы барын қалай анықтауға болады? Яғни оқушылардың арасындағы сынып көңіл-күйін бұзып отыруға, ортақ мәселеден басқа жакқа тартуға бейім тұратын, тілдік қарым-қатынас жасауға қиындық келтіретін, тіпті мүмкіндік болғызбайтын оқушылармен қалай тіл табысуға болады?

- Кейде мұғалімнің өзі де байқамай қалатын тұстың бірі – қарапайым ғана фраза арқылы оқушыларды ойлантуға, айтылғанға құлақ қоюға, шығармашылықпен ой түйіндеуге ұмтылдыруы. Осы бағыттас фразалардың сыры неде? Ең керекті тіркестерді қалай екшеп алуға болады? Оқушыларға бірден-бір тиімдірек әсер ететін сөздерді іріктеудің жолын қалай білуге болады? Құр дидактикалық ақыл айту мен ескерту жасаудан қалай құтылуға болады? Әр түрлі

сынып ерекшелігіне сәйкесті қажетті “кілтті” қалай іріктеуге, табуға болар еді?

- Оқушыны күлкілі нәрсеге күлуге, қызықты тұсқа қуануға, бұлжымас қағидаларды орнымен қабылдауға қалай ыңғайлауға болады? Мұғалімнің сөзі оқушылар үшін ғана айтылып жатқанына әрбіреуінің көзін қалай жеткіземіз?

- “Ең қысқа сөз – мағыналы көзқарас” дегендей, бір ауыз сөз шығармай-ақ шулы сыныпты тәртіпке қалай шақыруға болады?

- Өзіңнің және шәкірттеріңнің дикциялық ақаулықтарыңды қалай жоюға болады?

- Қойылған бағаға келіспейтін әрі мұғалімді сабақтың негізгі мәселесінен ауытқытып әкетуге тырысушы, мейлінше өзімшіл оқушымен пікірталастыруда қалай жеңіске жетуге не оның көзін жеткізе басым түсуге болар еді?

- Оқушының бұрын қажет емес деп білгісі де келмеген мәселесіне оның ынтазарын қалай оятуға, сұранысын қалай туғызуға болады?

Қай-қайсымыз да қаншама жыл мектепте істесек те, педагогикалық жоғары оқу орнында оқып жүрсек те, ерте ме, кеш пе, күндердің күнінде мейлінше тез ойланып, орынды айтылған бір ауыз сөздің белгілі бір күрделі жағдаяттан шығуға септесер сәтіне тап болуымыз даусыз. Ал үздіксіз даму үстіндегі, сәйкесінше толқымалы калыптағы оқушылар құрбылары алдындағы социометрикалық статусын көтеру үшін мұғалімдерімен сөзге келіп қалу, тілдік қағысуларға баруға бірден-бір ыңғайлы болып келеді. Осындай жағдайда риторикалық амал-тәсілдер мен заңдылықтарды жан-жақты білген мұғалім көзі ештеңені көрместей, құлағы ештеңені естіместей, сөз ұқпастай ыңғайдағы еш нәрсемен келіспестей оппоненттері тарапынан өзін қолдайтын нағыз пікірлестерді көре алады. Ал кімде-кім шешендіктану ілімі туралы хабардар болмаса, оның заңдылықтарынан, қағидаларынан бейхабар болса, онда мұғалімге үнемі “Оқушылар тарапынан жоспарланған шабуыл қашан болуы мүмкін?” “Жалпы бұндай болуы мүмкін бе?” деген іспетті сауалдарға ойлануға тура келеді. Сабак үдерісіндегі бұндай сауалдардың мұғалім ойына келуі бір жағынан қызғылықты секілді көрінгенімен, екінші тұрғыдан қате де. Сондай-ақ осы бағыттас ойлар сабак барысының калыпты өтуін қиындатып, мұғалім мен оқушы арасындағы толыққанды дәрежедегі қарым-қатынастың орнауына кедергі келтіреді. Тіпті мұндай жағдаятта өзара шығармашылық тұрғыдағы қарым-қатынас туралы ойлау да мүмкін емес.

Дидактикалық шешендіктану (мектеп риторикасы) риторикалық ойлау кезеңімен бір тұтастықта пайда болған. Сократ, Платон, Аристотельдердің өздері оқыту үдерісін диалог тұрғысында, тіпті жиірек талас тұрғысында жүргізген. Онда өзара пікірталас үдерісі риторикалық іс-әрекет күйінде ұйымдастырылған. Бұнда әрбір реплика ойлау үдерісінің бірден-бір белгісін камтыды, сондай-ак бұл бір мезгілде әрбір диалогласушының нақтылы өзіндік көзкарасы танылуына бағытталды. Орта ғасырлық академиялық шешендік – риториканың осы кезеңдегі маңызды аспектісі. Ал риториканың өзі сол кезеңдегі барлық университеттерде оқылатын бірден-бір ғылыми пән болды. Оның басты өзегі – адамның өзін сөзі арқылы танытуы. Сәйкесінше орта ғасырлық ғалымдар да адамның осы тұрғыда өзіндік дамуының қалыптасуына, өзін-өзі танытуға баулыды.

Зерттеушілерге сүйенсек, антикалық дәуірде-ак риториканың өзі бірегей “философия” ретінде танылды, ал орта ғасырлық дәуірде бұл зат атаулының мәні ғана емес, сөз мәнін ұғушы адамның қоршаған әлемді бейнелеуі болып танылады.

“Сөз мағынасының тұңғығына терең бойлай білгейсіз, сонда сіз адасудан мына жарық дүниені жартылай құтқарасыз”, - деп сипаттайды Р.Декарт. Демек, дидактикалық риториканың дамуының әр түрлі кезеңдерінде сөз мағынасын анықтауға және оның ойды білдіруге әрі жүзеге асыруға ешбір кедергі болмауы, қайта, керісінше, оның дәл жеткізілуіне, ұсынылуына бірден-бір себепкер болуына баса мән берілді. Сөз – қоршаған әлемге қаратылған терезе, қоршаған ортаға бізді танытушы. Бірақ, бұл терезенің бізге таныс әрі жакын не бейтаныс та сырт кеңістікті бөле-жара танытуға жасар қызметін ескермей жатамыз. Сондай-ак, тілдік қарым-қатынасқа қатысушыларды айырып көрсетерліктей, сөз айкындылығы, мағыналық анықтығы мезетте-ак құбылып отыруы әбден заңды. Олар бір қарағанда бір-біріне түсінікті де қарапайым көрінетін ортақ мәселе туралы айтып отырғанмен, олардың әрқайсысы “өзіндік тілмен” көрініс бермек. *Риторика* – оқушылармен арадағы өзара түсіністіктің жоқтығына жиірек өкініш білдіретін педагогтарға бірден-бір аса қажетті өз ойын мейлінше түсінікті білдіру мен оны мейлінше дәл ұғыну мүмкіндігі. Ал мұның себеп-салдары қос коммуникантқа да, олардың қолданар сөздеріне де, дәлірек айтсақ, сөздердің орналасу ретіне, әрқайсысының қилы сөздеріне байланысты қалыптасқан ассоциациясының жекелік жүйесіне де тірелуі мүмкін. Мәселен, бүгінде бізге жекелеген сөздің адамның көңіл-күйіне, қалпына белгілі-бір деңгейде әсер етері аян. Ал педагог үшін мұның мәні

әлдеқайда тереңірек, себебі ол әрдайым оқушымен өзара түсінісуге, жағдаятты тиімді қабылдауға ұмтылары даусыз.

Сонымен, бүгінде педагог атаулы шешендіктану ілімінен, оның заңдылықтары мен қағидаларынан хабардар болуы керек дейміз. Ендеше алғашқы кезекте *педагог маманның шешендік дағдыларын қалыптастыру шарттары қандай болмақ?*

Иә, қоғамда сөйлеу мәдениеті проблемасы бары анық. Ал маманның сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда ойланар тұстар да жеткілікті. Жалпы кез келген кәсіби маманның сөзі жұртты ұйытып, тыңдаушылардың айызын қандыруы тиіс. Ондай сөзді тыңдай беруден әсте ешкім жалықпасы да айқын. Өкініштісі – көп тұста мамандарымыздың сөзі әсерсіз, нәрсіз келіп, тыңдаушысын мезі етіп жіберетіндігі. Сәйкесінше мұның өзі сөздің коммуникативтік сапасы, қысқаша айтқанда, сөз сапасы деген аса күрделі ұғыммен тығыз бірлікте. Ал сөздің коммуникативтік сапасы *сөз байлығы, сөз дәлдігі, сөз дұрыстығы, сөз тазалығы, сөз әдебі* секілді белгілерімен танылмақ. Мәселен, кәсіби маманның оралымды тіліне қойылар талаптың бірі – *сөз байлығының* болуы. Сөзі жұтаңның ойы да таяз көрінбек. Соның салдарынан мақсатсыз қайталау да көп болмақ. Орынсыз қайталау тілдің коммуникативтік сапасын күрт төмендетіп, ойды дәл, мазмұнды жеткізуге кедергі болмақ, нәтижеде аз сөзбен көп мағына беру қағидаты бұзылары ақиқат.

Сөздің коммуникативтік сапасынан туындата өрсек, бүгінгі кәсіби маманның сөйлеу мәдениетін қалыптастыру бағытында не айтар едік. Әрине, тыңдар құлақ, ұғар ұғым болса, тереңнен таратып айтылар тұстар жеткілікті.

Ең алдымен мәлімделер *түйінді тезис* – *бүгінгі зиялы қауым сапына енер кәсіби педагог мамандардың татымсыз, нашар сөйлеуі, яғни олардың бойында шешен сөйлеу дағдыларының болмауы – сауатсыз адамның оқи. жаза алмауымен бірдей екендігі.*

Ал тарата таразылар болсақ, бүгінгі кәсіби педагог маман атаулыда қашан да тыңдаушы қауымға әсер ете сендіре білу дағдысының болуы абзал. Осы тұрғылас дағдыларды игеру үшін әр маманға шешендіктану қағидаларын білу міндетті. Жарқын да бейнелі, тартымды сөйлей білуге, өзіндік сөйлеу стилін қалыптастыруға, ішкі табиғи қалып, ерекшелік және икемділіктерді ескере келе, өзіндік сенімділікті қоюлатуға ұмтылу дұрыс. Белгілі бір ой ұшығын тыңдаушыларға жеткізе отырып, олардың бойында қажетті әсер қалдыру үшін ерік күші, темперамент және тер төге еңбек ету керек-ақ.

Тақырыпка сай шаршы топ алдында сөйлеу кәсіби маманнан психологиялық әзірлік пен алдын-ала жаттығуды талап етері даусыз. Егер де кәсіби маман сөйлеуге тиісті тақырыбына қатыссыз барлық қам-қарекеттер мен қажетсіз ойлардан арыла білсе, алға қойған мақсатты межеге тез жетері анық. Тек осындай қалыпта ғана ол аудиторияға әсер етіп, көпшілікті өзіндік көзқарасының дұрыстығына иландыра алады. Өкінішке орай, көпшілік жағдайда кәсіби маман атаулы не айтарын жақсы біле тұрса да, өз ой-түйіндерін тыңдаушыларына дәл де дәп жеткізе білмейді. Басты себеп, сөйлеушінің іскери әдістемелік жағынан әзірлігінің кемшіндігі, тыңдаушылардың қабылдау ерекшеліктерімен таныс еместігі, аудиториямен қарым-қатынас дағдыларын игермегендігі.

Біздіңше, әрбір кәсіби педагог маманның шешен сөйтеу мәдениетін қалыптастыруда төмендегідей қағидалы түйіндерді ескеру тиімді болар еді:

I. Шешендік туралы әр кездегі тұжырымдардан өзіне қажеттісін елеп ала білу. Шешендіктің кісі көркі, ақылмен билеу өнері; тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы; диалогтасушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый; кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу; біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы саңлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұратындығы; сөз бен ойға негізделетіндігі; биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кендігімен тамырлас екендігін білуі жөн. Демек, танымал сот шешені, академик *Анатолий Федорович Кониге (1844-1927)* сүйене айтсақ, *кәсіби маманға қажетті шешендік дегеніміз — тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындылығымен, накыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгілі жандардың, ұлағатты кітаптардың тағылым-тәрбиесі, өз дүние-танымының нәтижесі [1,6-12].*

II. Шешен табиғаты туралы айқын түсінігінің болуы. Шешен қашан да қарулы жауынгердей сакадай сай қалыпта мәнді де ұлы істерді үздік орындауға және әрдайым жеңіске ұмтылуы (*Квинтилиан*); онда диалектиктің тапқырлығы, философтың ойы, акын тілі, заңгердің жады, трагиктің дауысы болуы (*М.Т.Цицерон*);

дәл де нақты дәлелдермен иландыра білу, тыңдаушылардың жан дүниесіне өтімді де батымды сөзбен ой сала әсер ету, сондай-ақ судьяның көзін жеткізуден гөрі, оның көңілін көтере рухтандыру маныздырақ екенін аңғару білігінің болуы (*М.Т.Цицерон*); шешеннің парызы – шындықты айту (*Платон*); ал ең ұлы қасиеті – қажет нәрсені ғана айту емес, сонымен бірге қажеті жоқ нәрсені айтпау екендігін (*М.Т.Цицерон*) білуі тиіс.

Иә, дарынды ділмар шешен әр нәрсенің мән-мәйегі мен әсемдігін өзіне қайтара алады. «Шешен сол – сөйлер сөзден камалмаса», - дейді *Шал ақын*. Шынтуайтына келгенде, шешендер айтқан сөзі арқылы адамның ақылына кону жағын ғана көздемейді, сөздің канға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балкытып, билеп алып кетуге ыждаһат етерін ескеру абзал (*А.Байтұрсынұлы*). Шешенге орасан сезімталдық, құбылыс атаулыны жанды қалыпта елестете білу ауадай қажетті. Ол өз тыңдаушыларының бойында шалқыған шабыт, дария сезім, атқарылар іске сәйкесті құштарлық ұялатқысы келсе, ең алдымен осыны өз бойынан өткізуі тиіс. Орайлы тұста *М.Т.Цицерон* шынайы шешен, тума таланттың халық өмірі мен әдет-ғұрпын, салт-сана дәстүрлеріне мейлінше жетік болуын баса атайды.

Шешен шаршы топты өрнекті ойларымен иландырады, оның ұлылығы асқан шабытпен, құлшыныспен, пафоспен өлшенбек. Демек, ол көпшілікті сөзінің оттылығымен, жаркылымен, күшімен, көріктілігімен баурап алмақ. Сондай-ақ, шешен елге түсінікті болуы үшін, бүкпесіз ашық болғаны жөн. Ұзын сөздің қысқасы, *шешен* – тыңдаушылардың рухани дүниесін байытушы, өмірдегі, қоғамдағы алуан түрлі құбылыстарды байыбына жетіп, талдап түсіндіруші, белгілі бір ой-пікірлерді, халықтық мәселелерді жеткізуші, жан сала насихаттайтын үгітші. Бұл орайда ол - әлеуметтік-саяси тұлға (*С.Негимов*) [1,13-19].

III. Шаршы топта сөз бастаудың қиындығын аңғаруы. Терлеп көрмеген тер қадірін қайдан білсін. Кәсіби маман әркез «Көш бастау қиын емес, конатын жерде су бар; Қол бастау қиын емес, шабатын жерде жау бар; Шаршы топта сөз бастау қиын, шешімін таппас дау барлығын» (*Бұхар жырау*); сөйленер сөздің «бастамасы», «ұсынбасы», «мазмұндамасы», «қыздырмасы», «корытпасы» боларын (*А.Байтұрсынұлы*) білуі тиіс. Данышпан *Абай* айтпай ма, «сөз танымайтынға сөз айтқанша, өзінді танитын шошканы баккан жақсы» деп. Демек, өзгеге карата сөз сөйлеу, шаршы топта сөз бастау қайдан оңай болсын.

Сөз екшей білу өнері тыңдаушы қауымның жүрек лүпілі мен сана-сезімінің өз жеке ойымыз бен сөзіміз арасында байланыс

орната білу білігінен құралмақ. Бұл арада біз адамзат жүрегінің түкпірін жете түсінуіміз, тіпті оның әрбір қалтарысты пірімдерін сезіне де аңғара білуіміз керек, тек сол жағдайда ғана айтылмақ сөзіміз өзгені пландырмақ. Мәселен, тыңдаушыларымыздың орнына өзімізді қоя отырып, таңдаған формамыздың тақырыппен үйлесімділігін, көпшілікті елексітіп, еліте толғандыра аларлықтай сезім тудыратындығына көзімізді жеткізіп көрелікші. Бұл ретте мүмкіндігінше қарапайымдылық пен табиғилық қалып сақтай отырып, «түймедейді түйедей» етпеуге, мәндінің құнын түсірмеуге ұмтылған дұрыс. Таңдаған сөйлеу формамыз мейлінше айқын да жарқын болғаны, мазмұнға сәйкес келуі және құрамына тек аса қажеттілерді ғана кіріктіргені жөн (*Б.Паскаль*). Жалпы адам нені жан-тәнімен сезінсе, ұғынса, соны ғана ол жетер жеріне жеткізіп айта алмақ. Өзі жақсы білмейтін жайды уағыздағанда ғана кісі сөз таппай қалады. Адамды ой жетектей алса, ол анық сөйлемек, ал адам ойын жетектей алса, одан да анық сөйлері анық (*В.Г.Белинский*). *Р.Эмпрсон*ша түйіндесек, адам моладан шығып қалмайтындай етіп сөйлеп, жазуы үшін, қашан да ақ сөйлеп, адал жазу қажет-ақ. Бұл арада атакты *Аристотельдің* «Платон-менін досым, алайда ақиқат орны қымбат-ақ» дейтін сөзін естен шығармау жөн.

Десек те, шешендердің жүйрік ой толғауы тыңдаушылардың талғамына тәуелді. Демек, әрбір кәсіби маман не айтарын, қашан айтарын және қалай айтарын жете түсінуі керек. Бұл ретте тыңдаушылардың назарын аудару үшін, қысқалық, ширақ сөйлеу, көңілді сергітетін қысқа да нұсқа қайырым-шегіністердің болуы алғы межелі мақсатқа жетуге еселеп жәрдемдеспек. Алғыр шешен күні бұрын тыңдаушылардың ойлары мен көңіл-күйін өткір сезінеді. Ол аса сақтықпен сөйлейді, әбден өзіне бағындырып алған соң, олардың сезім-күйлерін билеп әкетпек (*П.С.Пороховицкий*). Сәйкесінше кәсіби маманның сөйлеу стилі тартымды да отты болуы тиіс. Ол тыңдаушылардың ынтасын біржола өзіне қаратуы тиіс. Маман әңгімесі октын-октын шымырқанған шабытпен айтылып, қадау-қадау ой-пікірлерді жаудырып, төгіп, төпелеп жіберуі де кейде артық емес. Себебі, *Н.В.Гогольға* сүйене ой өрсек, «шынында асқақтық қайда болса, қарапайымдылық та сонда».

Шешен қырағы, байкампаз болса, аудиторияның шын-шырғасын шығармай уысында ұстары даусыз. Егер де шешен сөзі аудиторияға ғаламат әсер ететін болса, онда тыңдаушылардың көздері от шашып, жүздері гүл-гүл жайнап, ықыластанып, жұмсақ жымнып, бастарын изеп, қолтағандай, қолдағандай ым-ишараттар жасайды. Ыстық ықыласын, ізет-ниетін дауыстап та білдіреді.

Сөйтіп, шешен мен аудиторияның құлшынысы бірдей оянып, оттай маздап, бір-бірін жетелеп, коян-колтық араласып, туысып кетпек (С.Негимов). Қыскасы, кәсіби маман әрі шешен ретінде оны тыңдамау, түсінбеу, онымен келіспеу мүмкін емес болатындай тұрғыда сөйлеу дұрыс [1,20-27].

IV. Сөз сөйлеуге даярланудың қажеттігі туралы. Кәсіби маман небір өнер я даналық шыңына оларды оқып-үйренбей жету әсте мүмкін еместігін (*Демокрит*); кімде-кім өз сөзін алдын-ала дайындаса, сол-халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық – сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік (*Демосфен*) екендігін есте ұстағаны жөн-ақ [1,28-39].

V. Сөйлеу мәдениеті туралы ойлануы. Сократ айтады: «сөйлеп көріңіз, мен Сіздің кім екеніңізді айтайын» деп. Демек, кәсіби маман адамның хайуанаттан артықшылығы тілі, ал оны орынды қолдана алмаған адамның хайуаннан бетерлігін (*Сагди*) есте ұстап, кез келген сөйлеген сөз жанды құбылыс іспеттес, ол бас-аяғы бар дене секілді және де тұтас кеуде тұсы мен аяқ жағы бір-бірімен үйлесімді де сәйкесімді әрі біртұтастыққа өрілген болып келуі заңды (*Платон*); жақсы сөйлеу – жай ғана естіртіп жақсы ойлау (*Э.Гекан*) екенін ескеруі ауадай қажет [1,40-60].

VI. Кәсіби маманның ұстамды да орынды сөйлей білуі ділмарлықтан көп артық. Шынында да, ақылды акырын сөйлер де, жауабын күтер (*С.Сарайи*); Бұл ретте А.П.Чеховтың: «Мен өзімді тежеуге үйрендім, өйткені парасатты кісі өзін бетімен жібермеуі тиіс», - дегені бар [1,61-63].

VII. Жылы жүзді, жылы сөзді бола білуі. Кәсіби маманның сөйлеу сәтіндегі жан-дүниесінің қозғалыстары дене кимылымен ұштасуы тиіс. Бұл реттегі «От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз», - деген Шәкәрім сөзі ой салса керек [1,64-67].

VIII. Әрбір сөздің айтылуына қарай мың сап мағынасы барлығына үңілуі. А.С.Пушкиннің өзі мағынасыздықтың екі түрін атайды: бірі - сөзім мен ойдың жетімсіздігінен пайда болар сөздің көптігі, екіншісі – сөзім мен ой асып-төгіліп жатса да, оны жеткізер сөздің кемдігі. Сондай-ақ шешен нәзік құбылыстарды қатқыл үнмен айтса, не болмаса ыңғайсыз әңгімелерді нәзік дауыспен жеткізсе, тыңдаушысын иландыра алар ма еді [1,68-70].

IX. Қысқа да нұсқа сөйлеуге төселуі. Ж.Баласағұн: «Көп сөйлеме азбен келтір інін, Бір сөзбен шеш түмен сөздің түйінін», - демей ме. Шын сөз кашан да – нұсқа, жақсы сөз кашан да – қысқа болмақ. Көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады

(*Ы.Алтынсарин*). Ақылы келте адамның әдетте тілі тым ұзын болады (*Аристотель*). Ойшыл адам, мүмкіндігіне қарай, көп ойды аз сөзге сыйғызуға тырысып, қысқа сөйлейді (*У.Ирвинг*). бүгешүгесіне дейін түгін қалдырмай айтуға тырысу нәзік сезінуге қабілетті адамды жалықтырып, намысына тиеді (*Д.Люксембург*). Тілінде тиегі жоқтардың бәрі бөспелер ауылынан. Ең бергісі жалған жымиып, босқа данғырлайды (*Т.Карлейль*). Қыскасы, «Аз сөйлер де, көп тыңдар, қас асылдың баласы», - деп Махамбет бабамыз айтқандай, кім-кімге де аз сөйлеп, көп тыңдаған жөн. Қашан да аз сөйлеген кателеспес, аз жеген еңтікпес (*Ә.Науаи*). Кәсіби маман атаулы ең қысқа сөздің мағыналы көзқарас екендігіне назар аударуы артық болмас еді. Демек, қазактың Қабдоловына сүйене ой түйсек, «көп біліп, дөп сөйлеген-шешен, аз біліп, көп сөйлеген-мылжын» [1,71-76].

Х. Үндемей қалудың да үлкен күш екендігін сезінуі. *Исократқа* сүйенсек, екі жағдайда ғана сөйлеуді қолдайды: бірі - өзінің сөйлер нәрсенді айқын ойланып алғанда, екіншісі – бір нәрсе жайында айтудың аса қажеттілігі туындағанда. Тек осы жағдайларда ғана үндемегеннен сөйлеуді мақұл көрсе, қалған тұстарда сөйлегеннен сөйлемегенді анағұрлым артық санайды. *Шал ақын* айтпай ма: «Байлауы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық, Бәйге алмаған жүйріктен, белі жуан бесті артық» деп. Иә, көп сөйлеген көп сәтсіздікке де ұшырамақ, ендеше сөзге сак болу шешендіктен де асқак. *А.Ф.Кони* мәнді ештеңе айтпағаннан, үндемеуді артық көрсе, *Боуви*: «Ақылды сөйлеу-қиынның қиыны, ақыл безбеніне салып үндемей қалу одан да қиын», - деп тұжырымдады. Демек, өзінің тіліне күші жетпеген адамның сөзінде шынайы шындық болмасы анық. Ұлы ойшылдарымыздың бірі *Анахарсис* кейінгіге тілінді, тәбетінді, нәпсінді тыйып ұстау турасында ұлағат қалдырған.

Қыскасы, кәсіби педагог маманға орнымен сұрауға, көңіл қойып тыңдауға, байсалды түрде жауап беруге және басқа айтар ештеңесі жоқ кезде сөйлеуді доғаруға үйренгені абзал. Бұл орайда: «Егер айтпағанына бір рет өкінер болсаң, үнсіз қалмағанына жүз рет өкінерсің», - деген Л.Н.Толстойдың бұған жалғастыра адамдар қалай сөйлеуді үйренумен әуре болып жүр, ең басты ғылым қалай және қашан үндемеу керектігін айтуы ескеруге тұрады. Десек те, есті адам қашан да тілін тияр-ау, ойымыз тиылмасын делік [1,77-80].

Әдебиеттер:

1. Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы. Орал. 2006. – 142 б.

2. Учитель: Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы /Ред. – сост. Д.Л.Брудный. – М., 1991. – 350с.
3. Пост Э. Этикет. Классическое руководство. М., 2005. – 648 с.
4. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Жемчужины мысли. М., 2003. – 686 с.
5. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. М.- 2006. – 1056 с.
6. Энциклопедия мудрости. Можайск. «Росса». 2007. – 814 с.

В данной статье на основе результатов эксперимента анализируется интерес современного школьного учителя к знанию риторики. Также внимание акцентируется на условия формирования у педагога-специалиста навыков ораторского искусства.

The interest of modern school teacher to knowledge of rhetoric is analyzed on the basis of experiment results in the article. The attention is given to the conditions of formation of rhetoric skills of educational specialist.

ӘОЖ 378.1: 808.5.

А.С. Қыдыршаев
п.ғ.д., БҚМУ

М.Қ. Әжіғалиев
оқытушы, казак тілі магистрі, БҚМУ

**Педагогикалық институттағы филолог емес
мамандықтарға арналған,
Педагогикалық шешендіктану курсының оқытудың
бағдарламалық бағыты**

Мұғалім сөзі - оқыту мен тәрбиелеу құралы. Мұғалімге сөз өз ойын сапырылыстырып айту үшін емес, шәкіртінің ойына қозғау салу үшін беріледі. Ал педагогикалық әңгіме өткізуге төселу үшін тіпті дарынды адамның өзіне де көп көмек керек екені даусыз [1;2]. Осы орайда педагогикалық шешендіктану курсы келешек жоғары оқу орнын бітірушілерге сөйлеу өнері жөнінде білім қорын берумен бірге, сөз сөйлеу білік- дағдыларын жинақтауға септеседі. Бұл орайдағы мақсат- кәсіби коммуникативтік компетенцияны мейлінше молырақ меңгерген коммуникативтік қатынас жағынан аса сауатты мұғалім даярлау. Қазіргі таңда М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде осы бағытта көптеген жүйелі істер қолға алынуда. Соның бірі - филолог және

филолог емес мамандарға арналған «Педагогикалық шешендіктану» курсының жүргізілуі.

Біздіңше, «Педагогикалық шешендіктану» курсының бағдарламалары педагогикалық институттың барлық мамандықтарында оқитын студенттерге арналуы және әр мамандықтың өзіндік ерекшеліктеріне, оқыту мақсатына, мазмұнына негізделіп әзірленуі тиіс [4;5].

«Педагогикалық шешендіктану» курсы айқын түрде ескелген кәсіби- практикалық бағытқа ие. Негізгі жұмыс формасы практикалық және лабораториялық сабақтардан құралады. Лекция саны мамандыққа сәйкесті оқу жоспарларының өзіндік ерекшеліктері мен оқытудың арнайы міндеттеріне сәйкес айқындалады. Сондай- ақ семестр бойында ең кемі екі бақылау жұмысын жүргізу қарастырылады.

«Педагогикалық шешендіктану» курсының мақсаты- студенттерге оқытудың, тәрбиелеудің және оқушыларды дамытудың маңызды амалы ретінде, педагогтің кәсіби іс- әрекетіндегі маңызды құралы тұрғысында сөйлей білуге көмектесу. Сәйкесінше осы мақсаттан туындар міндеттер төмендегіше:

- студенттерді қарым- қатынас туралы, олардың түрлері, сөйлеу сапалылығы /сөз дұрыстығы, тазалығы, дәлдігі, байлығы, логикалығы, коммуникативтік жағынан сәйкестілігі/, қазіргі қазақ әдеби тілінің нормалары туралы білім көздерімен таныстыру;
- әдеби тілдің нормаларынан орынсыз ауытқуларды (бұл арада әдеби тілдік норманы бұзушылық туралы) тез аңғару дағдыларын қалыптастыру;
- өзіндік сөйлеген сөзіне талдау жасай білуге үйрету;
- сөз сөйлеу сәтіндегі кемшіліктерден арыла білуге ұмтылыс дағдысын қалыптастыру;
- болашақ мұғалімдерді педагогикалық қарым- қатынас мейлінше тиімді болу үшін өзіндік дауысқа /дауыс тонына/, сөйлеу аппаратына не болуға үйрету;
- кәсіби тұрғыда аса мәнді сөз сөйлеу шығармашылығын туындатуға әзірлеу.

Аталмыш ғылым саласын игерудің құрылымына енер кіріспеді қарым- қатынас тегі, сөйлеу іс- әрекеті, қарым- қатынас түрлері, сөз сапасы, қазіргі қазақ әдеби тілінің нормалары сияқты аталмыш курс негіздерін құрайтын бөліктерімен таныстырылуы жөн.

Пән ерекшелігінен туындата келе, алғашқы кезекте болашақ мұғалімнің дауыс тонының қалыптасуы, оның сөз сөйлеу техникасын жетілдіру жұмыстары қарастырылу тиіс. Эмоциональды тұрғыда мәнерлі кейіпте интонациялық жағынан құбылта да құлпырта, толқыта айтылған сөз оқушылардың оқып жатқан пәнге қызығушылығын еселеп арттырмақ, айтылған материалды ұғынықты қабылдауға және есте жақсы сақтауға септеспек, мұғалімге оқушымен мейлінше тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік бермек. Сондай-ақ студенттер оқу үрдісі барысында мұғалім ретінде өзінің кәсіби іс-әрекетінде (лекция, баяндама, есеп, пікірталас, жиналыстағы сөйленер сөз, өмірбаян, мінездеме, күнделік жүргізу т.б.) қолданатын мәтін белгілерімен, оның құрылымдық ерекшеліктерімен, негізгі сөз сөйлеу жанрларына сәйкесті мәтін құра білу білік, дағдыларының қалыптасуына баса мән беруі орынды.

Педагогикалық шешендіктануды оқыту барысында атқарылар жұмыстар қазіргі жаңа техникалық құралдармен (магнитофон, спектроанализаторлар, интонограф, шумомер т.б.) жабдықталған лингафон кабинетіндегі зертханалық сабақтар жүйесін жүзеге асыруды, вокальды жаттығуларды қолдануды, сондай-ақ мұғалімнің педагогикалық практика барысында сөйлеген сөзін үздіксіз мақсатты бақылауды қарастыруы міндетті. Сәйкесінше осындай жағдай негізінде мәселенің әр түрлі бөліктерінің элементтерін біріктіретін сабақтарды ұйымдастырудың түрлі нұсқаларын әзірлеуге мүмкіндік туады. Мәселен, сөйлеу техникасына қатысты жаттығулар жүйесі пәннің барлық бөлімдерін оқып-үйренуге арналған сабақтарда қолданылуы әбден мүмкін, не жекелеген сөйлеу жанрларына қатысты шығармашылық жұмыстар да курс барысында әркез жүргізілуі мүмкін.

Енді курс құрылымының мазмұнына үңілсек, аталмыш пән кіріспесі мазмұнына енер мәселелер төмендегідей:

- шешендіктану және сөйлеу мәдениетінің ерекше пән екендігі, педагогикалық жоғары оқу орнында оны менгертудің міндеттері;
- жеке тұлғаның рухани әлемін қалыптастыруда, оның әлеуметтік белсенділігін арттыруда сөздің мәнділігі;
- тіл, сөйлеу, қарым-қатынас. Қарым-қатынастың негізгі функциялары;
- сөйлеу әрекетінің құрылымы. Сөйлеу әрекеті және қарым-қатынас;

- мұғалім сөзі - оқыту мен тәрбиелеу құралы. Ауызша және жазбаша сөйлеу формалары, олардың ерекшеліктері;
- монолог және диалог туралы түсінік. Мұғалім сөзінің монологтік және диалогтік алуан түрлілігі;
- мұғалім іс- әрекетіндегі бейвербальды коммуникация (ым, ишарат);
- оқу- педагогикалық жағдай туралы түсінік. Типтік оқу- педагогикалық жағдайлар. Мұғалім сөзінің стильдік тұрғыда әрқилылығы;
- норма туралы түсінік. Қазіргі казак әдеби тілінің басты нормаларының сипаттамасы. Мұғалім сөзінің дұрыстығы мен тазалығы;
- мұғалім сөзінің деректік және терминологиялық тұрғысынан дәлдігі. Мұғалім сөзінің логикалығы, мәнерлігі және орындылығы;
- мұғалімнің сөз саптау мәдениеті. Сөйлеу этикасы. Мұғалімнің педагогикалық іс- әрекетіндегі сөйлеу этикасы.
- сөйлеу мәдениеті туралы сөздік - анықтағыштардың негізгі түрлеріне сипаттама.

Педагогикалық шешендіктану ғылымының баса акцент берілер бөлімі - мұғалімнің дауысының, сөйлеу техникасының қалыпты болуы. Ал оның мазмұнына төмендегідей мәселелердің енгізілуі тиімді болар еді:

1. Мұғалім дауысының кәсіби тұрғыда сапалығына қойылар талаптарды меңгерту. Онда қамтылар мәселелер ауқымы:

- дауыс жағымдылығы (ырғақтық тазалығы әрі анықтылығы);
- дыбыстау қарқындылығы, ырғақтылығы жағынан кең диапазонды болуы;
- икемділігі, табиғи құбылуы;
- ұшқырлығы (сөйлеуші тарапынан еш ышқыныссыз әсерлі естілуі);
- төзімділігі (жоғары дәрежеде дыбыстауға қабілеттілігі, шыдамдылығы);
- бейімделгіштігі (түрлі дыбыстық кедергілерге қарсы тұра білуі, тембрлік икемделгіштігі);
- түрлі дыбыстық кедергілерге шыдамдылығы (акустикалық жағдайларға орай тембрдан, әуезден жаңылмаушылық, дауыс жағымдылығын сақтай білу);
- толқуды жасыра білу (эмоцияны сездірмей сөйлей білу және айтылған сөздердің мағыналық құбылуына қарамастан адресат мінез-құлқына әсер ете білу қабілеттілігі);

2.Сөйлеу әрекетінің негізгі аспектілері. Бұл ретте қамтылар мәселелер ауқымы мыналар:

- сөйлеу әрекетіне қатысты органдар. олардың фонация сәтіндегі қызметі;
- сөйлеу сәтіндегі тыныс;
- резонаторлар туралы түсінік;
- дыбыс спектрі және дауыс тембрі;
- дыбыс күші мен қарқындылығы.

3.Дауыс қойылымының негізгі теориялық қағидалары. Қамтылар мәселелер шоғыры төмендегідей:

- есту қабілеті мен дауыстың өзара әсері;
- сөйлеу органдарын икемдеу, ыңғайлау мәселесі;
- кері байланыс туралы түсінік;
- есту қабілетінің әр түрлілігі, дауыс тонын реттеу сәтіндегі жеке тұлғалық ерекшеліктерді есепке алу;
- дауыс гигиенасының ережелері.

Осы ғылым саласын меңгеру барысында баса мән берілер сапаның бірі - мұғалімнің кәсіби іс- әрекетінде қолданылатын сөйлеу жанрлары. Ал оның мазмұнына төмендегі мәселелер еңбек:

- мәтін туралы, мәтіннің басты белгілері және оның құрылымы туралы түсінік;

- Ауызша сөйлеу. Онда қамтылар мәселелер:

* Шешендік сөз, оның ерекшеліктері. Шешен сөйлеу (шаршы топ алдында сөйлеу) амалдары [3].

* Сыни тұрғыда сөйлеу. Құттықтау сөз. Жиналыстарды, конкурстарды, сот мәжілістерін ұйымдастыру және жүргізу, т.б.

* ата-аналарға, жұртшылық алдында, белгілі бір шағын аудан тұрғындары, т.б. алдында оқылар лекция. Лекцияның мазмұны мен тілдік жағынан безендендіру ерекшеліктері. Мәселен, заң тақырыбындағы лекциялар.

- Шаршы топ алды ауызша сөз сөйлеудің бір формасы - баяндама, ерекшеліктері. Әдістемелік бірлестіктегі, педагогикалық кеңестегі, ата- аналар жиналыстарындағы баяндама. Жұмыс тәжірибесі турасындағы салыстырмалы баяндама (тәжірибе алмасу үлгісі). Рефераттық калыптағы баяндама (әдебиеттерге шолу).

- Талас, ойталқы (диспут), ойбөліс (дебат), пікіралмасу (дискуссия), полемика. Таластарды ұйымдастыру және жүргізу. Пікіралмасу бағытындағы сөйлеу.

- Ауызша және жазбаша есеп беру (үйірме, әдістемелік бірлестік жәнет.б. жұмыс туралы), оның ерекшеліктері.

- Жазбаша сөйлеу. Онда қамтылар мәселелер:

- Конспект, тезис, резюме, олардың ерекшеліктері;

- Аннотация, оның мәні, аннотация түрлері. Жаңа педагогикалық әдебиеттердің, мамандыққа сәйкесті еңбектердің аннотациясы;

- Мамандыққа сәйкесті және педагогикаға қатысты жарық көрген әдебиеттер бойынша жазбаша реферат әзірлеу. Реферат ерекшеліктері. Реферативтік журналдармен танысу (педагогикаға, оқыту әдістемесіне қатысты журналдармен);

- Пікір (мұғалім баяндамасына, мамандыққа қатысты зерттеу еңбектерге жазбаша пікір әзірлеу);

- Пікір және рецензия (оларға тән ортақ белгілер мен айырмашылықтар);

- Биография және өмірбаян. Автобиографиялық жанр және педагогикалық тақырыптағы әдебиеттер;

- Сынып оқушысына мінездеме, үйірге сипаттама және т.б.

- Мектеп қабырға газеті. Балалар газетінің, радио және телехабарларының тілдік ерекшеліктері. Бұқаралық ақпарат құралдары материалдарының жанрлық әркілділігі. Мектепшілік газетті әзірлеу жұмысы, т.б.

Жинақтай айтсақ, еліміздегі педагогикалық институттарда даярланар филология, казак тілі мен әдебиеті және бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандықтарынан басқа мамандықтарына «Педагогикалық шешендіктану» курсының оқытудың бағдарламалық мазмұны осы бағытта өрілмек. Ал жоғарыда айтылған әрбір түйінді тезистің теориялық және әдістемелік аспектілері өз алдына бір әңгіме.

Әдебиеттер:

1.Қыдыршаев А.С.Шешендіктану. Орал, 2004. – 156 б.

2.Қыдыршаев А.С. Шешен- лектор профессионаграммасы. Орал, 2004. – 56 б.

3.Қыдыршаев А.С.Шешендік тағылымы. Орал, 2006. – 142 б.

4.Қыдыршаев А.С. Мұғалім кадрларының біліктілігін арттыруға шешендіктану ілімінің қатысы // 12 жылдық білім жүйесі және жаңа педагогикалық технологиялар. Республикалық ғылыми- практикалық конференция материалдары. Ақтөбе, 2006- 9-10 б.б.

5.Қыдыршаев А.С. Жоғары оқу орындарында шешендік өнер негіздерін оқыту мәселелері // БҚМУ хабаршысы, 2000, №1.- 58-65- б.б.

В данной статье подробно описано программное содержание курса «Педагогическая риторика» для нефилологических специальностей педагогического института.

The given article deals with programmed contents of the course “Pedagogical Rhetorics” for non-philological specialities of the pedagogical institute.

Б.А. Молдагалнев
п.ғ.к., БҚМУ доценті
А.Е. Жумасейтова
БҚМУ оқытушысы

Кредиттік оқыту жүйесіне мектеп оқышыларын даярлаудың мәселелері

Республикамыздың жоғары оқу орындарында білім беру жүйесін жаңаша жолға қою мақсатында оқытудың әдіс-тәсілдерін бүгінгі уақыт талабына сай зерттей отырып, дамытуды жандандыру, оқытудың жаңа технологияларын енгізу кезек күттірмес проблема болып табылады.

Қазақстан Республикасының біртұтас білім беру кеңістігіне еніп жоғары оқу орындарындағы білім берудің кредиттік жүйе бойынша жүргізілуі оқыту формалары мен әдістеріне қайта қарауды, оқу-тәрбие үрдісінің ізгілік ұстанымдар негізінде жүргізілуін қамтамасыз етеді.

Кредиттік жүйемен оқытудың басты ерекшелігі - әлемдегі білім берудің ең үздік технологиялық тәжірибелерін қолдана отырып елімізге қажетті мамандарды сапалы дайындап шығару. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқыту әдіс-тәсілдерімен қатар, студенттің ізденуіне, жаңаша көзқарас тұрғысынан сапалы білім алуына жағдай туғызу. Кредит сөзінің мағынасы – сенім, яғни студентке сенім білдіру арқылы оның білімін көтеруіне, өзіндік ізденісіне, әрбір өтілген тақырыпты шығармашылдықпен меңгеруіне жол ашу(1). Кредиттік жүйеде оқытушы әрбір өтілетін тақырыпты жіктеп, түсіндіріп, студенттен сол материалды қалай меңгергенін сұрау арқылы білімін бағалауды мақсат етпейді. Әрбір өтілетін тақырып төңірегінде, осы тақырыптың ерекшелігі жөнінде, студент аталған тақырыптан қандай мәселелерді меңгеруі керектігі жөнінде бағыт-бағдар береді. Ал студент осы ұсынылған бағыт, түсінік негізінде қажетті, білуге тиісті материалдарды өзі ізденіп, алынатын білімді толық меңгеруі қажет.

Еліміздің білім беру саласының басшылары алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттердегі мамандар даярлайтын жоғарғы мектептердің оқыту жүйесін салыстырып зерттей келе АҚШ, Еуропа, Азияда кеңінен меңгеріліп, жақсы нәтиже беріп, кең қолданыс тапқан кредиттік оқыту жүйесін еліміздің бір қатар жоғарғы мектептеріне енгізуді ұсынады. Кредиттік оқыту жүйесін

алғаш рет 1869 жылы Гарвард университетінің президенті Чарльз Элиот енгізген. Кредиттік оқыту жүйесі АҚШ, Испания, Швеция, Бельгия, Голландия, Ұлыбритания, Жапония, Қытай мемлекеттерінің ішкі өзіндік ерекшеліктеріне икемделе отырып, білім беру бағдарламасына ендіріледі. Бұл жүйенің біртұтастығымен бірге, оқыту бағдарламасының басым бөлігін студенттердің өз бетімен игеруге бағытталуы, осы елдердегі білім сапасының нәтижелі болуының дәлелі. Біздің елімізде де «Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілген міндеттердің бірі – оқытудың жинақтаушы кредиттік жүйесіне негізделген кадрларды даярлаудың біртұтас үш сатылы моделін жасау болып табылады (2). Республикалық білім беру жүйесінің кредиттік технологияға көшуіндегі басты мақсат – Қазақстандық білім жүйесін әлемдік білім кеңістігіне кіріктіру.

Кредиттік оқыту жүйесінің 2\3 бөлігі студенттің өз бетінше іздену, білуге деген қызығушылыққа бағыттай отырып қалыптасады. Студенттің өз бетімен жасайтын жұмысының түрлері, формалары, әдіс-тәсілдері туралы ТМД мемлекеттерінің педагогика саласының ғалымдары А.М. Розенштейн, И.П. Подласый, С.М. Маканов, А. Демеуов, А. Әбілқасымова, Б.Г. Есипов, В.П. Горунов және т.б. еңбектерінен кездестіруге болады.

Педагогикалық әдебиетте (Б.С. Абдрашилов, Г.Н. Гамарник, Ә.М. Мұханбетжанова) кредиттік оқыту жүйесінің мынадай тиімді жақтары көрсетілген:

- ✓ студенттердің оқу әрекетінің өзіндік сипаты мен оқытушының қызметінің дамытушы стилі;
- ✓ студенттік жеке ізденістік оқу әрекеті;
- ✓ білімдік бағдарламалардың инновациялық мазмұны;
- ✓ оқытудың белсенді, проблемалық-ынталандырушы интерактивтік әдістері мен инновациялық технологиялардың ара салмағының өсуі және т.б. (1)

Қазіргі уақытта біздегі жоғары оқу орындарының кредиттік жүйеге көшуіне байланысты байқалған мәселелер мынадай: жоғары оқу орындарындағы сияқты орта мектептерде де кредиттік оқыту жүйесіне сәйкесті реформа жүргізілуі керек, яғни мектептік және жоғары оқу орнындағы білім беру «бір жазықтықта» дамып, өзара байланысты және сабақтастық негізінде болғаны абзал. Сол кезде ғана кредиттік оқыту жүйесі мен мектептік оқыту жүйесі арасында антогонизмге жол берілмейді. Қазіргі уақытта кейбір студенттердің тарапынан

кредиттік оқыту жүйесін түсінбеушіліктері кездеседі. Оның бір себебі мектептің қатаң регламенттелген жүйесіне үйреніп қалған оқушыға оқытудың жекелік траекториясына, дербестікке, бастамашылыққа т.б. негізделген кредиттік оқыту жүйесіне психологиялық бейімделуде қиыншылық көруде. Мәселен, АҚШ-та мұндай жағдай мүлдем болмайды. Себебі, бұл жүйе Америкада білім саласын жетілдіру мақсатында мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін енгізілген. Америкада мектеп қабырғасында – ақ оқушылар жекелік сабақ кестесіне, пәндерді тандауға, интерактивті оқыту әдістеріне, білімді тексеру түрлеріне, т.б. қанық болады.

Еліміздегі пәндік көзқарастарға негізделген мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары оқушылардың өмір жолын тандауына, мүдделері мен перспективаларын нақты белгілеуіне негіз бола алмай тұр. Жоғарғы сынып оқушыларының 30 %-ы ғана өздерінің қабілеттеріне сәйкес келетін кәсіптік қызметті сапалы түрде тандайды(2).

Кредиттік білім беру жүйесі студенттен өздігінен білім алуы және өзін-өзі дамытуды талап етеді. Білім алушы өзіне қажетті ақпаратты дербес табуға, оны сыни тұрғыдан бағалауға үйренеді, мұның өзі қазіргі ақпараттық қоғамдағы сәтті іс-әрекеттің маңызды шарты болып табылады. Әзірше, елімізде оқитындардың бойына ақпаратты өз бетінше табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдысы сіңірілмеген. Қазақстандық білім беру жүйесі оның әлемдік білім беру кеңістігінде лайықты орын алуына мүмкіндік бермейтін ескірген әдіснамалық базасы, құрылымы мен мазмұны жағдайында дамуын жалғастыруда.

Өкінішке орай, кредиттік оқу жүйесі толыққанды өз функциясын атқаруға материалдық-техникалық базаның нашарлығы қол байлау болып отыр. Қажетті ақпаратты табу үшін оқитындарға Интернет-кластар, жаңа электрондық оқулықтары, анықтамалықтары, энциклопедиялары, т.б. бар кітапханалар, оқытудың техникалық құралдары қажет.

Қазақстанда бір компьютерге жалпы білім беретін мектептердегі 54 оқушыдан, ал АҚШ-та бір компьютерге 4 оқушыдан келеді. 2010 жылдың соңына қарай мектептердегі компьютерлердің саны 20 оқушыға бір компьютерден келетін арақатынасқа жеткізілетін болады.

Қазіргі таңда Батыс Қазақстан облысының білім жүйесі «2005-2007 жылдарға арналған білім мекемелерінің материалдық техникалық базасын нығайту және күрделі жөндеу» аймақтық

бағдарламасына сәйкес дамуда(3). Соңғы жылдары білім жүйесін қаржыландыруда оң бетбұрыстар айқындалуда. Облыстың білім бюджеті 2006 жылға 9,458 млрд. теңге болып бекітілді. Орал қаласында бір компьютерге 40 оқушыдан, ал ауылда 27 оқушыдан келеді. Бүгінгі таңдағы ақпараттандырудың ең басты мәселелерінің бірі интернет жүйесіне қосу. Облыстың 364 мектебі бұл желіге қосылды, бұл көрсеткіш мектептердің 78,1 пайызын құрайды.

Кредиттік оқыту жүйесінің пәрменді тиімді болуы студенттердің оқу мотивациясына да тікелей байланысты. Шынын айту керек, студенттердің біраз бөлігі ЖОО-на білім арудан көрі диплом алуға келеді. Елімізге нарықтық экономика қанат жайып келеді, сондықтан студенттерге білім алуға деген басым мотивациясының пайда болатынына үміт бар.

Кредиттік оқыту жүйесін енгізуде инновациялық педагогикалық технологияларды, ізденушілік, зерттеушілік және шығармашылық қызмет дағдыларын, оқытудың ақпараттық және қашықтан оқыту технологияларын меңгерген көп тілді мұғалімнің де қажет екендігін есімізден шығаруға болмайды.

Әдебиеттер:

1. Основы кредитной системы обучения в Казахстане /под ред.Ж.А.Кулекеева,Г.Р.Гамарника, Б.С.Абдраилова/ Алматы,Қазақ университеті, 2004.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан 16 қазан 2004.
3. «2005-2007 жылдарға арналған білім мекемелерінің материалдық техникалық базасын нығайту және күрделі жөндеу» бағдарламасы // Орал өңірі, 21 ақпан 2006.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы подготовки учеников школ к обучению в высших учебных заведениях в условиях кредитной системы обучения. Указаны трудности в адаптации учеников школ к системе кредитного обучения.

In this article some problems of training pupils for studying in thigh Educational Establishments are touched for the purpose of Credit System Training.

Проблемы организации психологической помощи в профилактике и коррекции адективного поведения

Любая проблема в психическом развитии связана с преодолением того, что мешает появлению нового психического качества. К внешним факторам могут быть отнесены все те, которые лежат в окружающей человека жизни, в социуме. К числу таких факторов, как правило, относят семью, институты образования, сферу досуга, ценности, традиции, нравы и обычаи, принятые в той или иной культуре в определенный исторический отрезок времени.

Внутренние причины, приводящие к проблемам в психическом развитии, кроются в физиологических особенностях человека, его генотипе, здоровье, в уже сформировавшемся к настоящему времени психическому строю. Среди них могут быть выделены: нежелание расстаться с тем, что есть в настоящем, чтобы избежать неизбежного нового, т.е. «застревание» на определенной стадии развития (инфантилизм), страх нового, неразрешенные проблемы предыдущих стадий развития и пр.

Вопрос о факторах, порождающих проблемы развития не может быть рассмотрен линейно: сложные семейные условия, плохое здоровье – следствие проблемы развития. Исследования психологов различных сценариев развития показывают, что одни люди в сложнейших социальных условиях, преодолевая проблемы, успешно позитивно развиваются, совершенствуются. Другие – имея объективно прекрасные условия для развития (хорошее здоровье, материальный достаток) – переживают психологические проблемы, не могут с ними справиться и развиваются деструктивно.

В связи с этим в психологии стали разрабатываться категории жизнестойкости и уязвимости.

Жизнестойкость – система психических качеств (ресурс человека), способствующих позитивному психическому развитию, несмотря на краткосрочные или хронические, внешние или внутренние препятствия.

Уязвимость – искажение, деформация развития под действием неблагоприятных факторов. Психическим ресурсом жизнестойкости могут быть «поддерживающие факторы».

Поддерживающие факторы – это те люди, социальные институты, события и пр., которые способствуют нормальному психическому развитию вопреки факторам риска.

Появление проблем в ходе развития следует рассматривать как нормальный и естественный процесс, который не является патологией развития.

«Позитивное качество, приобретаемое на любой стадии, - писал Э.Эриксон,- испытывается необходимостью превзойти его таким образом, чтобы на следующей стадии индивидуум мог riskнуть тем, что на предыдущей стадии было для него особо оберегаемой драгоценностью».

Проблема употребления и распространения ПАВ детьми и подростками существует и представляет для общества опасность. На фоне ослабления функций института семьи и школы в 90-х неконтролируемые или слабоконтролируемые ниши были заполнены всевозможными субкультурными суррогатами, в результате чего сформировалась система негативных взглядов, ценностей и ориентаций. Дети и подростки оказались наиболее уязвимой и психологически беспомощной категорией населения, подверженной влиянию деструктивных, противоправных образцов поведения, категорией населения, которая нуждается в социально-педагогической и психологической поддержке.

Злоупотребление наркотическими и психотропными веществами носит эпидемический характер, является социально заразным заболеванием, отличается высокой степенью латентности, распространяется внутри социальных групп.

Задача психолога - организовать систему превентивных мер и социального контроля над употреблением и распространением ПАВ среди детей и подростков.

Подростки и молодежь находятся в зоне особого риска, основными факторами которого являются: употребление психоактивных веществ, ведущих к рискованному сексуальному поведению, нежеланной беременности, заболеваниям, передающимся половым путем; ВИЧ, смертность от внешних причин. Молодежь и подростки уязвимы перед давлением сверстников, и зачастую не могут контролировать свое рискованное поведение.

В то же время, подростки и молодежь в Казахстане, как и во всем мире, хотят жить защищенными и быть здоровыми,

хотят участвовать в планировании своего будущего. Они нуждаются в постоянной, точной и эффективной информации о последствиях рискованного поведения.

Ясно, что профилактика и мероприятия, направленные на изменение рискованного поведения, непременно принесут пользу: ведь доказано, что отношение к здоровью в подростковом периоде часто остается таким же во взрослом возрасте.

Основными направлениями работы психолога являются:

Организация профилактической деятельности: по пропаганде здорового образа жизни; проведение тематических мероприятий по профилактике употребления и распространения ПАВ: тренинги, круглые столы, консультации.

Организация тренингов, проведение консультаций с детьми, подростками, попавшими в зависимость от употребления ПАВ, неизбирательными в общении, недостаточной полоролевой идентификации, диффузной Я-концепцией, с различными формами аддиктивного поведения, развитие рефлексии.

Глубина и интенсивность рефлексии зависят от многих социальных (социальное происхождение и среда, уровень образования), индивидуально-типологических (степень интраверсии-экстраверсии) и биографических (условия семейного воспитания, отношения со сверстниками, характер чтения) факторов, соотношение которых еще недостаточно изучено.

В качестве целевых групп выбраны воспитанники детского комплекса «Жас даурен», «Детская деревня», ребята, находящиеся в ЦВИАРН и выпускники детского дома, проживающие в «Шаныраке». Эмоционально депривированные подростки и молодежь используют во взрослой жизни только основную форму приобщения к окружающей среде - адаптацию и испытывают проблемы в формировании более высших видов социализации: нарушения навыков интеграции и индивидуации.

Психолог занимается формированием более гибких поведенческих паттернов и, анализируя сценарии жизни родителей, так как практически все воспитанники имеют и знают судьбу своих родителей, используя рефлексивный метод, реконструирует свои сценарии.

Осознание личностных проблем своих родителей приводит к анализу собственного поведения и на основе этого - развитию самосознания, ответственности за собственную жизнь и будущее. Это детерминирует то, что подростки, юноши и девушки прорабатывают причины разрушительного поведения

(алкоголизм, беспорядочные гетеросексуальные отношения, токсикомания, наркомания и др.). Онтогенетически обусловленные, возникшие в результате деприваций и фрустраций проблемы выявляются в ходе индивидуального консультирования и групповой работы и переходят в область осознания. Становятся понятными причины сформировавшихся защитных механизмов (регрессия, вытеснение, замещение) и препятствующие дальнейшему развитию личности, тормозящие его развитие. Психолог, поддерживая личностное развитие, способствует росту, формированию защитных механизмов более высшего порядка (рационализация, проекция), освобождая личность от чувства вины в ситуации выбора, укрепляет позитивную самооценку ценности собственной жизни и значимости.

Литература:

1. Белогоров С. Б. Популярно о наркотиках и наркоманиях. СПб., 2000.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. СПб., 1992.
3. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.
4. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). М., 1984.
5. Раттер М. Помощь трудным детям. Пер. с англ. М., 1987.
6. Скрипкина Т. П. Психологические особенности проявления доверия на основе интеграции внутренних ценностей на этапе ранней юности // Проблемы формирования ценностных ориентации и социальной активности личности. / Под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой. М., 1984. С. 115 — 126.
7. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании // Под ред. С. В. Березина и К. С. Лисецкого. М.: Изд-во Института психотерапии, 2001.

Макалада мінез-құлықты түзету және оны сактандыру жөніндегі психологиялық көмек көрсету ұйымдарының мәселелері төңірегінде қарастырылған.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытудың тәсілдері мен нәтижелілігі

Адамзат қоғамының бүгінгі даму қарқыны дүние жүзінде өзара бағыныштылық және өзара әсерлесумен сипатталады. Экономика мен мәдениетке тән жаһандану үрдістері, қоғамның акпараттануы білім беру жүйесіне де өз әсерін тигізеді. Мектеп өз қызметінде әлеуметтік қарым-қатынастар аясында болып жатқан тарихи-мәдени өзгерістерді есепке алуға мәжбүр. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамыту бағыты жалпы орта білім берудің жаңа сапасына қол жеткізуде мектептегі оқытудың мақсатын және білім берудің жоспарланған нәтижелерін қайта қарауды талап етеді.

ЮНЕСКО құжаттарында ХХІ ғасырда білім берудің іргелі мақсат-міндеттері білім алуға үйрету (оқуға оқыту), жұмыс жасауға және ақша табуға үйрету (еңбектену үшін оқу, жұмыс жасай білуі), өмір сүруге үйрету (проблемаларды шеше білуі), бірге өмір сүруге үйрету (біріккен өмір сүру үшін оқу) деп белгіленген.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне енгізілген 12 жылдық мектептегі оқытудың басты нәтижесі ретінде құзырет танылып отыр. Құзырет – қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық; жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындық, білім беру жүйесіне әлеуметтік тапсырысты құрайды [1] делінген.

ҚР-ның жалпы білім беру стандартында білім берудің үш құрамдас нәтижелері белгіленген: проблеманың шешімін табу құзыреттілігі (өзіндік менеджмент), акпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктер. «Құзыреттілік – оқушылардың іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі» деп анықтама берілген [1].

Біз қарастырып отырған мәселе – мектептегі білім беру жүйесінің бүгінгі қоғамның даму деңгейі қойып отырған талаптарға сай коммуникативтік құзыреттіліктерді оқушылар бойында дамытудың қажеттілігі мен педагогика ғылымының ұғымдық аппаратына коммуникативтік құзыреттіліктің ендірілмеуі, оған

сәйкес әдістеменің жасакталмауы арасындағы карама-қайшылықтардың шешімін карастыру.

Қазіргі таңда педагогика ғылымында «құзырет», «құзыреттіліктер» ұғымдарына берілген бірмәнді анықтама жоқ. Тек ғылыми зерттеулер ғана емес, сонымен қатар білім беруді дамытудың стратегиясын анықтайтын құжаттар да бұл ұғымдарды түрліше анықтайды. «Құзырет», «құзыреттілік» ұғымының мәнін ашу мақсатында философиялық, педагогикалық, психологиялық әдебиеттерге талдау жасалды.

Осы мәселені зерттеу үстінде жүрген белгілі ғалым Ә.М.Мұханбетжанова өз жұмыстарында аталған ұғымдарды былайша сипаттайды: «құзыреттілік» және «құзырет» ұғымдары абстрактілік пен нақтылық диалектикалық категорияларының арақатынасы сияқты күйде, яғни, құзырет – бұл жүзеге асырылған құзыреттілік, іс-әрекеттегі құзыреттілік. Құзыреттер – тұлғаның кандай да бір іс-әрекетте жүзеге асырылған құзыреттілігі [2].

Құзыретті философиялық тұрғыдан түсіндіру адамның танымы мен практикасына байланысты жаңалықтар мен жаңа енгізулерге жол ашады, сонымен қатар әрбір сыныпта педагогикалық ситуацияға қойылатын білімділік талаптарын анықтауға мүмкіндік береді [3].

Құзырет (латын сөзі *competens* – сәйкесті, қабілетті) – орындалатын жұмыстың мәнін, қойылған мақсатқа жетудің тәсілдері мен құралдарын терең және түп-түбіріне дейін білу, сонымен қатар сол жұмысқа сәйкес келетін іскерліктер мен дағдылардың болуы [4].

Жалпымәдениеттілік құзырет – өз бетімен білім алуға, оның барысында пайда болатын танымдық проблемаларды өз бетімен шешуге, өзінің позициясын белгілеуге жеткілікті білімділік деңгейі [5].

Құзырет – нақты пәндік салада нақты әрекетті тиімді орындау үшін қажет болатын спецификалық қабілет және оның қатарына арнайы білімдер, ойлау тәсілдері, өз іс-әрекетіне деген жауапкершілікті түсіну де енеді [6].

Құзырет – өзінің бойындағы белгілі бір білімі мен дағдысы арқылы шешім қабылдауға қатысуға немесе өз бетімен мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін лауазым иесінің жеке мүмкіншіліктері, оның біліктілігі (білімі мен тәжірибесі) [7].

«Құзырет» ұғымын А.К.Маркова тұлғаның жетілуімен және оның еңбек міндеттерін орындауда өнімді әрекет жасауға және жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін күйге жетуімен байланыстырады [8].

Осылайша, құзырет - бұл оқу барысында жинақталған білімге, тәжірибеге, құндылықтарға, бейімділіктерге негізделген жалпы қабілет. Құзырет білімге де, дағдыға да жатпайды, бұл іс-әрекетті, іскерлікті тудыратын нәрсе. Құзырет саналы іс-әрекет барысында қалыптасады. Құзыретті меңгеру оқушының белсенділігіне тәуелді. Жұмыс жасауды үйрену үшін жұмыс жасау керек, қарым-қатынасқа түсуді үйрену үшін қарым-қатынас жөніндегі ғылыми баяндамаларды тындаудың пайдасы жоқ. Ағылшын не орыс тілінде сөйлемейінше, оларды меңгеру мүмкін емес. Тек практика жүзінде ғана компьютерде жұмыс жасауды үйренуге болады. Құзыреттің көрінуіне белгілі бір жағдайлардың әсері зор. Құзыретке не болу дегеніміз сол ситуацияға өзінің бар білімі мен тәжірибесін бейімдеу. Білімді адамдардың нақты ситуацияларда қажет болған жағдайда сол білімін қолдана алмайтындығын күнделікті өмірде кездестіруге болады. Осылайша, құзыретті дамыту және қалыптастыру үшін олар көрінетіндей нақты жағдайлар тудыру қажет.

Келесі ұғымға көшсек, құзыреттіліктер – адамның белгілі бір салада беделге, танымға, тәжірибеге не сұрақтар мен құбылыстар шеңбері [4]. Әлеуметтік құзыреттілік – қоғамдағы өмір сүрудің нормалары мен ережелерін дұрыс орындауға мүмкіндік беретін әлеуметтік дағдылар (міндеттер) [5]. Құзыреттілік – мамандық талаптарына сәйкес келетін дәреженің жеке сипаттамасы [8]. Құзыреттілік – белгілі бір ұғымдық жүйенің болуын талап ететін практикалық іс-әрекетті жүзеге асыру қабілеті, пайда болған проблемалар мен міндеттерді шапшаң шешуге мүмкіндік беретін ойлаудың типі, түсіну қабілеті [9]. Құзыреттілік – тұлғаның оқу-танымдық процесіне өз бетімен қатысуына және оны еңбек іс-әрекетіне дұрыс ендіруге даярлауға бағытталған оқыту барысында меңгерілетін білім мен тәжірибеге негізделген тұлғаның іс-әрекет жасау қабілеті және даярлығы [10]. Құзыреттілік – белгілі бір іс-әрекетті сапалы және өнімді түрде орындауда қажет болатын белгілі бір заттар мен процестерге қатысты белгіленетін тұлғаның өзара байланысқан сапаларының (білімі, іскерлігі, дағдылары, іс-әрекет тәсілдері) жиынтығы [11].

Осылайша, берілген анықтамаларды қорытындылай келе, «құзыреттілік» ұғымын субъектінің іс-әрекеттің мақсаты мен оны жүзеге асырудың құралын саналы түрде ұғынумен байланыстырылады. Құзыреттілік – бұл ситуацияға сәйкес құзыреттерді (іскерлік пен дағды) пайдалану үшін таңдау.

Құзыреттіліктер оқушы тұлғасын қалыптастыруда маңызды орынға ие. Басты құзыреттіліктердің негізі ретінде, біздің

ойымызша, коммуникативтік құзыреттілік танылады. Себебі, адам қоғамда өмір сүргендіктен ол, ең алдымен, басқа адамдармен байланысқа түседі. Кішкентай сәби қарым-қатынас негізінде дамиды. Баланың балабақшаға, мектепке баруы, кәсіпті меңгеруі, өмір сүруінің өзі қарым-қатынасқа түсу іскерліктеріне негізделген. Ақпаратты жеткізу, қабылдау, жинақтау, өзгерту, сақтау және қолдану қызметі қарым-қатынастық байланыста жүреді. Адамның негізгі іс-әрекеттерінде қарым-қатынас міндетті түрде жүреді.

Сонымен қатар, қазіргі білім берудің әлемдік деңгейдегі дағдарыстарының коммуникативтік жағына келетін болсақ, осы дағдарыстың бір көрінісі ретінде кітап мәдениетінің төмендеуін айтуға болады. Бүгінгі қоғамда жазба мәдениеті біртіндеп экрандық және желілік мәдениетке орын беруде. Іскерлік қарым-қатынастарда ақпаратты сақтаудың қағаз формасы емес, электрондық және сандық жүйесі қалыптасуда. ХХІ ғасыр мәдениеті басқа уақытпен салыстырғанда негізінен визуальды болып келеді. Осы өзгерістерден қарым-қатынастардың жаңа типі туындайды. Ғалымдардың пікірінше, экрандық және желілік мәдениеттің балалары кітап мәдениетінде тәрбиеленген ересек педагогтарға қарағанда дүниені басқаша қабылдайды [12]. Бұл жерде ересектер және жас ұрпақтың әлеуметтік ортамен, дүниемен өзара әрекеттесуіне мүмкіндік беретін ақпараттық көздерді пайдалануы арасында коммуникативтік және ақпараттық алшақтық проблемасы орын алады.

Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер нәтижесінде оқушының күнделікті өміріндегі коммуникативтік тәжірибесі мен дәстүрлі білім беру жүйесі арасындағы қарама-қайшылықтың артқаны байқалған. Мектептен шыққан жасөспірімнің өмірі бұқаралық ақпарат құралдарында толып жатқан ашық бояулармен қаныққан, көзге көрінетін бейнелерге толы. Ал осы уақытта мектептегі оқыту мен тәрбие негізінен ақпаратты ұсынудың дәстүрлі сөздік формасында қалып отыр.

Аталған өзгерістер коммуникативтік іс-әрекеттің жаңа типті субъектісінің пайда болуына әкеледі. Тікелей қарым-қатынасқа түсу оқытудың, тәрбиелеудің, өзара түсінісудің, тұлғалық дамудың негізгі көзі болып табылады.

Сондықтан біз өз зерттеуімізде, ең алдымен, коммуникативтік құзыреттіліктерді оқушылардың іс-әрекетінде алатын орнын ерекшелік отырып, коммуникативтік құзыреттіліктің мазмұнын белгіледік. **Коммуникативтік құзыреттілік** – бұл оқушылардың тәжірибесіне, қызығушылықтарына, психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес сөйлеу іс-әрекетінің барлық түрлерін,

ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетінің негіздерін, сөзді түрлі ситуацияларда пайдаланудың іскерлігі мен дағдысын меңгерудің нәтижесі.

ЮНЕСКО құжаттарында коммуникативтік құзыреттілік *бірге өмір сүруге үйрету (біріккен өмір сүру үшін оқу)* міндетінен туындайды. Литва Республикасындағы жалпы орта білім беру құжаттарында «коммуникативтік құзыреттілік - өзгенің пікірін тыңдай білу, топта жұмыс жасау қабілеті, жазбаша және ауызша коммуникация» деген анықтама берілген.

Хуторской А.В. коммуникативтік құзыреттілікті төмендегідей компоненттерге ажыратады:

- коммуникативтік тәртіп аймағындағы білімі (қажетті тілдерді білуі, логика, риторика, мәдениет және сөйлеу аймағындағы білімі);
- коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеті (оқу қарым-қатынастарын нақты және жедел орнату, белсенділік таныту, тұлғаны дұрыс қабылдау және түсіну, қоршаған ортамен және адамдармен біріккен іс-әрекет кезінде белсенді әрекет жасау);
- эмпатияға қабілетті болу (түсіне білу іскерлігі, өзгені сезіне білу);
- өзіндік бақылауға қабілеттілігі (көршісінің және өзінің мінез-құлқын реттей алу іскерлігі, әңгімелесушіні модельдей алу, дау-жанжал ситуацияларында өнімді жауап беру тәсілдерін табу, жағымды психологиялық климатты тудыру, субъектаралық қарым-қатынасты болжай алу);
- вербальды және вербальды емес қарым-қатынас мәдениеті (сөйлеу техникасын, риторикалық амалдар, аргументация техникасын меңгеру, қарым-қатынас ережелерін сақтау, сөйлеу мәдениетін меңгеру, вербальды емес құралдарды қолдану).

ҚР-ның жалпы білім беру стандартында коммуникативтік құзыреттілік - бұл:

- нақты өмірлік жағдайларда өзінің міндеттерін шешу үшін қазақ және басқа тілдерде ауызша және жазбаша коммуникациялардың түрлі құралдарын қолдануға;
- стиль мен жанрды қатысымдық міндеттердің барабар шешімдерін таңдауға және қолдануға;
- әдеп нормасына сәйкес өзіндік пікірін білдіруге;
- өнімді өзара іс-қимылды, оның ішінде басқа да көзқарас пен бағыттарды ұстанатын басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас диалогына түсе отырып, жанжалдық ахуалды шешуді жүзеге асыруға;
- жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі позициядағы адамдармен топта қарым-қатынас орнату деп белгіленген [1].

Қорытындылай келе, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту іс-әрекеттік сипатқа ие және ол оқушының функциональды сауаттылығына сүйене отырып жүзеге асуы мүмкін. Жоғарыда айтылған мәліметтерді талдау негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігінің құрамы анықталды (Кесте 1).

Кесте 1 - Коммуникативтік құзыреттіліктің құрамы

Коммуникативтік құзыреттіліктің компоненттері				
Когнитивтік			Іс-әрекеттік	Эмоционалдық-құндылықты
Лингвистикалық	Тілдік	Дискурсивті	Прагматикалық	Мәдениеттік
тіл, сөз, жайында, тіл бірліктерінің қызметі жайындағы білім және оларды талдау іскерлігі, коммуникация процесінде сөзді қолдану қабілеті	қарым-қатынас тың ауызша және жазбаша формалары н және нормалары н меңгеру, бірнеше тілді білу	белгілі бір жанрдағы мәтіндерді құру іскерлігі	нақты коммуникативтік мақсатқа және қарым-қатынас ситуациясына байланысты сөйлеу және іс-әрекет (диалог құру, топта жұмыс жасау қабілеті, өзіне жауапкершілікті ала білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, бірін-бірі сыйлау, басқа мәдениет тілдері және діндегі адамдармен бірге өмір сүру қабілеті	сөйлеу техникасы, риторикалық амалдар, аргументация техникасы, әдеп ережелерін сақтау, ұғымдық аппаратты мақсатты түрде қолдану, сөйлеу мәдениетін меңгеру, вербальды емес құралдарды қолдану

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі лингвистикалық, тілдік, дискурсивті, прагматикалық, мәдени компоненттерден құрылған. Лингвистикалық компоненттің негізі тілдік білім, тілдік компонент ауызша және жазбаша сөздің нормалары білімінен құралса, дискурсивті компонент дискурстың түрлерін білу, оларды құру, жасау және түсіну іскерлігін қамтиды. Прагматикалық компонент қарым-қатынастың белгілі бір ситуациясында коммуникативтік мазмұнды жеткізу даярлығын көрсетеді, ал мәдениеттілік компонент сөйлеу, сөз таңдау, грамматика деңгейінде сөйлеу мәдениетін меңгеруді береді. Аталған компоненттер ҚР-ның мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандартында көрсетілген білім берудің нәтижелеріне сәйкес келеді.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру коммуникативтік іскерліктерді біртіндеп дамытуға негізделген. Ол оқу процесіне коммуникацияның жаңа құралдарын ендіруді қажет етеді. Соның бірі ұялы байланысты пайдалану. Білім беру тәжірибесінде оны пайдаланудың бір көрінісі – проблемді немесе пікірталасты ситуацияларда «ұялы байланыстан досыма телефон соғу», «SMS-хабарлама» тәсілдерін қолдануға болады. Егер оқушы кімнен нені сұрауды білсе, бұл оның құзыреттілігінің көрінісі болып табылады. Мектепте арнайы формада безендірілген және қажетті орынға орналастырылған қабырға (плакаттар тізбегі,

арнайы такта және т.б.) акпаратпен алмасудың және қарым-қатынастың тәсілі бола алады. Ол белгілі бір тақырыпқа, шараға, адамға арнаулы мүмкін. Онда оқушылар мен мұғалімдер тілектерін, афоризмдерді, цитаталарды, фотографияларды тіркей алады. Бұл тәсілді пайдаланған кезде ұйымдастырушылар материалдың мазмұны мен ұсыну тәсілдеріне орай арнайы этикалық нормаларды белгілеген дұрыс. Тұлғалық-бағдарлы білім беруде оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту процесінде түрлі жанрдағы мәтіндер дидактикалық бірліктер болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілік оқушыларды бақылаудан өзіндік бақылауға, әлеуметтік дамытудан өзіндік дамуға, монологтан диалогқа, түсіндіруден түсінуге ауысудың негізін құрайтын тұлғалық-бағдарлы педагогикалық технология шеңберінде білім беру парадигмасының өзгеруімен байланысты жүзеге асырылады [13]. Диалогқа негізделген оқыту үрдісінде оқушылар акпаратты талдау негізінде сыни тұрғыдан ойлауға, күрделі мәселелерді шешуге, балама пікірлерді салмақтауға, дұрыс шешімдер қабылдауға, пікірталасқа қатысуға, өзге адамдармен қарым-қатынас жасауға үйренеді. Осы мақсатта оқытуды ұйымдастырудың топтық, үштік, жұптық формаларын, диалогқа негізделген интерактивті әдістерді, тұлғалық-бағдарлы технологияларды, шығармашылық тапсырмаларды ендіру қажет.

Аталған технологиялардың тиімділігін және коммуникативтік құзыреттіліктерді дамытудың деңгейін анықтау бағытындағы тәжірибелік жұмыс №42 «Ак ниет» гимназиясының 6-7 сыныптарында орыс тілі пәні сабақтарында жүргізілді. Эксперименттік тобындағы оқушылардың анықтаушы кезеңінде когнитивтік компонентінің жоғары деңгейіне 19,1%-ы, эмоционалдық-құндылықты құрамының жоғары деңгейі 43,1%-ы, іс-әрекеттік көрсеткіштің жоғары деңгейіне тек 20,3%-ы ғана болса, қалыптастырушы кезеңнен кейін бұл нәтижелер сәйкесінше 23,4%, 48,1%, 25,3%-ға өзгерген.

Бұдан шығатын қорытынды, оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытуда шағын топ, диалогқа негізделген тұлғалық-бағдарлы және интерактивті технологиялар пайдалану тиімді нәтиже береді, білім сапасын арттырады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ережелер. – Астана, 2006.
2. Мұханбетжанова Ә.М. Болашақ педагогты құзыреттілік тұрғыдан кәсіби даярлау мәселесі // 12 жылдық орта білім берудің жүзеге асуын ғылым

- тұрғыдан қамтамасыз ету. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары: 2 бөлім. – Алматы, 2007. – 367б.
3. Розов Н.С. Философия гуманитарного образования. М., 1993. – С.137
 4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1993. - С.294.
 5. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: для студ.вышш. и сред.пед.учеб.заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2005. - С.62
 6. Дж. Равен. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер.с англ. М., 2002. С.48.
 7. Роботова А.С., Леонтьева Т.В. и др. Введение в педагогическую деятельность. М., 2002. С. 25
 8. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1999. С.8
 9. Милованова Н.Г., Прудаева В.Н. Модернизация российского образования в вопросах и ответах. Тюмень, 2002. С.25.
 10. Шишов С., Агапова А. Компетентностный подход к образованию // Лучшие страницы педагогической прессы. 2002. №3. С.5
 11. Хуторской А.В. Определение общепредметного содержания ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов // [www.eiudos.ru/news/compet-dis. html/](http://www.eiudos.ru/news/compet-dis.htm/)
 12. Колесникова И.А. Коммуникативная деятельность педагога. – М., 2007. – 336с.
 13. Мұханбетжанова Ә.М. Бастауыш білімнің интеграциясы арқылы оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері // Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алуға дайындалған диссертацияның авторефераты: 13.00.01 - Алматы: АГУ, 2001.

Изменения в обществе и в сфере образования определяют необходимость внедрения компетентностного подхода в образовательный процесс школы. Для всестороннего развития личности важную роль имеет внедрение и использование в педагогический арсенал понятия коммуникативной компетентности. В статье рассматриваются пути развития и формирования коммуникативной компетентности учащихся.

Понятие «интеграция» как научная категория

В современных условиях модернизация общего образования наиболее остро встает вопрос совершенствования образования в вузе. Обществу нужны инициативные и самостоятельно мыслящие специалисты, способные постоянно совершенствовать свою личность и деятельность, то есть обладать готовностью к быстрому обновлению знаний и освоению новых сфер деятельности. Проблема качества подготовки кадров требует нового подхода, ориентированного на интеграцию профессиональных знаний и саморазвитие личности.

В настоящее время в педагогических вузах осуществляется переход на новый учебный план, однако нет должного методического и технологического обеспечения этого процесса. Важнейшая методологическая и методическая проблема, стоящая перед преподавателями, заключается в отборе предметно-содержательной информации педагогических дисциплин и выборе технологии обучения, обеспечивающей повышение качества и эффективности подготовки учителей.

В современных условиях высшая школа не может дать студенту весь запас необходимых профессиональных знаний, но она должна дать опорные знания, развить профессиональное мышление, чтобы он умел оценивать новые факты, явления, с которыми будет встречаться в профессиональной деятельности, чтобы он был способен к восприятию, осмыслению и использованию вновь получаемой информации для повышения уровня профессиональной деятельности. Высшее учебное заведение должно обеспечить выпускника такой системой знаний и умений, которые необходимы для дальнейшего самообразования, сформулировать способность применять знания в нестандартных ситуациях.

Необходимость в переходе на интегрированное преподавание в вузе обусловлена, на наш взгляд, возрастающим объемом информации, формальной разобщенностью родственных дисциплин, излишним дублированием в изложении учебного материала, неоправданными различиями в понятийно-терминологическом аппарате и рядом других факторов.

Система профессиональной подготовки учителя должна стремиться к интегративности. Это стремление проявляется в возможной интеграции курсов педагогики, психологии, методики без потери специфики каждой дисциплины. Чем более интегративна будет система, тем более она будет целенаправленна.

Интегративность знаний невозможно достичь самопроизвольно, ее необходимо формировать в процессе подготовки специалиста.

Одним из условий эффективности подготовки специалиста в вузе является структурирование содержания образования, то есть перекомпоновка учебного материала, определение существенных связей между различными элементами содержания того или иного курса.

Анализируя проблему интеграции психолого-педагогических знаний в психолого-педагогических исследованиях, обратимся сначала к определению интеграции, ее значению для педагогического образования в целом и ее роли в профессиональной педагогике.

Впервые понятие «интеграция» прозвучало в 17 веке для обозначения строго определенных математических операций. К концу 19 века начинается процесс интеграции науки. Усиливающиеся интегративные процессы приводят к возникновению так называемых общенаучных понятий и категорий (система, структура, функции, элемент и др.), являющихся философскими категориями, а вместе с ними появляются адекватные им методы исследования (моделирование, формализация, математизация и др.). С середины 20 столетия понятие интеграции, как отражение сторон и тенденций различных процессов развития все чаще стало употребляться в политической, экономической, научно-технической областях. Со второй половины 20 века процесс интеграции научных знаний в целом поднялся на новую ступень. Этот период характеризуется установлением взаимосвязи между «частными» и прикладными науками, в результате чего возникают науки нового типа – междисциплинарного характера (кибернетика).

Анализ различных определений понятия «интеграция» показал, что в самом общем значении интеграция- это процесс и результат становления целостности. Современные словари определяют интеграцию как...

... «процесс координирования и объединения несоизмеримых элементов в целое»;

... «процесс, результатом которого является достижение единства и целостности, согласованности внутри системы, основанной на взаимозависимости и взаимодополняемости отдельных специализированных элементов»;

... «процесс и результат взаимодействия обособленных структурных элементов какой-либо совокупности, приводящий к оптимизации связей между ними и к их объединению в одно целое, т.е. в единую систему, обладающую новым качеством и новыми потенциальными возможностями».

В современных научных исследованиях интеграция представлена как ...

... «совокупность дифференцированных ранее элементов, которые в результате взаимодействия и взаимопреплетения друг с другом приобретают некоторую целостность» (Р.З.Тагариев);

... «процесс движения и развития определенной системы, в котором число и интенсивность взаимодействий элементов растет – усиливается их взаимная связь и уменьшается их относительная самостоятельность друг по отношению к другу» (М.А.Розов и др.).

Представленные в различных областях знаний определения понятия «интеграция» позволяют обозначить следующие сущностные позиции в его трактовке:

1. Интеграция как явление имеет двуединую природу и предстает, с одной стороны как процесс, а с другой стороны как результат.
2. Интеграция как состояние целостности имеет такие качественные характеристики как взаимосвязанность, взаимодействие и взаимопроникновение, взаимозависимость, взаимосодействие и взаимопреплетение.
3. Интеграция как процесс – это слияние в единое целое ранее дифференцированных элементов, приводящее к новым качественным и потенциальным возможностям этой целостности, а также изменениям свойств самих элементов.
4. Интеграция выступает в качестве функционального условия существования и равновесия системы, а также механизма ее развития.

Интеграция вошла в педагогику как полноправное научное понятие и важная категория диалектики в начале 80-х годов 20 века. Принятие педагогами этого общенаучного понятия было подготовлено развитием интегративных процессов в образовании на протяжении предшествующих десятилетий.

Особенность современного этапа развития заключается в том, что научно-техническая революция оказывает огромное влияние на формирование развитых общественных отношений, но и сама должна получить от них новые стимулы для своего ускорения. Чем выше общество, его уровень целостности, тем выше целостность других элементов. Мы имеем в виду целостность высшей школы, в частности, и в то же время, чем активнее сами вузы будут использовать свои внутренние резервы, тем больший вклад они внесут в развитие общества. Интеграция наук, представляющая собой далеко неоднозначные мнения различных авторов, между тем находит место в современном научном познании; являет собой разновидность междисциплинарных подходов, сочетаясь с дифференциальным вычленяет общие закономерности, объект и предмет науки и есть феномен междисциплинарности, синтеза.

В качестве вывода отметим следующее: изучение интеграции как педагогической категории позволяет констатировать в современном научном познании и образовании процессы интеграции знаний, которые с наибольшей полнотой могут быть отражены в цикле психолого-педагогических дисциплин. Причем интеграция функционирует как процесс, как принцип и как результат; как объективный процесс научного знания, как целенаправленная деятельность педагогов, осуществляющих поиск путей интеграции структурных единиц содержания и деятельности в процессе подготовки будущего учителя.

Литература:

1. Бекренев А., Михелькевич В. Интегрированная система многоуровневого высшего образования// Высшее образование в России 1995 № 5.
2. Вяткин Л.Г. Современное высшее образование: проблемы и перспективы развития// Активизация учебного процесса в современном вузе. Саратов, 1993.
3. Костюк Н.Т., Лутай В.С., Белогуб В.Д. Интеграция современного научного знания. Киев, 1984.
4. Розов М.А. Интегративные тенденции в современном мире и социальный прогресс. М., 1989.
5. Чепиков М.Г. Интеграция науки. М.: Мысль, 1975.

Бұл мақалада қазіргі замандағы ғылыми саладағы интеграция түсінігі көрсетілген.

А.Б. Хайруллина
БҚМУ аспиранты

**12 жылдық бастауыш білім беру жағдайында
оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін
қалыптастыруға бағытталған оқыту
технологияларына қойылатын талаптар**

Білім берудің қазіргі басты мақсаты білім алып, икемділік пен іс-әрекет дағдысына қол жеткізу ғана емес, сонымен қатар олардың негізінде дербес, әлеуметтік икемділікке, яғни ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. Демек, жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған 12 жылдық жалпы білім беру жүйесі отандық сапалы білімді әлемдік кеңістіктегі білім берумен бәсекелестік деңгейге жеткізуді көздейді.

Қазақстанда 12 жылдық жалпы білім беруге көшуді алты жастан бастау көзделеді, бұл жас мектепте білім алуға неғұрлым қолайлы, адам дамуының физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес деп есептелінеді. Сондықтан да білім сапасы мен интеллектуалдық ресурстар – бастауышта білім берудің педагогикалық-психологиялық алғы шарттарының біріне айналады. Білім беруді ізгілендіру жағдайында бастауыш деңгей білім алушыларында негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін оқу үрдісінде интеграциялық қатынастарды қолдану ерекше көрініс табады.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-физиологиялық және жас ерекшеліктерін ескере отырып, бастапқы білімге арналған Базистік оқу жоспарының мазмұны негізінен интеграцияланған оқу курстарынан тұрады: «Тіл және әдебиет» (ана тілі, қазақ тілі, шетел тілі, әдебиеттік оқу), «Математика және информатика» (математика, информатика), «Жаратылыстану мен Адам және қоғам» (қоршаған әлем, өзін-өзі тану), «Өнер және технология» (көркем еңбек, бейнелеу өнері және технология, музыка).

12 жылдық білім берудегі оқыту үрдісін ұйымдастыру базалық білім, білік, дағдылар, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде (білім беруге құзыреттілік тұрғыдан келу) білім алушылардың негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасуын

камтамасыз етеді. Білім беру үрдісі базалық және вариативтік білім беру мазмұнының үйлестірілуін, білім нәтижелерінің алынуын камтамасыз ететін оқытудың репродуктивті, өнімді және зерттеу технологияларының оңтайлы пайдаланылуын ескере отырып құрылады.

12 жылдық мектептегі оқыту үрдісін ұйымдастырудың негізінде келесі тұрғылар (подходы) алынған: тұлғаға бағдарланған; іс-әрекеттік; құзыреттілік; денсаулық сақтау.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл білім алушы тұлғасының әлеуметтік мүмкіндіктерінің дамуы мен есебіне бағытталған. Оқытудағы тұлғаға бағдарланған бағыттылық вариативтік және сараланған бағдарламаларды, оқу және оқудан тыс іс-әрекетті ұйымдастырудың, білім алушылардың жеке білім траекторияларын құру мәселелерін шешудің түрлі нысандарын пайдалану арқылы қол жеткізіледі.

Іс-әрекеттік тұрғы білім алушының дербес өнімді іс-әрекетін ұйымдастыру жағдайында тұлғаның мүмкіндіктері мен қабілеттерін неғұрлым толық көрсетіп дамытуға бағытталған.

Құзыреттілік тұрғы білім алушылардың тұлғалық сапаларының кешенін дамытуға және білім беруден күтілетін нәтижелер ретінде негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған.

Денсаулық сақтау тұрғы жеке және ұлттық құндылықтар ретінде білім алушы денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелерінің шешілуін камтамасыз етеді. Бұл тұрғы төңірегінде білім беру үрдісін ұйымдастыруда психикалық және дене бітімі жағынан дені сау тұлғаның дамуын камтамасыз ететін денсаулық сақтаудың заттық-кеңістіктік ортасы құрылады.

12 жылдық білім берудің бастауыш деңгейіндегі оқу үрдісін тиімді ұйымдастыру үшін оқыту технологияларын тандап іріктеуде мұғалім білім алушылардың жас ерекшеліктері мен оқу курсының мазмұнын ескеруі қажет. Әсіресе, бірінші сыныпта қолданылатын технологияларға аса көңіл бөлген жөн: бірінші сынып білім алушысының оқу әрекетін ұйымдастыруда, оның “қоғамдық субъект” ретіндегі жаңа әлеуметтік рөлдерді (оқушы, сыныптас, ұжым мүшесі) меңгеруіне мүмкіндік жасауы керек. Сонымен қатар, мұғалімнің қолданатын технологиялары мен жеке әдістері бастауыш деңгей білім алушысының оқу іс-әрекетін камтамасыз етуі қажет.

Дәстүрлі сынып-сабақ жүйесінің барлық элементтерін және сабақты құрастыру технологияларын қолданумен қатар, мұғалім келесі педагогикалық технологияларды пайдалана алады:

Ойын технологиялары. Ойын – балалардың шынайы және ойлап тапқан шындығына тез, еркін енуіне, өзіндік «Менін» қалыптастыруға және шығармашылыққа, белсенділікке, өз-өзін дамытуға мүмкіндік береді.

Білім алушының әртүрлі әлеуметтік рөлдерге енуіне әсер ететін сюжеттік-рөлдік ойындардың ерекшелігі – жоғары көңіл-күйде ойналып рөлдер шынайы сезімге, ойға, ниетке толы болады. Бұл ойындарда балалардың мінез-құлықтары мен іс-әрекеттері реттеледі. Ойын іс-әрекетінің мотивациясы еркіндікті, таңдау мүмкіндігін, қажеттілігін, өз-өзіне сенімін, өз-өзін дамытуын қамтамасыз етеді. Мұғалім ойын технологияларын пайдалана отырып, баланың әр қырынан көрінуіне (интеллектуалдылық, шығармашылық, эмоционалдылық, коммуникативтік) және оның мінез-құлқында, қарым-қатынасында, оқуында пайда болатын әртүрлі қиындықтарды жеңуге жағдай жасайды.

Проблемалық оқыту – дамыта оқытудың бір түрі. Мұнда білім алушының өзбетімен жасайтын жүйелі ізденіс жұмыстары дайын теориялық материалдарды меңгерумен ұштасады, ал әдістер жүйесі мақсат қою мен проблемалық принциптер негізінде құрылған; оқыту мен оқу үрдістерінің байланысы білім алушының өзбетіндік танымдылығын, оқудағы тұрақты мотивациясы мен ұғымдарды меңгерудегі ойлауын, шығармашылық қабілеттерін және проблемалық жағдайлардағы іс-әрекет амалдарын қалыптастыруға бағытталады.

Бастауыш мектеп пәні сабақтарында проблемалық жағдайларды туғызуды қарастыратын оқыту үрдісі пән мазмұнының ерекшелігін, қиындығын, ақпараттық сипатын (суреттеу, жалпылау, талдау, қорытындылау) ескеру қажет. Проблемалық оқыту міндеттерін шешу келесі өлшемдерге: білім алушылардың қызығушылығына; қол жетерлігіне (яғни, проблеманың – карама-қайшылықтың бір жағы білім алушының бұрынғы білімінде болуы); «жақын даму аймағында» жатуына сәйкес болуы қажет. Бастауыш деңгей білім алушыларының өзбетімен зерттеу жұмысын ұйымдастыру білігі болмағандықтан, қойылған проблеманың шешімін бірден таба алмайды. Сондықтан, негізгі проблемалық сұрақты түсінуге мүмкіндік беретін қосымша сұрақтар жүйесін жасаған жөн.

Білім беру процесінде негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру технологиясы ретінде оқушылардың *жобалау, зерттеу іс-әрекеттері* ұйымдастырылады. Оқу жылының бойында оқушылар жеке немесе топ құрамында пәнаралық және пәнішілік мазмұн базасында тұлғалық маңызды жобаны әзірлеп, іске асырады (1).

Жобалау әдісі – білім алушының өз алдына жеке проблема қойып, шешетін білім беру жағдайларын ұйымдастыру технологиясы мен проблеманы шешу барысындағы білім алушының өзіндік іс-әрекетін сүйемелдеу технологиясы. Бастауыш сынып білім алушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес жобалау әдісі толығымен жүзеге асырылмайды. Бірақ, жобалау іс-әрекетінің алгоритмі (жоба – мұғалімнің көмегімен білім алушының өнімді жасауда маңызды проблеманы шешудегі өзіндік іс-әрекеттерінің кешені) толығымен сақталады. Білім алушылар жас ерекшеліктеріне қарай ойлаған жағдайды жобалау және проблема қойып, шешімін талдау іс-әрекеттерін өз беттерімен жүргізе алмайды. Сондықтан мұғалім білім алушылардың жоба мақсаты мен проблемасын меңгеруін және түсінуін қамтамасыз ету әрекетін өзіне алады. Бастауыш деңгей білім алушылары қиялға мүмкін проблемалық жағдайлар туралы түсініктері біржакты. Бірақ, мұғалім білім алушының өмірлік тәжірибесіне сүйеніп, нақты жағдайды көре білуге мүмкіндік беретін жобалау іс-әрекетін «Лездік», миға шабуыл, т.б. сипаттарда өткізуі керек.

Тұлғаға бағдарланған сағаттар бастауыш сынып оқушыларының дербес танымдық, жобалық іс-әрекеттерін ұйымдастыруға пайдаланылады (1). Жобалық жұмыстарды ұйымдастыру сабақпен шектелмейді, сондықтан да сабақ-сабақтан тыс интеграцияда қарастырылады. Бастауыш мектепте орындалатын жобалар сюжеттік-рөлдік ойындарды алмастырады, сондықтан да оларды екінші оқу жылынан бастап кез-келген пәнді оқытуда қолдануға болады, бірақ әрбір оқу жылында жасалатын жобалар саны біреуден (екеуден) аспағаны жөн.

Сонымен, жобалау, зерттеу іс-әрекетіндегі бағалау нысаны - арнайы әзірленген талаптар мен көрсеткіштер негізінде негізгі құзыреттіліктердің қалыптасу деңгейі болып табылады (1).

Белсенділік орталықтарындағы жұмысты («Тәй-тәй» технологиясының элементі) – зерттелетін нысан мазмұнын интеграцияланғанда ғана қолданылады. Тақырып материалын бекітуде жазу, оқу, санау, картография, құрастыру және т.б. орталықтар жұмысын ұйымдастыру арқылы зерттеу пәніне деген

білім алушының өзбетіндік көзкарасын және сол пәнді тұтас қабылдауын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім бұл оқыту технологиясын қолдану арқылы білім алушының өз тандауы мен негіздеуіне сүйене отырып, оның жетістігін, қалыптасқан коммуникативтік құзыреттіліктерін және екінші реттік акпаратпен жұмысын бағалауға мүмкіндік алады.

Бастауыш деңгейдің оқу курстарында жаңа оқыту технологияларын кеңінен қолдану арқылы білім алушыларда негізгі құзыреттіліктердің: проблеманың шешімін табу, акпараттық және коммуникациялық құзыреттіліктерінің қалыптасуына жағдай жасалады.

Сонымен, жаңа оқыту технологиялары сабақтың белгіленген максаты мен міндеттеріне жетудің негізгі құралы ретінде басты қызмет атқарады. Бастауыш деңгейдің оқу курстарында оқыту технологияларын кеңінен қолдану арқылы білім алушыларда негізгі құзыреттіліктердің: проблеманың шешімін табу, акпараттық және коммуникациялық құзыреттіліктерінің қалыптасуына толық жағдай жасалады.

Демек, білім алушыларда негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған оқыту үрдісін ұйымдастырудың педагогикалық жағдайлары бастауыш мектеп білім алушысын дамытудың құндылықтық-мақсаттық негізі ретінде келесі сипатта болады: оқушының белсенділігін арттыратын және білім берудің тұлғаға бағдарлылығын қамтамасыз ететін деңгейлік материалдармен жабдықталған белсенділік орталықтары түрінде ұйымдастырылған *даму ортасын құру*; сыныптастарымен, басқа да балалармен, ересектермен диалог негізінде өзара іс-әрекетте болатын жұмыс түрлері, формасы, әдісі мен мазмұны арқылы әрбір оқушының тандауына мүмкіндік беретін *жобалау* әдісін кеңінен қолдану; педагогтың баланың күнделікті жетістігін көріп, бағыттап, бағалап отыру арқылы *педагогикалық қолдауды* басқару.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білімі. Негізгі ереже / Ресми басылым. Астана, 2007.
2. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций. // Педагогика, 1996. - № 2. - С. 13-14.
3. Кобликова Ж.У. Педагогическая технология как средство модернизации методической системы обучения средней школы. Дисс. канд. пед. наук. Алматы, 2000.
4. Образовательные результаты. / Под.ред. О.Е.Лебедева. - СПб.: Специальная литература, 1999.

В данной статье определяются психолого-педагогические подходы проектирования новых технологий образования для начального уровня 12-летней школы как основы формирования ключевых компетенций учащихся начальных классов.

УДК 793.3..378 (574.1)

Кульбекова А.К.
к.п.н., доцент ЗКГУ

Сущность и содержание самостоятельной работы студентов-хореографов в учебно-творческом процессе вузов Республики Казахстан

Самостоятельная работа студентов-хореографов в вузах - это их деятельность в процессе обучения и во внеаудиторное время, выполняемая по заданию преподавателя, но без его непосредственного участия (1). Основными признаками самостоятельной работы студентов-хореографов являются:

- наличие познавательной или практической задачи, проблемного задания или задачи и особого времени на их выполнение или решение;
- проявление умственного напряжения мысли и физической деятельности обучаемых для правильного и наилучшего выполнения того или иного действия;
- проявление сознательности, самостоятельности, творчества и активности студентов в процессе решения профессиональных задач;
- владение навыками самостоятельной работы;
- осуществление управления и самоуправления самостоятельной познавательной и практической деятельности студентов-хореографов.

Ядром самостоятельной работы студентов-хореографов в условиях учебно-творческого процесса вуза, исходным моментом ее моделирования является познавательная или проблемная задача, наличие которой обуславливает весь процесс самостоятельной деятельности.

Самостоятельная работа студентов-хореографов в вузах Республики Казахстан проявляется в различных формах, а именно от простого воспроизведения упражнений по определенной схеме с использованием учебных примеров и т.п. до самостоятельной

творческой постановочной (балетмейстерской) деятельности. Самостоятельность студентов-хореографов в вузах Республики Казахстан при изучении специальных предметов проявляется через планирование ими своей учебной работы; отработку танцевальных комбинаций, отдельных сложных движений, трюков и вращений; целостная работа над хореографическим произведением, работа с коллективом исполнителей, работа над характером того или иного хореографического номера, манерой и техникой исполнения; самостоятельное выполнение отдельных профессиональных функций и обязанностей в ходе учебных занятий, а также специально организуемых видов практики.

В самостоятельной работе студентов-хореографов по решению познавательных, практических и профессиональных задач всегда присутствуют элементы управления и самоуправления данной деятельностью: целеполагание, планирование (самостоятельное или при помощи преподавателя) работы; текущий контроль и самоконтроль за ходом, промежуточными и конечными результатами работы; корректирующие мероприятия в ходе работы; устранение недостатков, выявление их причин, совершенствование способов выполнения работы (2).

Содержание самостоятельной работы студентов-хореографов в учебно-творческом процессе вузов Республики Казахстан имеет двусложную специфику. С одной стороны, это совокупность учебных и практических заданий, которые должен выполнить студент в процессе обучения, объект его деятельности. С другой стороны, это способ деятельности студента по выполнению соответствующего учебно-теоретического или практического задания. Свое внешнее выражение содержание самостоятельной работы студентов-хореографов находит в организационных формах учебной и внеаудиторной деятельности, в ходе самостоятельного выполнения различных заданий.

Функциональное предназначение самостоятельной работы студентов-хореографов в учебно-творческом процессе вузов Республики Казахстан по овладению профессиональными знаниями, умениями и навыками заключается:

- в изучении методической литературы по хореографическому искусству, народной и традиционной культуре различных этносов, новым направлениям развития хореографического жанра, эстраднему и фольклорному танцу;
- в просмотре видеоматериалов, записей по хореографическому искусству, достижениям балетного искусства в мировом, отечественном масштабе;

- в прослушивании музыкальных произведений, опер, балетной музыки, работа по подбору музыкального материала;
- в наблюдении за проведением занятий ведущими преподавателями, методикой построения занятий, содержанием учебных комбинаций;
- в конспектировании занятий по специальным дисциплинам, содержания отдельных комбинаций, танцевальных этюдов, хореографических произведений;
- в осмыслении предметов, их целей и задач, понимании мировой и отечественной культуры, хореографического жанра, межпредметной связи, сущности духовной культуры, профессионального искусства;
- в запоминании учебного материала, танцевальных комбинаций, танцев, целых уроков;
- в воспроизведении учебного материала, показанного преподавателем, комбинаций, танцев
- в написании рефератов и курсовых работ, подготовке дипломных проектов.

Постановку цели и планирование самостоятельной работы студентов-хореографов в условиях учебно-творческого процесса вузов определяет преподаватель-предметник.

Самостоятельная работа студентов-хореографов проявляется и во внеаудиторное время, когда они повторяют учебный материал, отработывают отдельные движения и углубляют свои практические умения и теоретические знания.

Предпосылкой развития творческих и профессиональных способностей в вузах является самостоятельная работа студентов-хореографов по решению учебных проблемных задач. Такой вид работы имеет место тогда, когда преподаватель ставит проблемную задачу, а студент самостоятельно ищет пути и способы решения, оценивает конечный результат. Все эти действия не являются очевидными, они сталкиваются с необходимостью преобразований, анализа, синтеза, установления внутрипредметных и межпредметных связей.

При самостоятельной работе студентов-хореографов в вузах Республики Казахстан по решению учебных проблемных задач преподаватель-предметник определяет только постановку цели, а управление процессом их решения студенты осуществляют самостоятельно. Самостоятельная работа студентов в учебно-творческом процессе вузов по решению учебных проблемных задач может быть реализована как в аудитории, так и во внеаудиторное время практически по всех формах организации обучения. Учебные

проблемные задачи со свободно конструируемым ответом целесообразно использовать во внеаудиторной работе студентов с целью углубления их теоретических знаний и совершенствования практических и профессиональных умений и навыков. В ходе самостоятельной работы по решению учебных проблемных задач студенты-хореографы используют знания в полном объеме, находят взаимосвязи и взаимозависимости в новых ситуациях. Тем самым знания углубляются, совершенствуется профессиональное мастерство, расширяется сфера их применения. Мышление, выражающееся в собственных выводах, достигает творческого уровня.

Анализ самостоятельной работы по решению учебных проблемных задач подготавливает студентов-хореографов к частично-поисковой работе. Самостоятельная работа, на наш взгляд, считается частично-поисковой только в том случае, когда студент сам определяет объем недостающих знаний и пути их поиска, то есть решает проблему самостоятельно. Однако, усвоить новые знания, недостающие для решения проблемы, самостоятельно студент не всегда может. Тогда на помощь ему приходит преподаватель, подсказывающий способы решения профессиональных задач и пути предстоящей деятельности.

Определение цели и управление частично-поисковой работой студенты-хореографы в учебно-творческом процессе вузов Республики Казахстан осуществляют самостоятельно в рамках предъявленного преподавателем задания. Функциональным предназначением данного вида работы является накопление студентами-хореографами опыта профессионально-поисковой деятельности.

Итак, при выполнении любого вида самостоятельной работы в учебно-творческом процессе вузов студент-хореограф должен пройти следующие этапы:

- определение цели самостоятельной работы;
- конкретизацию познавательной (проблемной или практической) задачи;
- самооценку готовности к самостоятельной работе по решению поставленной или выбранной задачи;
- выбор адекватного способа действий, ведущего к решению задачи (выбор путей и средств для ее решения);
- планирование (самостоятельно или с помощью преподавателя) самостоятельной работы по решению задачи;
- реализацию программы выполнения самостоятельной работы;

- осуществление в процессе выполнения самостоятельной работы; работы управленческих актов: наблюдение за ходом самостоятельной работы, самоконтроль промежуточных и конечного результатов работы, корректирующие мероприятия на основе результатов самоконтроля программы выполнения работы, предупреждение ошибок, устранение недостатков и их причин.

Литература:

1. Казакова А.Г. Педагогика профессионального образования.- М.: Экон-Информ, 2007.
2. Карпекин В.Е. Основы организации самостоятельной работы студентов.-М., 1994г.).

Макалда КР жогары оку орындарынын оку-шыгармашылык үрдистеринде студент-хореографтармен өткізілетін өзіндік жұмыстардын мазмұны мен ұйымдастыру әдістемесі кенінен қарастырылған.

УДК 378.2

Шатенова А.М.
магистрант ЗКТУ

Некоторые аспекты подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности

Общественная потребность в новой стратегии образования вызревала не одно десятилетие, прежде чем стала осознанной и вылилась в требование смены традиционной системы обучения. Рождение нового педагогического сознания и новых обучающих технологий произошло под воздействием ряда исторических и социальных перемен.

Разработка инноваций, перенос авторских концепций из одной образовательной системы в другую по различным причинам часто не оправдывают себя. Одна из наиболее значимых причин этой ситуации - изначальная недостаточная подготовленность самого педагога к инновационной деятельности. Успешность инновационной деятельности зависит от того, что учитель осознает практическую значимость различных инноваций в педагогической системе не только на профессиональном, но и на личностном уровне. Однако включение учителя в инновационный процесс часто происходит

спонтанно, без учета его профессиональной и личностной готовности к инновационной деятельности.

Так, слабо изучены трудности формирования готовности к инновационной деятельности и их причины как психологического (психологические барьеры, присущие инновационной деятельности, психологические факторы торможения инновационной деятельности и сопротивления инновациям), так и педагогического (несоответствие форм и методов вузовской подготовки требованиям общества) характера. Недостаточное внимание уделяется разработке принципов организации процесса формирования готовности к инновационной педагогической деятельности.

Необходимые изменения в учебных планах, программах, технологиях педагогического образования произойдут только тогда, когда будут поставлены цели, соответствующие реальным потребностям системы общего образования с учетом тенденций её развития. Чем раньше будет создана обучающая среда, позволяющая дифференцировать студентов по их способностям, личностным ценностям, тем быстрее и легче будет происходить процесс становления нововведений.

Само понятие «инновация» впервые появилось в исследованиях культурологов в XIX веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. Педагогические инновационные процессы стали предметом специального изучения ученых примерно с конца 50-х годов на Западе и в последние два десятилетия в нашей стране. Рассматривая микроструктуру инновационного процесса ученые (А.И.Пригожин, Н.И. Лапин, Б.В. Сазонов и др.) выделяют концепцию «жизненного цикла» – нововведения, который исходит из того, что нововведение есть процесс, протекаемый во времени.

В настоящее время в научной литературе сложилась следующая схема членения инновационного процесса на этапы:

1. Этап рождения новой идеи и возникновения концепции новшества; условно его называют этапом открытия, которое является результатом, как правило, фундаментальных и прикладных научных исследований (или мгновенного «озарения»).

2. Этап изобретения, т.е. создания новшества, воплощенного в какой-либо объект, материальный или духовный продукт - образец.

3. Этап нововведения, на котором находит практическое применение, полученное новшество, его доработка; завершается этот этап получением устойчивого эффекта от новшества. После этого начинается самостоятельное существование новшества. В фазе использования новшества выделяются дальнейшие этапы:

4. Этап распространения новшества, заключающийся в его широком внедрении, диффузии (распространения) новшества в новые сферы.

5. Этап господства новшества в конкретной области, когда собственно новшество перестает быть таковым, теряя свою новизну. Завершается этот этап появлением эффективной альтернативы или замены данного новшества более эффективным.

6. Этап сокращения масштабов применения новшества, связанный с заменой его новым продуктом.

Приведенная выше линейная структура последовательно сменяющих друг друга этапов инновационного процесса представляет собой упрощенную схему реального его развертывания. Конкретный инновационный процесс не обязательно должен включать все рассмотренные этапы в их строгой последовательности и неразрывности. Указанные этапы могут иметь различную продолжительность.

В педагогической литературе выделяются два типа инновационных процессов в области образования:

Первый тип – инновации, происходящие в значительной мере стихийно, без точной привязки к самой порождающей потребности либо без полноты осознания всей системы условий, средств и путей осуществления инновационного процесса. К инновациям этого типа можно отнести деятельность учителей-новаторов, воспитателей, родителей и т.д.

Второй тип нововведений – инновации в системе образования, являющиеся продуктом осознанной, целенаправленной, научно культивируемой междисциплинарной деятельности.

Инновационное поведение – не приспособление, а максимальное развитие своей индивидуальности, самоактуализации. Стандартизация поведения и внутреннего мира педагога сопровождается тем, что в его деятельности все большее место занимают инструктивные предписания. В сознании накапливается все больше различных готовых образцов педагогической деятельности. Но развитие общества требует от учителя инновационного поведения, то есть активного и

систематического творчества в педагогической деятельности. Основное назначение профессионально-педагогического образования - научить студентов решать творческие педагогические задачи. Процесс профессионального становления будущего учителя должен, по возможности, моделировать заданную структуру инновационной деятельности.

В основу построения концепции подготовки учителя к инновационной деятельности были положены – системный, рефлексивно-деятельный и индивидуально-творческий подходы, обеспечивающие построение и функционирование целостного процесса формирования личности учителя.

С позиций системного подхода - все звенья педагогического образования должны максимально стимулировать проявление всех компонентов инновационной деятельности в их единстве.

Реализация рефлексивно-деятельностного подхода предполагает развитие способности учителя входить в активную исследовательскую позицию по отношению к своей деятельности и к себе, как ее субъекту с целью критического анализа, осмысления и оценки ее эффективности для развития личности ученика.

Индивидуально-творческий подход выводит на личностный уровень, обеспечивающий выявление и формирование творческой индивидуальности учителя, развитие у него инновационного сознания, неповторимой технологии деятельности.

Последовательность подготовки учителя к инновационной деятельности на первом этапе, согласно исследователям (Сластенина В.А. и Подымовой Л.С.)

Первый этап - развитие творческой индивидуальности учителя, формирование у студентов способности выявлять, формулировать, анализировать и решать творческие педагогические задачи, а также развитие общей технологии творческого поиска: самостоятельный перенос ранее усвоенных знаний и умений в новую ситуацию, видение проблемы в знакомой ситуации, новой функции объекта, определение структуры объекта, видение альтернативы решения или его способа, комбинирование ранее усвоенных способов деятельности в новой применительно к возникшей проблеме, развитие критичности мышления.

Второй этап - овладение основами методологии научного познания, педагогического исследования, введение в инновационную педагогику.

Третий этап - освоение технологии инновационной деятельности. Знакомятся с методикой составления авторской программы, этапами экспериментальной работы в школе, участвуют в создании авторской программы, анализируют и прогнозируют дальнейшее развитие новшества, трудности внедрения.

Четвертый этап - практическая работа на экспериментальной площадке по введению новшества в педагогический процесс, осуществление коррекции, отслеживание результатов эксперимента, самоанализ профессиональной деятельности. На этом этапе формируется инновационная позиция учителя как система его взглядов и установок в отношении новшества. Конкретизацией названных этапов является технология способов, приемов, операций, последовательность выполнения которых обеспечивает решение поставленных задач.

К сожалению, есть немало материально-технических, финансовых, социальных трудностей, которые сдерживают инновационные устремления нашего учительства, мешают овладеть в требуемой мере современной духовной культурой, необходимой для творчества. И, может быть, поэтому именно сейчас надо особенно заниматься системой подготовки педагогических кадров в инновационном залоге, как гаранта нашего «светлого» будущего в образовании.

Литература:

1. Морозов Е.П., Пидкасистый П.И. Подготовка учителей к инновационной деятельности. // Советская педагогика, 1991 г., № 10, стр. 88-93.
2. Собкин В.С. «Учительство как социально-профессиональная группа», М., 1996 г.
3. Учитель: крупным планом. Социально-педагогические проблемы учительства, СПб, 1994 г.
4. Сластёнин В.А., Подымова Л.С. «Педагогика: инновационная деятельность», М., 1997 г.
5. Маркова А.К. «Психология труда учителя», М., 1993 г.
6. Психологический словарь, М., 1997 г.

Макалада педагогикалык кадрларды дайындауда инновациялык кызметтин кейбір аспектілері карастырылган.

Some aspects of preparation of the pedagogical staff to innovation activity are taken up in the article.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 94 (574.21)

Шаукенов Ж.А.
старший преподаватель
Костанайского ГПИ

Некоторые аспекты социально-экономического развития г. Аркалыка за 2003-2005 годы

Город Аркалык находится в 480 километрах от города Костаная и 670 километрах от города Астаны. В 1997 году в административное подчинение акимата города Аркалыка передана территория Аркалыкского района. В 2004 году в административное подчинение акимата города Аркалыка вошли два села и один сельский округ Амангельдинского района. В настоящий момент в административно-территориальный состав города входят 13 сел и 4 сельских округа.

Численность населения на 1.12.2005 года составляет 42027 человек, в том числе 25909 чел. городского и 16188 чел. сельского населения. К концу 2003 года здесь проживало 41999 человек, а к концу 2004 г. - 40807 чел.

Объем производства промышленной продукции в действующих ценах предприятий, без НДС и акцизов за 2005 г. составил 4098 млн. тенге, в том числе по крупным и средним предприятиям - 3484 млн. тенге. Индекс физического объема промышленной продукции в 2005 году равен 101,9 %, в 2004 году - 93,8 %.

Проанализируем состояние и развитие животноводства в Аркалыкском регионе. Производство мяса скота и птицы в живой массе с 2003 по 2005 годы составляет соответственно (мы берем три года) 8399; 9187,1; 9186,2 тонн. По молоку это 15604,4; 16113,4; 16911 тонн. Как видно из данных, скотоводство региона развивается стабильно, имеется определенный рост производства. Следует заметить то обстоятельство, что и в производстве продукции животноводства, и в численности поголовья животных

значительный удельный вес приходится на домашние хозяйства. Сельскохозяйственные предприятия, крестьянские (фермерские) хозяйства имеют мало скота и птицы. В производстве яиц наблюдается следующая тенденция - 3200 тысяч, 3210 тысяч и 5303,3 тысяч штук. В 2005 году по сравнению с 2004 годом производство яиц увеличилось на 65,2 %.

Изменение численности скота и птицы за 2003-2005 годы происходило следующим образом (данные взяты по состоянию на 31 декабря). Поголовье крупного рогатого скота составило соответственно 13591, 15307, 16624 голов. Ежегодный прирост поголовья составил в 2004 году - 12,6 %, в 2005 году - 8,6 %. По поголовью овец и коз наблюдается следующая картина - 9234, 15300, 19175 голов. Приросты поголовья за последние два года - 65,7 и 25,3%. Приросты поголовья свиней были незначительны - 7722, 7756, 8495 голов. Лошадей в Аркалыкском регионе немного и на 31 декабря 2005 года имеется всего 2800 голов. Поголовье птиц за эти годы увеличивалось стабильно и составило - 50000, 60000, 65060 голов.

Продуктивность скота и птицы не претерпела особых изменений в 2004, 2005 годах. Средний удой молока от одной коровы за год 2455 кг., яйценоскость одной курицы - несушки - 204 штук за год. Уровень продуктивности невысок.

Освоение инвестиций в основной капитал (по отчитавшимся предприятиям) характеризуется следующими данными за 2004, 2005 годы - 823,8 млн. и 1331,4 млн. тенге, что составляет соответственно 2,3 и 3% к общему объему по области. Среди двадцати регионов Костанайской области (а это 16 районов и 4 города) 3% - средний показатель. Объем оптового товарооборота за два последних года составляет 844105 тысяч и 765461 тысяча тенге, розничного товарооборота - 561213 тысяч и 569126 тысяча тенге. Оптовый товарооборот снизился, розничный увеличился. Объем услуг общественного питания снизился с 7805 тысяч в 2004 году до 5071 тысяча тенге в 2005 году.

Основные финансовые показатели крупных и средних предприятий за ноябрь 2005 года следующие: финансовый результат от обычной деятельности до налогообложения - 77,2 млн. тенге, доход от реализации готовой продукции (товаров, работ, услуг) - 314,9 млн. тенге, себестоимость реализованной готовой продукции (товаров, работ, услуг) - 240,9 млн. тенге. Численность наемных работников, занятых на крупных и средних предприятиях в ноябре месяце составило в 2004 году 7548 человек, в 2005 году - 7345 человек. Среднемесячная зарплата одного работника на

предприятиях региона в ноябре месяце составила в 2004 году 20466 тенге, в 2005 году - 28978 тенге. Номинальный денежный доход в среднем на душу населения в ноябре 2005 года равен 13291 тенге, что составляет 132,3 % к соответствующему периоду 2004 года.

Состояние безработицы и обеспечение занятости характеризуется следующими данными по трем годам:

- Численность безработных, состоящих на учете на бирже труда на начало года - 2415, 1784, 1604 человек;
- Доля зарегистрированных безработных в численности экономически активного населения - 10,3; 7,1; 6,4 процентов (одни из высоких показателей в области);
- Трудоустроено - 394, 549, 469 человек;
- Трудоустроенные в % к общему числу обратившихся - 26,6; 39,2; 37,5.

Основные индикаторы рынка труда на 1 января 2005 года:

Экономически активное население - 24178 человек.

Уровень экономической активности населения - 67 %.

Занятое население 20474 человек, в том числе:

наемные работники - 10893 человек;

самостоятельно занятые - 9581 человек.

Количество безработных - 3704 человека.

Уровень безработицы - 15,3 % (высокий уровень по области)

Экономически неактивное население - 11916 человек уровень экономической не активности населения - 33 %.

Мониторинг малого бизнеса.

Зарегистрированные и действующие предприятия малого бизнеса Аркалыкского региона представлены следующими данными с 2002 по 2005 годы по состоянию на 1 января: В 2002 году зарегистрировано 226 предприятий, из них действует 115, и среди них активные 51 единица. В 2003 году 226, 119, 55 единиц. В 2004 году 210, 105, 38 единиц. В 2005 году соответственно 199, 100, 49 единиц. Как видно из данных, с 2002 по 2005 годы происходило сокращение количества зарегистрированных, действующих и активных предприятий малого бизнеса. Это связано с небольшим оттоком предпринимателей в г. Астану и другие крупные города.

Если говорить в целом о сельскохозяйственной отрасли региона, то городским отделом сельского хозяйства акимата разработана Программа развития сельского хозяйства города Аркалыка до 2010 года. Основная цель Программы - повышение благосостояния населения региона, решение социально-

экономических проблем путем обеспечения динамичного развития растениеводства, животноводства и переработки сельскохозяйственной продукции.

Аркалыкский регион занимает площадь 1558 тысяч гектар, из них 1517 тыс. гектар сельхозугодий. В составе сельхозугодий 355 тысяч га пашни, 1149 тыс. га пастбищ, 0,9 тыс. га многолетних насаждений, 5 тыс. залежей, 6,7 тыс. сенокосов и 0,4 тыс. га огорода. В общей площади сельскохозяйственных земель преобладают пастбища-76%, пашня занимает около 23%, прочие угодья-1%. Значительные площади сельхозугодий (58%) числятся в составе земель запаса.

По состоянию на 1 июня 2005 года площадь сельхозугодий, находящихся в обороте, составляет 551,8 тыс. га, или 36% от общей её площади, из них пашня - 329 тыс. га, или 93 % от общей её площади, сенокосы - 2,7 тыс. га, или 40% от общей её площади, пастбища - 215 тыс. га, или 19% от общей её площади.

Динамика посевов зерновых и зернобобовых культур по годам с 2002 по 2005 годы следующая: 140,5; 140,5; 157,0; 221,7 тыс. га. В 2005 году из общей посевной площади 221706 гектар посеяно 215629 га пшеницы, 4739 га ячменя, 282 га овса, 50 га гречихи, 1006 га зернобобовых культур. По качественным параметрам аркалыкское зерно является одним из лучших в области. 60,1% посевных площадей засеяно ТОО и другими предприятиями, 39,9% - крестьянскими хозяйствами. Практика последних лет показывает, что себестоимость 1 центнера зерна, выращиваемая крестьянскими хозяйствами выше, чем в укрупненных ТОО. Урожайность зерновых, получаемая в ТОО выше, чем в крестьянских хозяйствах.

Общая площадь уборки, валовый сбор и урожайность зерновых и зернобобовых культур в 2005 году составила:

Культуры	Уточненная	Общая	Валовый сбор, ц.		Урожайность
			Всего	В весе после доработки	
пшеница	215629	210527	1945759	1763805	9,2
ячмень	4739	4067	25428	23557	6,2
Овес	282	282	944	814	3,3
гречиха	50	50	145	125	2,9
Пут	1006	1006	4563	4025	4,5
Всего	221706	215928	1976839	1792326	9,15

В Программе развития сельского хозяйства города Аркалыка до 2010 года предусматривается решение следующих задач:

- расширение площадей под зерновые культуры;
- формирование эффективности системы землепользования;
- создание условий успешного развития бахчеводства;
- обновление устаревшего парка сельскохозяйственной техники путем лизинга;
- повышение продуктивных генетических показателей сельскохозяйственных животных посредством налаживания воспроизводства стада, совершенствования селекционно-племенной работы;
- обеспечение стабильности эпизоотического благополучия во всем южном регионе и сохранение налаженной системы ветеринарного обслуживания;
- создание условий для укрепления кормовой базы обеспечивающей получение максимального количества животноводческой продукции при высоком качестве.

На территории города Аркалыка расположено 18 ТОО, 428 крестьянских хозяйства, 1 опытная станция и 19 других сельскохозяйственных предприятий.

В заключении привожу средние цены на основные продукты питания по городу Аркалык на 15 мая 2006 года, в тенге за килограмм, литр

хлеб пшеничный из муки первого сорта	- 40
мука пшеничная первого сорта	- 33
молоко пастеризованное, за литр	- 70
говядина	- 362
баранина	- 420
свинина	- 341
конина	- 520
куры потрошенные	- 272
сахар	- 120
соль	- 24
масло сливочное	- 413
масло подсолнечное	- 171
маргарин	- 150
картофель	- 75

Перед городом Аркалык на будущее стоят большие задачи. Планируются увеличение площади посева зерновых, кормовых культур, улучшение естественных сенокосов и пастбищ путем подсева многолетних трав, рациональное использование сельхозземель, налаживание селекционно-племенной работы в

животноводстве, укрепление материально-технической базы переработки сельскохозяйственной продукции. В перспективе намечается запуск асфальтового завода, щебёночного карьера, кирпичного завода, восстановление птицефабрики и многое другое.

Литература:

1. Социально-экономическое развитие Костанайской области. Статистические сборники за 2003-2005 годы.
2. Костанайская область в цифрах. Статистические сборники за 2003-2005 годы.
3. Оперативные данные городского отдела сельского хозяйства и горстата за 2003-2005 годы.
4. Материалы периодической печати.

Осы мақалада 2003-2005 жылдар аралығында Арқалық қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуының анализі және Арқалық қаласының 2010 жылға дейін даму бағдарламасының негіздері келтірілген.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 504.03(574.1)

Б.С. Сүлейменов

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік медицина академиясының доценті

Батыс Қазақстандағы 1946-1970 жылдардағы қалыптасқан экологиялық ахуал және оның ауыл еңбеккерлерінің материалдық-тұрмыс жағдайына тигізген ықпалы

60-80 жылдары адамзат қоршаған орта жағдайының кенеттен төмендеуі, кең ауқымды табиғи ресурстардың тартылуы сияқты проблемалармен бетпе-бет келді. Бұл проблемалар біздің республикамызды айналып өтпеді, тіпті оның батыс аймағына оның ішінде аграрлық секторға да, әлеуметтік-экономикалық салаға да есепсіз зор зардап әкелді. Табиғатты тиімсіз, экстенсивті техника арқылы пайдалану, ведомствалық үстемдік, табиғи ресурстарды мемлекеттік бақылаудың әлсіздігі экологиялық шиеленістің бір объективті себебі – осы. Қазақстандағы, әсіресе аграрлық сектордағы бұл орайдағы қордаланған мәселелер ұйымдастыру және әлеуметтік сипаты жағынан кешенді міндеттер жүктелді. Сондықтан республикалық экологиялық қордан қоршаған ортаны қорғау жөніндегі Қоғамдық Комитетті құру ретінде қаржы бөлінді. Сонымен 70-жылдардың ортасында республикада 1400-ден астам бақылау постылары, оларда 8472 қоғамдық инспекторлар жұмыс істеді. Табиғатты қорғаудың бір әдісі – тұрғындар арасында бұқаралық-үгіт жұмысын жүргізу. Осыған байланысты республика бойынша жұмыс істеп тұрған «Табиғат» халық университетінің бағдарламасын облыс жұртшылығы оқып үйренді. 1989 жылы халық депутаттары Батыс Қазақстан облыстық Кеңесі 1989-1990 жылдарға және 2000 жылға дейінгі уақытқа арналған облыстық «Экология» кешенді бағдарламасын қабылдады. Келесі жылдары облыс кәсіпорындарының, ұйымдар мен мекемелердің

экологиялық қауіпсіздігін кешенді зерттеген нәтиже бойынша Батыс Қазақстан облыстық экологиялық және биоресурстар басқармасы қаулы алды. Осы қаулы негізінде 812 тексеру, 111197 ереже бұзу анықталып, 186 лауазым иесіне 56360 теңге айыппұл салынды, 41 объект тоқтатылды, 4 іс прокуратураға берілді, 5 кәсіпорынға айып санкциясы жарияланды.⁽¹⁾ 60 – жылдардың екінші жартысынан бастап, батыс аймақтағы көптеген аудандарда су көздері саркылуға бет алды, судың сапасы төмендеп, бірқатар су қоймаларындағы гидрогеологиялық, биологиялық, тұз қалпының бұзылуы ерекше байқалды. Әсіресе, сол кезде жұмыс істеп тұрған Орал-Көшім, Қарғылы және Амангелді суландыру жүйелері тасымалдаудан және басқа себептерден судың 15%-н жоғалтты. Қолданылған шараларға карамастан топырақтың тұздануы мен батпақтануы, жануар мен өсімдіктер дүниесінің жүдеуі, ауа райының өзгеруі, даланың сортаңдауы мен қуандануы тоқталмайтын үрдіске айналды.

Батыс Қазақстандағы 4,6 млн. гектар ауылшарушылық дақылдары егістігінің 58%-і ғана 1975 жылы жыртас алқабы болды. Бұлар негізінен далалық, жартылай шөлді және шөлейт аймақтарда орналасты. Оның үстінде бұл жерлерге жел эрозиясы үлкен зардабын тигізді. Колхоздар мен совхоздардың басым көпшілігі топырақ қорғау технологиясының мүмкіндігін толық пайдаланбады, далалық жұмыс дер мезгілінде аяқталмады, шаруашылықтар еңбек және материалдық-техникалық жабдыктармен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз (70%) етілмеді.⁽²⁾ Қарастырылып отырған кезеңде «Жеміс-көкөніс», «жеміс-жидек» (Батыс Қазақстан облысы), «Пригородный», Пацаев атындағы (Ақтөбе облысы), «Первомай», «Тендік» совхоздарында (Гурьев облысы) топырақтың құнарлылығын сақтау арқылы экологиялық жағынан таза, балалар мен диета тамағы үшін нәрлі өнімді өндіру жөнінде игі қадамдар жасады.⁽³⁾

60-70 жылдары «қырғи-қабақ соғыс» шиеленісінің және жаппай қаруланудың күшеюінің соңы Семей және Капустин-Яр әскери алаңдарында ядролық, атом және басқа да жаппай қырып жоятын қару – жаракты сынауға әкеліп соқтырды. Осы тұста полигонды, әртүрлі әскери объектілерді ұстау мақсатында 18 млн. гектар қазақ жері пайдаланылды. Қазақстан бойынша полигондарда 500 ядролық жарылыс болды.⁽⁴⁾ Сынақ құрылғылардың ажал сепкен уытын мыңдаған адам тартты. Онмыңдаған тұрғын кемтар болып қалды, тіпті келер ұрпақ өміріне де сынақтардың кері әсері әлі сезіледі, жерасты сулары уланған. Полигонға жақын орналасқан мал азығының құрамында йод,

цезий, басқа да улы заттар мөлшері көп. Тек Семей облысында онкологиялық (кәтерлі ісік) ауруына ұшырағандардың саны 1975-1980 жылдары 7 есеге дейін өскен. Балалардың тууы азайып, адамдардың өзін-өзі өлтіруі өршіген. Семей полигонынан басқа жерлерде (27 орында) әртүрлі қуатта ядролық жарылыс болған. Ең қайғылы үлес жаппай қырып жоятын қаруды 17 рет сынаған Атырау облысына тиеді. 8 ядролық жарылыс Ақжайық өңірінде, қалғандары Ақтөбе, Ақмола, Оңтүстік Қазақстан облыстарында болды. Ғалымдардың, мамандардың мәліметтеріне сүйенсек, бір ғана Нарын құмы аймағында 29 ядролық жарылыс, ал оның 19-ы жер астында, 10-ы ауада сыналған. Сонымен бірге аймақта 159-ы қарулануға алынған 179 әскери қару-жарақ қашықтықтағы 619 ракета жойылған. Осылайша ауаға (атмосфераға) отыз мың тоннаға жакын жоғары улағыш қауіпті заттар шығарылды. Сынақ алаңдарына жакын жерлер радиация сәулелерімен, радионуклидтермен, ауыр металл сынақтарымен, улы заттармен мықтап зақымданған.⁽⁵⁾

Атырау облысындағы Тайсойған аумағы Капустин-Ярдың жалғасы болып табылады. Батыс Қазақстан мен Санкт-Петербург ғалымдары бірлесіп, мұнда топырақтың, өсімдіктің, су көздерінің ракета отынының улы заттарымен, ең алдымен гептилмен (қауіптің бірінші тобына жатады), таллимен, күшәладан әлдеқайда күшті улы заттардан зардап шеккенін дәлелдеді. Азғыр ядролық полигоны да Ресей Федерациясының атом орталығына қарайды, бұл күнде ол «Балқұдық» ұжымдық шаруашылығында (Атырау облысы), Капустин-Яр сынақ алаңы құрылғанға дейін ол Орда ауданының аумағына кірді. 1966-1977 жылдарда мұнда 17 жерасты жарылысы болып, ауаға 10 млн. кюри радиоактивті зат шығарылды.⁽⁶⁾ Бұл 1986 жылғы Чернобыль апатындағы зиянды заттармен тең. Ауаның ядролық, химиялық бүлінуі қоршаған ортаға, табиғатқа, жануарларға кері әсерін тигізіп, тұрғындардың ауруын асқындыруда, адамдардың түбіне жетуде. Ракеталардың, самолеттердің, танкілердің, әртүрлі техника бөлшектерінің қалдықтары суда еріп, езіліп, топырақтың құнарлы қабатын, ормандарды уландырып отыр.

Азғыр тұрғындарының денсаулығы нашар. Атырау облысындағы Қызылқоға ауданында 1975-1980 жылдары 900 адам қан ауруына шалдықты. 1975 жылы 70 ана мезгілінен ерте босанды, 61 бала дүниеге жарымжан болып келді, аналардың 90%-і – анемия, 60 жаңа туған сәби ана сүтін алмаған. 70 жылдардың аяғында 266 адам кәтерлі ісік сырқатынан қайтыс болып, 20 жас адам өзін-өзі өлтірген. Батыс Қазақстан облысындағы Орда ауданында да тап

осыған ұқсас жай. 1970-1980 жылдар аралығында сынақ зардабынан нерв жүйесі ауруы – 48 есе, құлак ауруы – 20 есе, асқазан жарасы – 11 есе, жүрек ауруы – 10 есе, бүйрек ауруы – 6 есе өскен. Зардап Жанақала ауданынан да шарпыған. Осы жылдар ішінде адамдар өлімі 2 есе артқанын зерттеулер көрсетіп отыр.⁽⁷⁾

Істің шын мәнісінде Батыс Қазақстан атом қаруы сыналған 45 жыл ішінде ядролық апат аймағына айналды. Зардаптар мөлшерін әлі ешкім түпкілікті анықтап болған жоқ, оның қашанға дейін созылатынын ешкім білмейді. «Сынақ алаңдарындағы экологиялық жағдай туралы» Батыс Қазақстан облыстық қоғамдық «Нарын» қозғалысы атынан Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетіне кезінде хат жолданып, онда радиактивтік уларды жою жөнінде нақты шаралар алуды, белгілі мөлшерде қаржы бөлуге талап еткен. Аумақ халқы экологиялық апат аймағында тұрғандықтан Республика Парламентінен ядролық жарылыстардан, химиялық ластанудан, Капустин-Яр сынағынан залал шеккен ел тұрғындарын әлеуметтік қорғау туралы заң қабылдауын сұрайды.

60-80 жылдардағы Қазақстанның ауылшаруашылығын дамытуды көздеген кешенді бағдарламада өндірісті өркендетудің және еңбек өнімділігін арттырудың басты шарты ретінде ауыл еңбеккерлерінің тұрмыс халін жақсарту жөнінде қабылданған шаралар жүйесі елеулі орын алды. Село тұрғындарының тұрмыс дәрежесін көтеруге бағытталған әлеуметтік бағдарламаның құрамдас бір бөлігі болып табылатын бұл шаралар жүйесі мыналарды қарастырады:

- колхозшылардың еңбекақысын совхоз жұмысшыларының жалақысына жақындату арқылы ауыл тұрғындарының өскелең кірісін, совхоз жұмысшыларының жалақысын өнеркәсіп қызметкерлерінің жалақысына жақындату арқылы бұлардың кірісін өсіруді қамтамасыз ету;

- бөлшек сауда тауар айналымының жоғары қарқыны мен селодағы ақылы төлемді қаладағымен салыстыра отырып, қамтамасыз ету негізінде ауыл тұрғындарының тұтынуын қала халқының тұтыну дәрежесіне жақындату;

- қала тұрмысына жақын ауыл жағдайын қалыптастыру елді мекендерді көркейту тағы басқаларды жүзеге асыру.⁽⁸⁾

Еңбекшілердің материалдық және тұрмыстық – мәдени қажеттері үшін жұмсайтын негізгі табыс көзі – еңбегіне қарай ақысы. 60-80 жылдары Қазақстанның ауылшаруашылығында колхозшылар мен совхоз жұмысшыларының нақты табысын жоғарылатуға көмектесетін, ауылшаруашылық еңбеккерлеріне

өнеркәсіптегілерге жакын еңбекақы төлеуге мүмкіндік беретін маңызды шаралар дүниеге келді. Әлеуметтік ірі өзгерістердің бірі – мемлекеттік деңгейде бірыңғай зейнеткерлік жүйені, колхозшыларды әлеуметтік қамтуды енгізу. Осы мақсатқа 1965-1975 жылдары мемлекеттік қаржыдан 11,4 млрд. сом бөлінді.⁽⁹⁾ СОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Қоғамдық өндірісті дамытудағы колхозшыларды материалдық ынталандыруды арттыру туралы» қаулысына сәйкес 1966 жылы еңбекке сенімді ақы төлеудің енгізілуі жақсы жаңалық болды. Мұнда совхоздарда қолданылып келген нормалар мен белгіленген баға бойынша колхоз мүшелеріне ақы төлеу (ай сайын) көзделді. Еңбекке сенімді ақы төлеудің принциптік артықшылығы болды, колхозшылардың жеке мүддесі мен қоғамдық мүдде жақындасты. Оған мысал 1965 жылы колхозда бір адам – күнге 3,4 сом төлесе, совхозда 3,65 сом, төленді. 1975 жылы бұл көрсеткіштер тиісінше 5,05 сом және 5,91 сом болды. Совхоз жұмысшыларының жалақысы едәуір өсті. 1975 жылы еліміздегі совхоз қызметкері орта есеппен ай сайын 74,6 сом 1980 жылы 135 сом жалақы алса, Батыс Қазақстан совхоздарының әр жұмысшысы ай сайын 1975 жылы 175,2 сом жалақы алды. Жекелеген шаруашылықтағы көрсеткіш бұдан да жоғары болды. Батыс Қазақстандағы «Перм» совхозы 1974 жылы мемлекетке 3,2 млн. пұт астық, көп мөлшерде ет тапсырды. Мұнда жұмысшының жылдық орта жалақысы 1470 сомға жетті. Озаттарға сыйлық ретінде қосымша ақы да төленді.⁽¹⁰⁾

1968 жылы СОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «селодағы құрылысты ретке келтіру» деген қаулысында ауылдық жердегі елді мекендерді, поселкілерді біртіндеп жанарту, көріктендіру, мәдени-тұрмыстық объектілер мен қолайлы тұрғын үйлерді салу міндеттелінді. Аудандық, облыстық Кеңестер осы қаулыға сәйкес шешімдер қабылдап, алғашқы игі қадамдар жасала бастады. Көркейтілген ауылдар құрылысы өндірістің болашағына қарай совхоздардың келешегіне, даму жоспарына қарай жүргізілді. Ақтөбе облысында мәдени-тұрмыстық бағытта 54881,7 млн. сомның күрделі қаржысы игеріліп, 311 объект пайдалануға берілді. Олардың ішінде 66 монша, 50 магазин, 14 асхана мен мейрамхана, 35 клуб пен Мәдениет үйі, 3 кинотеатр, 6 кітапхана, 11 тұрмыстық қызмет көрсету шеберханасы, 5 аурухана, 10 дәрігерлік пункт, 45 мектеп, 6 интернат, 29 балалар мекемесі, 5 қонақ үй, 8 стадион, 1 спорт зал, 2 наубайхана, 10 әкімшілік үй бар. Бұған қоса 9377 үйге газ тартылды, 15 елді мекенге электр желісі жүргізілді. 40,8 километр жол жөнделді, басқа да жұмыстар тындырылды.⁽¹¹⁾

Батыс Қазақстан облысының ауылшаруашылығын дамытуға мемлекет бұл жылдары қыруар қаржы бөлді. Атап айтқанда, жетінші бесжылдықта облыс совхоздары 146 млн. сом, тоғызыншы бесжылдықтың алғашқы екі жылында 209 млн. сом күрделі қаржы алды. 10 жылда (1965-1975 ж.ж.) ауылдарда 740 мың шаршы метр тұрғын үй, 10 мың оқушылық мектеп, 3100 орындық балабақша, 27 клуб тағы басқа да объектілер тұрғызылды.⁽¹²⁾

60-80 жылдары сауда саласында оң өзгерістер болды. Халықты саудамен камту айтарлықтай жақсарды. Бұл кезеңде бөлшек сауда айналымы 2 есеге өсіп, Батыс Қазақстан бойынша 1965 жылғы 545,9 млн. сомның орнына 1168,4 млн. сомға жетті. Ауылдық жерде тауар айналымының көлемі әр адамға 40% артты. Осы саланың материалдық базасын нығайтуда көп іс тындырылды. Сауданың материалдық базасын нығайту мақсатында мемлекет 7,4 млн. сом күрделі қаржы бөлді. Осы қаржыға ауылдық жерлерде 8000 шаршы метр сауда алаңы бар 100 магазин салынды. Сонымен бірге өзіне өзі қызмет көрсететін 832 дүкен жұмыс істеді.⁽¹³⁾

Батыс Қазақстанда тұрғындарға медициналық қызмет көрсетуге айрықша көңіл бөлінді. 70-жылдардың аяғында Батыс Қазақстанның қалаларында, ауылдары мен селоларында 4,5 мың дәрігері бар 280 аурухана жұмыс жасап, олардың материалдық-техникалық базасы біршама нығайды. Бұл жылдары 10 мың адамға төсек орын 103-тен 120-ға дейін өсті.⁽¹⁴⁾ 60-80 жылдары СОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Ауылдағы жалпы білім беретін мектептердің жұмыс жағдайын одан әрі жақсарту жөніндегі шаралар туралы» қаулысына сәйкес (1973 ж. сәуір) мектептер құрылысын кеңінен өрістетуге, оқу-материалдық базасын нығайту, жоғары білікті педагогикалық кадрларды даярлау сияқты өмір күнтәртібіне қойған мәселелерге назар аударылды. 70 жылдардың аяғына таман Батыс Қазақстан облыстарында 54,8 мың оқушылық жалпы білім беретін мектеп үйлері салынып, пайдалануға берілді. Білім беру ісімен бір уақытта халықты мәдени камту қатар жүргізілді. 1972 жылы шілде айында Қазақ КСР Жоғары Советі қабылдаған «Қазақ КСР ауыл тұрғындарын мәдени қызметпен камтуды жақсарту туралы» қаулысы бұл орайда белгілі бір роль атқарды. Батыс Қазақстан аумағында бір миллионнан астам дана кітап пен журнал жинақталған 1238 көпшілік кітапхана, 1200 клуб мекемелері 70-жылдары оқырмандар мен көрермендерге есігін айқара ашты. Олардың материалдық базасы біртіндеп нығайып, жұмыс сапасы мен мазмұны талапқа сай жақсара түсті. Ақтөбе облысы Шалқар ауданындағы Сарбұлақ ауыл клубында тақырыптық кештер, өндіріс озаттарымен кездесулер

ұйымдастырылды. Оларда «Бүгінгі қоғамның адамы қалай?», «Қазақстан – менің туған өлкем» деген қызықты кештер өтті.⁽¹⁵⁾ Гурьев облысында да мәдени шаралар тартымдылығымен көзге түсіп, қатысушыларды бей-жай қалдырмады. Мұнда 70 жылдардың ортасында 15 ұжымы «халықтық» деген атаққа ие болған көркемөнерпаздар қатарында 15 мың адам болды. Көркемөнерпаздар күшімен 57 мыңнан астам көрерменді қамтыған 250-ден астам спектакль мен концерт қойылды. Осы тұста «Жайық қызы» ансамбілінің атағы алысқа кетті.⁽¹⁶⁾ Орал облысының мәдениет қызметкерлері өзге әріптестерінен кем түспеді. Мәдениет Үйлері мен сарайларында жастар бойына адамгершілік, эстетикалық отансүйгіштік сезімдерді сіңіретін әртүрлі мазмұнды шаралар күн құрғатпай өтіп жатты. Көркемөнерпаздар ұжымдарының байқауы, «Өнер күндері» және «Ақындар айтысы» нағыз халықтық мейрамға айналды. Калинин атындағы колхоздың Мәдениет Үйінде халықтың ескі, жаңа салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, үйлену тойлары тағы басқа да шаралар театрландырылған көріністер арқылы беріліп, көрермендердің көңіліне шуақ нұрын ұялатты.

60-80 жылдарда барлық деңгейде жүргізілген әлеуметтік-мәдени шаралар ауыл тұрғындарының денсаулығын қорғауға, еңбек және тұрмыс жағдайын жақсартуға, олардың шығармашылық белсенділігін арттыруға, демалысы мен оқуын мазмұнды да, тиімді ұйымдастыруға бағытталады. Ауылшаруашылығы, оның ішінде малшаруашылығы іштей шайқалады. 1970-1975 жылдары сауылған сүт әр сиырға шакканда 100 килограмға, әр бас ірі қараның орташа салмағы 54, қой 3 килограмға кеміді.

Күрделі құрылыста орасан зор олқылықтарға орын берілді. Оған тоғызыншы бесжылдықта 1,6 миллиард сомның, он бірінші бесжылдықта 2,6 миллиард сомның игерілмеуі айғақ. 1971-1989 жылдары республиканың ауылшаруашылығына 58,2 миллиард сом, оның ішінде өндірістік объектілерге 43 миллиард сом бөлінді. Әйтсе де күрделі қаржы есебінен ауылшаруашылық проблемаларын шешеміз деген әрекет күткендей нәтиже әкелмеді. Қаржының жартысынан көбі -55 пайызы аса қымбат тұратын малшаруашылығына арналған орасан зор кешендер, өзін ақтамайтын суландыру жүйесі құрылысын салуға жұмсалды. Топырақтың құнарлығын арттыруға, фермаларды электр қуатымен жарактандыруға, еңбекті көп керек ететін учаскелерді механикаландыруға, ауылшаруашылық өнімдерін сақтап өндеуге қаржы аз мөлшерде бөлінді. Әлеуметтік салада, ауылдар мен

селоларды көркейту мәселелерінде бұрынғысынша «қалдық принцип» үстемдік етті.

Колхозшылардың, совхоз жұмысшыларының мемлекетке сатып отырған ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын өсіру арқылы жағдайымызды түзейміз деген үміті ақталмады. Баға екі есе көтерілгенмен оның есесіне өндіріс тауарларының бағасы 2,5 есе көтерілді. 80-жылдары республикадағы ең өзекті проблема – азық-түлік бағдарламасын жасап орындау болды. Ол бойынша жылына бір адамға 72 кг. ет, 300 кг. сүт, 93 кг. картоп, 130 кг. көкөніс, бақша өнімдері көзделді. Бірақ та бұл да іске аспады, сөз жүзінде қалды. Азық-түлік бағдарламасында азаматтардың жеке шаруашылық меншігі – қосалқы шаруашылыққа үлкен мән берілді. 90-жылдардың 100 отбасына – 225 бас ірі қара малы, 423 қой, 30 жылқы келді. 1990 жылдың басында әрбір ауыл тұрғынының отбасынан қосымша – 275 кг. ет, 1500 кг. сүт, 847 дана жұмыртқа, 129 кг. картоп, 58 кг. көкөніс – бақша өнімі, 7 кг. жеміс-жидек алынды.⁽¹⁷⁾ Мұның өзі халықтың әлқуатына едәуір себебін тигізді. Алайда, бұдан әрі бұл игі іс ойлағандай өрісін таппады, ол іс шаруашылық басшыларының, жергілікті өкімет органдары тарапынан қолдау көрмеді, яғни қосалқы шаруашылық иелеріне материалдық және қаржылай көмек тиісті көлемде көрсетілмеді.

Әдебиеттер:

1. Жумабеков К.Б. Роль общественности в охране окружающей среды. - В кн.: Экологические проблемы Казахстана. А., 1991, с. 17. «Приуралье», 1996, 30 января.
2. Медеубеков К.У. Проблемы экологии в агропромышленном комплексе. В кн.: экологические проблемы Казахстана, с. 22. Народное хозяйство Казахстана в 1981 г.
3. Сонда, 23 бет
4. История Казахстана. Очерк. А., 1993, стр 383.
5. Бюллетень Международного Конгресса, Избратели мира против ядерного оружия. А., 14-26 мая 1990 г. История Казахстана. Очерк, с. 383.
6. Записка об экологической обстановке на испытательных полигонах и прилегающих к ним территориях в Западном Казахстане. - отправленной от имени Западно-Казахстанского областного общественного движения «Нарын» в Кабинет Министров РК, с. 2-3.
7. Сонда, 4 бет.
8. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965-1974 гг.), с. 14, 15, 35.
9. Проблемы аграрной политике КПСС на современном этапе. М., 1975, т. 2, с.341.
10. «Приуралье», 1975, 14 января.
11. ГААО, ф. 85, оп. 5, д. 109, л. 19-20.

12. Народное хозяйство Казахстана в 1975 г., с. 207. «Приуралье». 1975, 25 марта.
13. Народное хозяйство Казахстана в 1975 г., с. 182-193. «Приуралье». 1976, 18 февраля.
14. Народное хозяйство Казахстана в 1975 г., с. 243-245.
15. «Путь к коммунизму», 1974, 10 октября.
16. Алдабергенов У. Стирание граней между городом и деревней. А., 1977, с. 101.
17. «Приуралье», 1989, 13 декабря.

В данной статье говорится о экологическом состоянии в агропромышленном комплексе и жизненном уровне сельских тружеников Западного Казахстана в 60-80 годах XX столетия.

This article is devoted to the ecological state of agriculture anal the level of life of rural toilers of West Kazakhstan during go 80 years XX century.

В Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова 16-17 октября 2007 г. состоялась Международная научно-практическая конференция «Послание Президента Назарбаева Н.А. народу Казахстана и задачи высшей школы», посвященная 75-летию ЗКГУ.

В работе конференции принимали участие ученые РК и стран СНГ, НИИ, общественные деятели, преподаватели, аспиранты, магистранты, представители государственных органов и общественных организаций.

На международной конференции были обсуждены следующие научно-практические направления:

1. Конкурентоспособность – ключ к успешной интеграции Казахстана в мировую экономику и сообщество. Проблема интеграции высшего образования и науки в современном Казахстане.
2. Инновационные возможности современного образования. Модернизация высшего образования в условиях глобализации.
3. Казахстанский патриотизм и формирование гражданского общества, как важнейшие факторы развития нового Казахстана.
4. Языковое, историко-археологическое, музыкально-этнографическое культурное наследие – духовная основа нации.
5. Охрана окружающей среды и геоэкологические проблемы, вопросы экологического образования.

Конференцию открыл приветственным словом ректор университета, д.и.н., академик, профессор Рысбеков Т.З. На пленарном заседании выступили Якиманская И.С. – д.псих.н., профессор, член-корреспондент Российской Академии образования (Москва); Сатыбалдин С.С. – д.э.н., профессор, академик НАН РК (Алматы); Абылкасымов Б.А. – д.фил.н., академик, профессор Института языкознания им. А.Байтурсынова; Франк Е.В. – д.э.н., профессор (Самара); Парнинова Г.К. – д.п.н., профессор СГУ им. Н.Г.Чернышевского (Саратов); Инночкин В.А. – начальник

В Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова 16-17 октября 2007 г. состоялась Международная научно-практическая конференция «Послание Президента Назарбаева Н.А. народу Казахстана и задачи высшей школы», посвященная 75-летию ЗКГУ.

В работе конференции принимали участие ученые РК и стран СНГ, НИИ, общественные деятели, преподаватели, аспиранты, магистранты, представители государственных органов и общественных организаций.

На международной конференции были обсуждены следующие научно-практические направления:

1. Конкурентоспособность – ключ к успешной интеграции Казахстана в мировую экономику и сообщество. Проблема интеграции высшего образования и науки в современном Казахстане.
2. Инновационные возможности современного образования. Модернизация высшего образования в условиях глобализации.
3. Казахстанский патриотизм и формирование гражданского общества, как важнейшие факторы развития нового Казахстана.
4. Языковое, историко-археологическое, музыкально-этнографическое культурное наследие - духовная основа нации.
5. Охрана окружающей среды и геоэкологические проблемы, вопросы экологического образования.

Конференцию открыл приветственным словом ректор университета, д.и.н., академик, профессор Рысбеков Т.З. На пленарном заседании выступили Якиманская И.С. – д.псих.н., профессор, член-корреспондент Российской Академии образования (Москва); Сатыбалдин С.С. – д.э.н., профессор, академик НАН РК (Алматы); Абылкасымов Б.А. – д.фил.н., академик, профессор Института языкознания им. А.Байтурсынова; Франк Е.В. – д.э.н., профессор (Самара); Паринова Г.К. – д.п.н., профессор СГУ им. Н.Г.Чернышевского (Саратов); Инночкин В.А. – начальник

отдела архивов и документации ЗКО (Уральск); Катаев Е.С. – директор РГП «Межрегиональный республиканский центр по подготовке кадров технического и обслуживающего труда для нефтегазовой отрасли» (Атырау).

Саяпина Н.Н. – к.п.н., доцент СГУ им. Н.Г.Чернышевского и Курманова Н.Ж. – д.п.н., профессор, заместитель директора Республиканского центра ускоренного обучения государственного языка выступили на пленарном заседании в режиме on-line.

До начала конференции была организована встреча Сатыбалдина С.С., Абылкасымова Б.А. со студентами и преподавателями ЗКГУ. Д.п.н., профессор СГУ им. Н.Г. Чернышевского Александрова Е.А. провела курсы повышения квалификации для преподавателей университета с выдачей сертификатов об окончании курсов.

В работе конференции также приняли участие видные ученые д.ф.н., Мусаев А.М. (Актобе), к.п.н., доцент Тасимова А.А. (Актобе), к.и.н. Тайман С.Т. (Кызылорда), к.г.н. Пашков С.В. (Петропавловск), к.ф.н. Ручин В.А. (Самара).

Для участия в работе конференции было принято более 200 докладов.

По итогам работы пленарного заседания и секций были выработаны рекомендации. Готовится к выпуску сборник по конференции.

Международная научно-практическая конференция «Государственный язык: новые перспективы развития»

29 ноября 2007 года в ЗКГУ состоялась международная научно-практическая конференция «Государственный язык: новые перспективы развития». На пленарном заседании конференции в режиме on-line выступила д.п.н., профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая Оразбаева Фаузия Шамшикызы.

Направления работы конференции:

1. Цели и задачи развития государственного языка на новом этапе.
2. Государственный язык и казахская диаспора за рубежом: история и язык.

3. Государственный язык и новые технологии обучения культуры языка.

В работе конференции приняли участие заместитель председателя общества «Қазақ тілі» Московского региона Российской Федерации Утешева Жаркын Конырбаевна, президент Самарского казахского национально-культурного центра «Ақжол» Жунисова Алтынай Хайдоллаевна, председатель Западно-Казахстанского филиала Союза писателей РК Бактыгереева Акуштап Бактыгереевна, начальник Информационно-инновационного отдела республиканского центра ускоренного обучения государственного языка Кусаинова Дина Жаксыгалиевна, заместитель акима ЗКО Сулейменов Серик Кенжебекович, д.п.н., профессор, заведующая кафедрой современного казахского языка и методики преподавания Оразбаева Фаузия Шашныкызы, начальник управления миграции ЗКО, управление развития языков ЗКО Карменов Габдрашит Карменович, высшие и средние специальные учебные заведения, начальник департамента развития языков ЗКО Кыдырниязова Шолпан Батыровна. По итогам работы пленарного и секционных заседаний конференции выработаны рекомендации и готовится к выпуску сборник.

«Фольклор әлемі және фольклортанудың ғылыми кеңістіктегі орны мен жаңа бағыттары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ұйымдастыруымен 2007 жылдың 20-21 желтоқсанында белгілі фольклоршы ғалым, профессор М.М.Тілеужановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Фольклор әлемі және фольклортанудың ғылыми кеңістіктегі орны мен жаңа бағыттары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция өтті.

Белгілі фольклоршы, этнограф, жинашы, профессор М.М.Тілеужановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Фольклор әлемі және фольклортанудың ғылыми кеңістіктегі орны мен жаңа бағыттары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның мақсаты: ғалымның артында қалдырған мол әдеби мұраларын бүгінгі ғылыми көзқарас

тұрғысынан қайта карап бағамдау, оның казак әдебиеттану ғылымына және университетіміздің іргелі білім ордасына айналуына қосқан үлесі туралы жас буынға жеткізу, дәріптеу.

Конференцияның міндеті: профессор М.М.Тілеужановтың казак әдебиеттану ғылымы мен жалпы қоғамдық ойдың әр саласында қалдырған мол мұрасын жинақтау, оларды көрсету, ғалымның жеткен биіктерін насихаттау, ғалымның зерттеу нысанына болған мәселелердің қай кезде де өзектілігін дәлелдеу.

Ақтөбе қаласынан бірқатар ғалым-зерттеушілер келіп қатысты: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті Гуманитарлық зерттеу орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы Мусаев Алпысбай Мұсаұлы, М.Оспанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік медицина академиясының әлеуметтік ғылымдар кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, ҚР ӨҒА академигі Тайжанов Алтай Тайжанұлы, сондай-ақ жергілікті Батыс Қазақстан облыстық тарихи өлкетану мұражайының директоры Танабаева Сара Естемірқызы.

Пленарлық мәжілісті университетіміздің ҒЗЖ және ХБ жөніндегі проректоры З.К.Мұхлисова алғысөз сөйлеп ашты. Сонымен қатар пленарлық мәжіліс жұмысына Қазақстан Жазушылар одағының Батыс Қазақстан облысы бөлімшесінің директоры, акын А.Б. Бактыгереева, Матжан ағамыздың ұлы Е.М.Тілеужанов, Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының проректоры, филология ғылымдарының докторы М.Б.Сабыр, Батыс Қазақстан тарих және археология орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Н.Сдықов, т.б. қатысып, ғалымның өмірі мен ғылым жолы туралы көптеген қызықты мәліметтер баяндады. Пленарлық мәжіліске жалпы саны 280-дей адам қатысты.

Сонымен қатар пленарлық мәжіліс өтетін акт залының алдында университетіміздің кітапхана бөлімінің ұйымдастыруымен М.Тілеужанов еңбектерінен көрме ұйымдастырылды.

Конференция жұмысының екінші бөлімі 3 секциялық жұмыстан құрылды.

1 – секция: Батыс Қазақстан фольклоры және әдебиеттану мәселелері.

2- секция: Профессор М.М. Тілеужанов және фольклордағы жанрлық синкретизм (тіл, мәдениет, тарих, дін, халық шаруашылығы).

3 – секция: Профессор М.М. Тілеужанов және казак фольклорындағы этнопедагогика, этнопсихология мәселелері.

Секциялар өз жұмыстарын бекітілген уақытта бастап, ойдағыдай аяқтады. Секциялар жұмысы барысында казак тілі, казак әдебиеті, әдістеме мен шешендіктану ғылымдарының алуан саласы бойынша ғылыми баяндамалар оқылып, талқыланды. Конференция материалдарын дербес жинақ ретінде басуға әзірлік жұмыстары жүргізілуде.

Біздің мерейтойымыз Наши юбиляры

Череватова Нина Константиновна работает в ВУЗа с 1974 года. С января 1974 года работала стажером-исследователем на кафедре химии и в этом же году в сентябре поступила в аспирантуру Института химических наук АН КазССР, которую окончила по специальности «Органическая химия». В 1981 году блестяще защитила диссертацию на степень кандидата химических наук, продолжая свою научно-педагогическую деятельность в Уральском педагогическом институте. В 1978 году получила

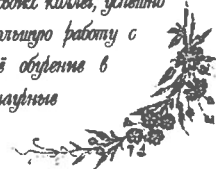
звание доцента ВУЗа. Ею опубликовано более 60 научных трудов в областных, республиканских и международных изданиях, среди которых есть учебные пособия по органической химии, электронный учебник «Органическая химия», практикум «Органическая химия» для студентов ВУЗов педагогических специальностей, методические разработки по контролю знаний студентов и др., которые внедрены в учебный процесс.

Череватова Н.К. повысила свою квалификацию в КазГУ им. С.М.Кефова, МГУ им. М.В. Ломоносова, Ленинградском государственном университете (ЛГУ) по химии. В ЛГУ рекомендованы к печати представленные главы учебника по органической химии. Череватова Н.К. написала свой учебник по органической химии для студентов педагогических ВУЗов, главы из которого периодически выходят из печати.

Работая по научной проблеме «Природные ресурсы Северного Прикаспия», Череватова Н.К. прививает навыки научного мышления студентам, обучающимся в проблемных экспериментальных группах, в которых изучаются экологические аспекты Приуралья, действие Караганакского месторождения на биологические процессы в растительных сообществах. Её студенты в 2004 году на международных студенческих конференциях в г. Алматы и г. Новосибирске за свои исследования получили награды.

Череватова Н.К. проявляет активное участие в общественной жизни университета, получила сертификат по обучению стандартизации и сертификации высшего образования РК, является аудитором ВУЗа. Проявляя честность и порядочность, она является членом комиссии по борьбе с коррупцией ВУЗа.

Принимательная, пробавительная, она снижает давление своих коллег, успешно руководила кафедрой химии университета 10 лет, проводит большую работу с молодыми преподавателями. Многие из них продолжают своё обучение в магистратуре и аспирантуре в КазНУ им. аль-Фараби. За свои научные и учебно-воспитательные заслуги Череватова Н.К. получила в 2001 году академическое звание профессора ЗКГУ.

50 жас

Ж. Ж. Майеков 1982 жылы

А.С.Пушкин атындағы педагогика институтының даңқты; біліміне Фурманов ауданы партия комитеті жалдамасымен оқуға түскен.

1972-1982 жылдар аралығында Жаналді Жұмақайұлы жұмысты, көпес армиясы жауынгері, комсомал ұйымы хатшысы ретінде әуелте қайнаппісті.

1983 жылы филология факультеті студенті атанды. Осы жылдар ол топ стажистасы, академик Қажым Жұмалиев атындағы өдеби бірлестік мүшесі, фольклор үйірмесі жетекшісі болып қызмет түсті. Профессор М.М.Тілеужановтың ғылыми жетекшілігімен республикадағы тұңғыш этнопедагогикалық кабинет ашуға өз үлесін қоса білді. 1987 жылдан бастап кафедрада ізденуші, ассистент, оқытушы, аға оқытушы қызметтерін атқарды.

1995-1998 жылдар ішінде ал-Фараби атындағы ҚазМУ аспирантурасына түсіп, 1999 жылы «Әбу Сәрсенбаев лирикасы» атты тақырыпта кандидаттың диссертациясын қорғады. 1999-2002 жылдар аралығында университеттің филология факультетінің деканы болып сайланды. 2004-2006 жылдары қазақ тілі мен өдебиеті факультетінің қазақ өдебиеті және шығыстану кафедрасының методология қызметін атқарды.

Жаналді Жұмақайұлы өз жұмысына серік қарады. Ол кафедраның психологиялық; ал-ақуалының жақсы дағдыға көтерілуіне де өзіндік үлес қосқан білікті маман. Жалдастары арасында беделді, ұжымды ұйымдастыра білу қабілеті жоғары.

Жаналді Жұмақайұлы институт, университет калеміндегі шағаралар баясы араласып отырады. Ол өз саласының іскер маманы ретінде танымал. Ұжым алдында үлкен беделі не Жаналді Жұмақайұлы тәлімгер ұстаз ретінде ғылым айданынан сұғинап жүрген жас талғам өкілдеріне ардағым көмек қатын сазын жүзеді.

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ҒЫЛЫМИ НАБАРЛАМА

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Ержанова Ұ.Р. - Ұлт тілі – ұлт дүниетанымын жеткізетін негізгі құрал.....	3
Ауанасова К.М. - Евразийские идеи в Казахстане и их воплощение на современном этапе.....	7

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Әлібек С.Н. - XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Қазақстанда халыққа білім беру мәселелері тарихынан.....	14
Бердіғожин Л.Б. - Қазақстан мұнайшы мамандары 1960-1990 жылдарда.....	19
Боранбаева Б.С. - Ғұмар Қараштың педагогикалық ой-пікірлері.....	22
Ермұқанов Е.Н. - Ірі шаруа қожалықтарын тәркілеу және оған қарсы халықтың арыз-шағымдары.....	32
Елтезерова Г.С. - Б.Қаратаевтың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуы.....	36
Ешпанов В.С. - Участие оренбургских железнодорожников в мероприятиях по укреплению боеспособности Советской Армии (1941-1945 гг.).....	41
Жумағанбетов Т.С. - Характер и содержание власти древнетюркского кагана.....	48
Ибраев А.Т., Ибраева Э.А. - Начальный период сотрудничества Казахстана и России в области освоения космического пространства.....	57
Ибраева Э.А. - Особенности интеграции в использовании Каспийского моря.....	71
Қылышбай Сүндетұлы - Өлкеміздегі тұңғыш аудандық басылым.....	82
Лукпанов А.А. - История становления и развития экологических НПО в Казахстане.....	91
Махаева А.Ш. - XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ-қырғыз саяси байланыстары мәселесінің қазіргі кездегі тарихнамасы.....	96
Мухлисова З.К. - Феномен глобализации: особенности и противоречия.....	105
Тасмағамбетов А.С. - История формирования и развития организации «Безбожники» в Казахстане в 20-х -30-х годах XX века.....	111

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мұратова Г.Ә. - «Адам» концептісін оның іс-әрекеті арқылы таныту.....	116
Самойлова Г. - Эпиграфы в лирике Д.С.Мережковского.....	124

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ажиева А.С. - Трудности адаптации инновационной системы образования в Казахстане.....	130
Муханбетжанова А.М., Иргалиев А.С. – Реализация социально-педагогической деятельности в детской деревне семейного типа.....	135
Калаханова С.Б. - Отбасындағы қарым-қатынастың кіші мектеп жасындағы балалардың интеллект компоненттерімен байланысы.....	144
Қыдыршаев А.С., Мұханбетқалиев Ә.С., Әжіғалиев М.Қ. – Педагог маманның шешендік дағдыларын қалыптастыру шарттары.....	148
Қыдыршаев А.С., Әжіғалиев М.Қ. – Педагогикалық институттағы филолог смес мамандықтарға арналған. Педагогикалық шешендіктану курсының бағдарламалық бағыты.....	158
Молдагалиев Б.А., Жұмасейтова А.Е. - Кредиттік оқыту жүйесіне мектеп оқушыларын даярлаудың мәселелері.....	164
Мендыгереева Э.С. - Проблемы организации психологической помощи в профилактике и коррекции аддиктивного поведения.....	168
Мұқанбетова Ш.Т. - Оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытудың тәсілдері мен нәтижелілігі.....	172
Узахова Ж.Т. - Понятие «интеграция» как научная категория.....	180
Хайруллина А.Б. - 12 жылдық бастауыш білім беру жағдайында оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған оқыту технологияларына қойылатын талаптар.....	184
Кульбекова А.К. - Сущность и содержание самостоятельной работы студентов-хореографов в учебно-творческом процессе вузов Республики Казахстан.....	189
Шатенова А.М. - Некоторые аспекты подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности.....	193

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Шаукенов Ж.А. - Некоторые аспекты социально- экономического развития г. Аркалыка за 2003-2005 годы.....	198
--	-----

Сүлейменов Б.С. - Батыс Қазақстандағы 1946-1970 жылдардағы қалыптасқан экологиялық ахуал және оның ауыл еңбеккерлерінің материалдық-тұрмыс жағдайына тигізген ықпалы.....	204
Ғылыми өмір - Научная жизнь.....	213
Біздің мерейтой - Наши юбиляры.....	218

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың елеулі экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) 3,5 дискетасымен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,5 интервалымен, 16 шрифтсінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканирленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға expertтік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің expertтік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дискетах 3,5 (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,5 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисовочном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском или английском языках, статья, публикуемой на других языках – на государственном, русском или английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается expertтной комиссией научно-технического Совета актом expertтного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Құжашева
Корректоры-Корректор:
Г. Шынтемирова

**Материалдарды
компьютерге беттеген
Верстка и изготовление
оригинал-макета**
*А.Абдуллина, Д.Тулеева,
Б. Мустаханова*

*М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2007
090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34
т.50-76-52*

Басуға 24.12.2007 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 14 б.т.
Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 32
Бағасы келісім бойынша

Подписано в печать 24.12.2007 г.
Формат А4. Бумага офсетная.
Объем 14 печ.л. Тираж 550 экз.
Заказ № 32
Цена договорная

*Западно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Утемисова, 2007
090000, Уральск, ул.Сарайшык, 34
т.50-76-52*